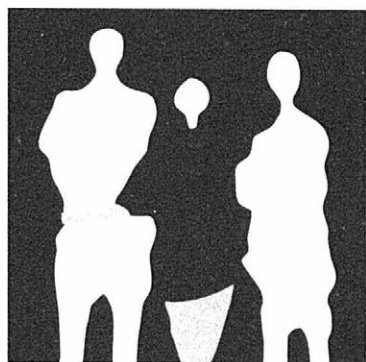


Sociologický časopis



Czech Sociological Review



Volume 39 (2003): 4

Sociologický časopis Czech Sociological Review

*Vydává Sociologický ústav
Akademie věd České republiky*

České vydání:

Marek Skovajsa, šéfredaktor

Redakční rada:

Marie Čermáková (*SoÚ AV ČR, Praha*)
Ludmila Fialová (*PřF UK, Praha*)
Hana Havelková (*FHS UK, Praha*)
Michal Illner (*SoÚ AV ČR, Praha*)
Jan Jandourek (*FF UK, Praha*)
Martin Kreidl (*SoÚ AV ČR, Praha*)
Věra Majerová (*ČZU, Praha*)
Radim Marada (*FSS MU, Brno*)
Jiří Musil (*CEU, Budapešť*)
Miroslav Novák (*FSV UK, Praha*)
Miloslav Petrušek (*FSV UK, Praha*)
Ladislav Rabušic (*FSS MU, Brno*)
Jan Sedláček (*FF UK, Praha*)
Ján Sopóci (*FF UK, Bratislava*)
Jadwiga Šanderová (*FSV UK, Praha*)
Jiří Šubrt (*FF UK, Praha*)
Jiří Večerník (*SoÚ AV ČR, Praha*)
Klára Vlachová-Plecitá (*SoÚ AV ČR, Praha*)
Ivan Vodochodský (*FSV UK, Praha*)
František Znebežánek (*FF UP, Olomouc*)

*Published by the Institute of Sociology
Academy of Sciences of the Czech Republic*

English issues:

Jiří Večerník, Editor-in-Chief

Editorial Board:

Joseph S. Drew (*Washington and Prague*)
Zdenka Mansfeldová (*Prague*)
Petr Matějů (*Prague*)
Georges Mink (*Paris and Prague*)
Stein Ringen (*Oxford*)
Marek Skovajsa (*Prague*)
Michael Steiner (*Graz*)
Iván Szelényi (*Yale and Budapest*)
Georg Vobruba (*Leipzig*)

Redakce/Editorial Office

výkonná redaktorka/Managing Editor

Jitka Stehliková

anglická redaktorka/English Editor

Robin Cassling

sekretariát/Secretary Eva Strnadová

sazba/Typeset by Martin Pokorný, Hostouň

tisk/Printers Tiskárna UJI, Praha 5

návrh obálky/Cover Design Filip Blažek

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288). Objednávky přijímá Postservis, Poděbradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 104 410, e-mail: predplatne@prstc.p.post.cz a redakce. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Vychází 6 čísel ročně (4 česky, 2 anglicky). Cena 44 Kč, v zahraničí 14 € (14 \$), Slovensko 65 Kč, roční předplatné v ČR 264 Kč.

Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information, USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic. Orders: Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: prodej@soc.cas.cz. One issue costs 14 \$ (14 €).

The Review is cited in publications of the Institute of Scientific Information, *Current Contents/Social & Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, *Social SciSearch* and in *Research Alert*.

Contents of the Review (since 1993) are published on the Internet URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

Editorial (Marek Skovajsa)	444
----------------------------------	-----

GENDER

Alena Křížková: Kariérní vzorce žen v managementu. Strategie žen v rámci genderového režimu organizace	447
Kateřina Nedbálková: Má vězení střední rod? aneb Maskulinita a femininita ve vězeňských subkulturách	469

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Klára Vlachová: Dynamika pozitivní a negativní stranické identifikace v České republice	487
Blanka Řeháková: Vzorce přátelství v české společnosti	509

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Tomáš Kostecký, Daniel Čermák: Výběrová šetření a analýza agregátních dat – diskuse na téma použitelnosti různých přístupů v komparativních analýzách politického chování	529
---	-----

RECENZNÍ STATĚ

Stein Ringen: Evropa na pokraji úpadku: kam až může vést populační krize	551
--	-----

DOKUMENT

Miloslav Petrusek: Jaroslav Kapr (*5. prosince 1933 – † 6. března 2003)	561
---	-----

RECENZE

Zdeňka Mansfeldová a Milan Tuček (eds.): Současná česká společnost (Jiří Musil) ...	570
Ladislav Rabušic: Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě (Zdeněk Pavlík)	573
Karel Müller: Industriální zdroje, ekonomický růst a sociální změna (Jiří Šubrt)	578
Martin Hampl a kol.: Regionální vývoj: Specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie (Tomáš Kostecký)	580
Pavel Barša: Panství člověka a touha ženy (Feminismus mezi psychoanalýzou a poststrukturalismem) (Josef Fulka)	583

<i>Ladislav Holý: Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti (Petr Skalmík)</i>	585
<i>Božena Buchtová: Nezaměstnanost. Psychologický, ekonomický a sociální fenomén (Aleš Sekot)</i>	588

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Konsolidace vládnutí a podnikání v ČR a v Evropské unii (Jiří Kabele, Lubomír Mlčoch)</i>	591
<i>Zasedání CESSDA v Praze a integrace datových služeb (Jindřich Krejčí)</i>	592
<i>Seminář „Prevence kriminality a dalších sociálně patologických jevů“ (Miloš Večeřa)</i>	595
<i>Střední vrstvy v českých zemích od 18. století do současnosti (Lucie Procházková)</i>	597
<i>Reprodukční zdraví a sexuální život z genderové perspektivy (Hana Hašková)</i>	599

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR v Praze. Vychází 6x ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině)

Sociologický časopis/Czech Sociological Review je recenzovaný oborový časopis zaměřený na oblast sociologické teorie a metodologie, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá tři tištěné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, recenzní řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla a e-mailové adresy. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 880220, tj. řádkování 2, 60 úhožů na řádce, 30 řádek na stránce A4, anebo používat velikost písma 12 a řádkování 2 v textovém editoru. Stati, výzkumné a metodologické texty nesmí přesahovat 20 normostran (1 NS = 1800 znaků), recenze 7 normostran, zprávy a informace 5 normostran, anotace 1 normostranu. V elektronické podobě se příspěvky zasílají redakci buď na disketě formátu IBM PC, nebo e-mailem, text a tabulky v editoru Word pro Windows. Pro grafy a obrázky vyžadujeme zdrojové soubory (soubor, v němž byly vytvořeny), grafy nejlépe v programu Excell, obrázky nejlépe ve formátu TIF nebo EPS. Rukopis musí obsahovat vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam citované literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do osmi týdnů od data přijetí rukopisu.

Adresa redakce: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon (+420) 222 221 761, 221 183 217–218, fax 221 183 250, e-mail: sreview@soc.cas.cz

Návštěvní dny v redakci jsou pondělí a čtvrtek 10–16 hod.

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) is published 6x annually (4 issues in Czech with abstracts and article summaries in English and 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review is a scholarly review focusing on the field of sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic policy.

Manuscript Submission

The editors require three legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the review process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number and e-mail address. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the SČ/CSR, is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 30 lines to an A4 page (1800 characters). The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations. Manuscripts should be submitted on diskette in IBM PC format or by e-mail. Submit text and tables in Word for Windows, and graphs and illustrations as separate files in the format in which they were created; graphs preferably in Excell, illustrations preferably in TIF or EPS. Along with the manuscript please submit a twenty-line *abstract*, a complete *bibliography*, and a brief up-to-date *curriculum vitae*.

Editorial decisions: Decisions are generally made within eight weeks from the date of the manuscript's arrival.

Postmaster: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, fax (+420) 221 183 250, e-mail: sreview@soc.cas.cz

Vážené čtenářky a čtenáři,

úvodní slovo k tomuto číslu *Sociologického časopisu* mi poskytuje příležitost předložit několik – jak doufám – zajímavých údajů o časopise (přesněji o jeho českém vydání), které podle mého názoru mají jakousi výpovědní hodnotu jak o jeho stavu, tak i o stavu sociologické či obecněji společenskovední obce. Budu přitom vycházet z evidence vedené redakcí. Vědecké časopisy někdy bývají obklopeny neproniknutelnou mlhou způsobující, že se pro řadu potenciálních autorů stávají kafkovským zámekem. Tato situace jistě prospívá mocenskému postavení editorů, ne však nutně kvalitě časopisu. Následující řádky mohou proto také být čteny jako jeden z kroků, jímž má být SČ připraven o jednu vrstvu svého mysteriózního hávu, jímž se instituce, jako je on, nevyhnutelně obklopují. Mohu-li podlehnout pokušení použít jeden módní termín, pak SČ chce být tak transparentní, jak to zdravý redakční rozum dovolí.

V období od ledna 2002 do června 2003 česká redakce *Sociologického časopisu* obdržela 68 příspěvků, z toho 19 do monotematických čísel. Z těchto příspěvků bylo v době uzávěrky 8 dosud v recenzním řízení, zbývá tedy 60 článků (z toho 18 do monočísel), jichž se týkají bezprostředně následující údaje. Přijato k publikaci bylo 23 článků, tj. 38 %. Míra úspěšnosti je nižší u článků nabídnutých do běžných, tj. nemonotematických čísel: 29 %; u příspěvků do monotematických čísel činí tato míra 61 %. Z 12 článků přijatých do běžných čísel bylo 10 přijato až ve druhé nebo pořadově ještě vyšší přepracované verzi, zbývající 2 po méně závažných (avšak ne pouze redakčních) úpravách vyžádaných anonymními recenzenty. Z 11 článků přijatých do monotematických čísel jich bylo 7 přijato až ve druhé nebo vyšší přepracované verzi, zbývající 4 jen s menšími úpravami. Ani jeden z přijatých článků však nebyl publikován v podobě identické s tou, v jaké byl původně nabídnut.

Každého potenciálního autora může zajímat, kolik času uběhne mezi nabídkou příspěvku a okamžikem, kdy se objeví na stránkách časopisu: u 20 přijatých příspěvků z našeho souboru, u nichž je známo datum publikace, činí průměrná doba čekání 7 měsíců; nejrychleji vyšel článek za 3 měsíce, nejpomaleji za 15 měsíců. Rozdíl v průměrné době čekání mezi články do běžných a do monotematických čísel činí 3 měsíce.

Z právě předložených údajů by mohlo být vyvozováno, že publikace v monotematických číslech představuje dobrou příležitost, jak se v závětrí vytvořeném jedním tématem a jeho editorem vyhnout (relativně) ostrému větru konkurence, který zkosí přes dvě třetiny článků nabídnutých do běžných čísel. Není tomu tak ale zcela. Při přípravě monotematických čísel jsou autoři často přímo osloveni editorem jakožto přední znalci dané oblasti, což snižuje pravděpodobnost odmítnutí, s jinými autory editoři pracují, aby článek získal publikovatelnou podobu.

Jak je to s obsahem časopisu? Pokud velmi svévolně rozdělíme nabídnuté články podle převažujícího přístupu na kategorie příspěvků založených 1. na kvantitativ-

ních datech, 2. na datech kvalitativních, 3. rozvíjejících či – což bývá častějším jevem – zprostředkujících přehledovou formou sociologickou teorii, vypadá rozložení následovně: kvantitativní přístup: 28 – kvalitativní přístup: 14 – teoretický přístup: 26. Obdobně vypadá poměr u článků přijatých: 10-5-8. Představu o tematické náplni časopisu a jejích proměnách v poslední době získáme, budeme-li postupovat podobně jako L. Vohralíková v informativním článku publikovaném v dvojčísle 1–2/2002 (ovšem s tím rozdílem, že některým článkům přiřadíme více než jedno téma). Pořadí námětů podle frekvence u nabídnutých příspěvků vypadá následovně: 1. politika; 2.–4. gender, sociologické teorie, sociologické metody; 5.–6. kultura, veřejné mínění; 7. město; 8. rodina a osobní život; 9.–12. etnicita, sociolingvistika, sociální politika, sociální stratifikace. U publikovaných článků má pak toto pořadí následující podobu: 1. město; 2.–3. gender, lingvistika; 4.–7. etnicita, politika, sociologické metody, sociologické teorie. Odfiltrujeme-li vliv monotematických čísel (sociologie města, sociolingvistika), ukazují se jako nejsilněji zastoupené obory v SČ sociologie politiky, studia gender, příspěvky k sociologické metodologii a studie o sociologické teorii. Z oborů, které se objevily ojediněle a často bohužel neúspěšně, uvádím: sociologii medicíny, sociologii sportu, sociologii náboženství, sociologii vzdělávání, sociologii globalizace.

Poučné může dále být srovnání těchto údajů s vrcholem žebříčku témat SČ v letech 1990–2000 podle Vohralíkové (2002: 141). Nejpatrnější je ústup tématu transformace: zatímco v minulém desetiletí mu bylo věnováno 12 % všech publikovaných příspěvků a bylo tak po politice druhým nejfrekventovanějším námětem, v uplynulém roce a půl bylo obsahem pouze 2 ze 64 nabídnutých článků. Zdá se naopak, že na významu získává téma genderu a stabilně nejsilnější pozici si drží politika a vládnutí. V této souvislosti stojí za zmínku, že se objevují příspěvky, které spatřují svůj vlastní význam v pokud možno rychlé a důkladné aplikaci sociologického poznání v rozhodovací praxi a jež proto lze zařadit pod hlavičku *policy analysis*, a to nejen v tradiční oblasti sociální politiky, ale také např. politiky vzdělávací nebo přístupu k minoritám.

Zvídavého čtenáře mohou napadnout další otázky zajímavé z hlediska situace uvnitř sociologické obce, jako například z jakých institucí přispěvatelé do *Sociologického časopisu* pocházejí. Odkáží ho však na článek L. Vohralíkové, protože na tomto poli se prakticky vůbec nic nezměnilo.

Výše uvedené údaje, jejichž hodnota je jistě omezená, ale nikoli nulová, mohou být stejně tak dobře dílem sezónního výkyvu jako předzvěstí hlubšího trendu. To se pochopitelně ukáže až s časovým odstupem, který si nelze vynutit dopředu. Co však lze udělat už nyní, nebo – realističtěji – v blízké budoucnosti, je prosondovat terén v sociologické obci, aby vešly ve známost záměry a tendence v produkci potenciálních přispěvatelů do našeho časopisu. Redakce SČ v druhé polovině letošního roku formou ankety požádá své autory, spolupracovníky a čtenáře o vyjádření, jaké typy článků, jaké rubriky a vůbec jakou redakční politiku by považovali za nejprůměrnější současným možnostem české sociologie.

Marek Skovajsa

TISKOVÁ ZPRÁVA

World Association for Public Opinion Research



Association Mondiale de Recherches sur l'Opinion Publique

Mezinárodní konference výzkumníků WAPOR v září v Praze

*Celosvětová organizace výzkumníků veřejného mínění WAPOR poprvé
pořádá mezinárodní konferenci v České republice*

17.–19. září 2003 se v Praze v Hotelu Renaissance uskuteční 56. výroční konference mezinárodní asociace výzkumu veřejného mínění WAPOR (World Association for Public Opinion Research). Konference WAPOR přímo navazuje na pražský kongres organizace ESOMAR, součástí programu bude rovněž společná sekce asociací ESOMAR a WAPOR.

Tématy pražské konference WAPOR jsou komunikační výzkum, teorie veřejného mínění a internetový výzkum.

WAPOR (World Association for Public Opinion Research) je mezinárodní organizace, založená v roce 1946, sdružující přibližně 500 výzkumníků z více než 60 zemí celého světa. Jejím cílem je mezinárodní spolupráce akademických i komerčních výzkumných pracovníků, stanovení standardů výzkumu veřejného mínění a ochrana práv na realizaci a publikování výsledků výzkumu veřejného mínění.

Předsedajícím mezinárodní výroční konference WAPOR v Praze je doc. PhDr. Hynek Jeřábek, přednášející na Institutu sociálních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, místopředsedající konference je PhDr. Eva Veisová, projektová manažerka výzkumné agentury NMS.

Bližší informace o mezinárodní konferenci WAPOR v Praze lze získat:

Předsedající konference WAPOR:

Doc. PhDr. Hynek Jeřábek, CSc.
Institut sociologických studií
Fakulta sociálních věd UK
U Kříže 8, 150 00 Praha 5
tel: +420 2 2449-1496
fax: +420 2 2422-7950
email: jerabek@mbox.fsv.cuni.cz

Místopředsedající konference WAPOR:

PhDr. Eva Veisová
NMS
Na Skalce 15, 150 00 Praha 5
tel: +420 251566777
fax: +420 251561355
email: eva.veisova@nms.cz

Bližší informace o organizaci WAPOR:

www.unl.edu/wapor/

Kariérní vzorce žen v managementu. Strategie žen v rámci genderového režimu organizace*

ALENA KŘÍŽKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Career Patterns of Women in Management The Strategies of Women within the Gender Regime of Organisation

Abstract: In the article, issues relating to the socio-political measures aimed at increasing flexibility in managing the relationship between the spheres of work and family on the individual level of life strategies are examined within the framework of the gender theories of organisation. The environment of management is described as a gender regime in which an organisational masculinity functions. This a priori establishes unequal conditions for the formation of women's career patterns. On the basis of a case study of the life strategies of women in managerial positions and other results drawn from research on the management environment from a gender perspective, the author identifies strategies employed towards women, who in the management environment are in the position of tokens, by the gender regime and its actors in the highest positions of the organisational hierarchy, and identifies the strategies that in connection with these conditions are created by women who desire to succeed in an environment set up in this way. The certain degree of flexibility that on the individual level can be achieved in the management environment is founded on a gender contract, which in the end continues to disadvantage women because it emerges in connection with the given structure of set rules of the environment. If flexibility is to be introduced as a non-discriminatory mechanism, organisational masculinity as such must be called into question.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 4: 447–467

No, domnívám se, že kdybych nosila kalhoty, tím myslím, kdybych byla muž, tak bych určitě udělala větší kariéru, než jsem udělala, a určitě bych to měla jednodušší s autoritou, protože tam stačí jenom to, že jste chlap. Ale když jste ženská, tak musíte být hodně dobrá, musíte být alespoň třikrát lepší než ten chlap. To určitě. To si myslím, že platí.

(Marcela, 50 let, bezdětná)

* Tato stať vznikla v rámci projektu Životní strategie v české podnikatelské sféře 90. let, podpořeného grantem Grantové agentury Akademie věd reg. č. B7028201.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Mgr. Alena Křížková, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: krizkova@soc.cas.cz

Nejen v rámci sociologie práce a sociologie rodiny, ale i v sociálně-politické praxi stále více nabývá na důležitosti problém vztahu práce a rodiny. V rámci těchto sociologických disciplín i navrhovaných sociálně-politických opatření pro zlepšení podmínek na trhu práce jsou oblast rodiny a oblast práce chápány jako dvě prolínající se životní sféry, které společně ovlivňují obsahy rolí žen a mužů. Toto pojetí se prosazuje proti staršímu vymezení rodiny a práce jako dvou oddělených světů, kdy aktéři přecházejí z jednoho do druhého. Jedním ze základních impulsů k této změně v chápání rodinných a pracovních rolí v rámci sociálních věd jsou genderové teorie zabývající se nerovnými podmínkami žen a mužů na trhu práce i v rodině. Tyto teorie poukazují na oslabování významu role muže jako živitele a zesilování významu seberealizace v práci pro ženy [Hochschild 1997, Crompton 1999]. Důraz je v současnosti kladen na možnosti harmonizace práce a rodiny a na vytváření tzv. family-friendly politik a různých způsobů zvýšení flexibility práce umožňujících rodinné a pracovní závazky skloubit.

Tento text vychází ze dvou základních kritických bodů „flexibilního nastavení práce“¹ v praxi. Za prvé, ke změnám v možnostech organizace práce a zavádění opatření na podporu skloubení práce a rodiny dochází v českém prostředí velmi pomalu, a pokud se objeví², tak téměř výlučně na nižších stupních klasifikace zaměstnání, na pozicích s nižší odpovědností apod. Nemění se tedy paradoxně institucionálně dané možnosti zvládat zároveň práci i rodinu pro ženy a muže na pozicích s nejvyšší mírou odpovědnosti a časové náročnosti. Druhým problémem je zaměření těchto opatření téměř výhradně na kategorii žen na základě předpokladu jejich větší angažovanosti v rodině, což pozici žen na trhu práce oproti mužům dále významně oslabuje a mužům neumožňuje zvýšit jejich podíl na rodinných vztazích³. V důsledku těchto dvou „pochybení“ může dojít, a v zemích, kde byla tato opatření široce zavedena, již

¹ Tzv. flexibilita může nabývat různých forem a může být vytvářena za různým účelem [Hašková, Křížková 2002, Čermáková, Hašková, Křížková, Linková, Maříková 2002]. Pokud se zaměříme na snahu lépe skloubit pracovní a rodinné závazky, jsou nejčastějšími formami flexibility: práce na zkrácený úvazek, práce na směny, pružná pracovní doba, nepravidelná a nerovnoměrná pracovní doba, sdílení pracovního místa, stlačený pracovní týden, práce na zavládanou, teleworking nebo computerworking (práce po telefonu nebo přes počítač), práce doma apod.

² Fakt, že v praxi českého trhu práce nejsou různé formy pracovní flexibility zatím téměř využívány, je nejčastěji vysvětlován konzervativností českých zaměstnanců a zejména zaměstnavatelů, kteří jen neradi zavádějí nové formy práce zvyšující účetní a personální agendu a s tím spojené výdaje. Zaměstnanci jsou zase vedeni snahou maximalizovat svoje příjmy i za cenu kratší doby strávené s rodinou. Nelze předpokládat, že se tato situace změní dříve, než se platy a mzdy dostanou na vyšší úroveň [Čermáková, Hašková, Křížková, Linková, Maříková 2002].

³ „Zaměstnavatelé ani odbory neusilují o artikulaci netradičního programu pro usnadnění dvojí role zaměstnance a rodiče. Jejich činnost se v této oblasti omezuje na pasivní dodržování, ale i obcházení zákonných opatření, která však v některých případech působí při přijímání žen do zaměstnání diskriminačně“ [Čermáková, Hašková, Křížková, Linková, Maříková 2002:57].

dochází, k dalšímu snižování statusu zaměstnaných žen jako celku, jejich stigmatizaci jako neschopných konkurovat v práci mužům a k ještě většímu využívání ženské pracovní síly následkem snižování a potlačování zaměstnaneckých výhod. Tento trend jde s flexibilizací práce ruku v ruce [Crompton 2002, Gadrey 2002].

Tento text bude blíže zaměřen na nejvyšší pozice trhu práce z hlediska náročnosti a odpovědnosti práce – na oblast středního a vyššího stupně řízení, kde poukážeme na proces zhoršování pozice žen v důsledku minimálních opatření přijímaných na podporu flexibility výhradně pro ženy v rámci „genderového režimu“ [Connell 2002] prostředí managementu. Cílem textu je popsat a vysvětlit kariérní vzorce žen v managementu jako souhrn vzájemně se ovlivňujících životních podmínek a strategií žen pro harmonizaci profese a rodiny. Za vhodný pro analýzu životních drah s důrazem na profesní uplatnění a kariérní růst, což řídící pozice nepochybně jsou, považuji *koncept kariérních vzorců*.⁴ [Powell 1993] Tyto „vzorce“ implikují důraz na pracovní oblast v životě a spolu se strategiemi sladění práce a rodiny zahrnují role [Commaille 1993, Soares, A. (ed.) 1997, Hochschild 1997] i institucionální a osobní podmínky tvorby a uplatnění těchto strategií [Blair-Loy 1999, Powell 1993, Wajcman 1998].

Na základě analýzy dat případové studie profesních a rodinných strategií žen manažerek nejdříve vysvětlíme, jak funguje systém „genderového režimu“ instituce, v níž manažerky pracují, a jaké mají v důsledku toho ženy možnosti skloubit kariéru s rodinou. Zároveň naznačíme trend zvyšování možností flexibility v rámci ženských kariér v této instituci a dopad těchto příležitostí na kariérní vzorce žen. V další části textu ukážeme, jaké strategie vytvářejí ženy na řídicích pozicích v důsledku daných podmínek a jak tyto v rámci ženského životního cyklu měnící se podmínky určují pozice žen v řízení.

Případová studie a metodologie

Na podzim roku 2001 jsem pro případovou studii životních strategií žen v řídicích pozicích na trhu práce provedla 15 hloubkových rozhovorů s ženami na pozicích středního a vyššího managementu⁵. Rozhovory byly provedeny na jednom praco-

⁴ Powell definuje kariérní vzorec (career pattern) jako výsledný součet pozic zaujímaných individuem a přechodů z jedné pozice do druhé v průběhu jeho kariérní dráhy [Powell 1993]. Důležitými faktory pro kariérní vzorec jsou podle Kanter z hlediska individua zejména aspirace, odpovědnost, příležitost a moc. Tyto faktory nejsou v institucích rozdělovány mezi muže a ženy rovnoměrně, ale jejich distribuce je závislá na genderových stereotypech [Kanter 1993]. Pojem kariérní vzorec, který vystihuje jednotlivé složky kariérní situace a jejich změny, je velmi blízký označení strategie, které spíše implikuje návaznost na životní dráhu [Dubar 1998] a vzájemnou závislost jejich jednotlivých složek.

⁵ Výzkumný soubor tvoří 8 bezdětných žen ve věkovém rozmezí 26 až 33 let, 1 těhotná žena ve věku 27 let, 3 ženy s dětmi ve věku 30, 34 a 40 let a 3 bezdětné ženy ve věku 39, 40 a 50 let. Protože složení souboru dotazovaných žen se nezdá na první pohled ideální pro studium stra-

višti – ve velké mezinárodní firmě specializující se na finanční poradenství. Všechny rozhovory, které trvaly jednu až dvě hodiny, jsem provedla osobně na základě předem připravených tematických okruhů a jejich obsah jsem po souhlasu respondentek nahrávala. V průběhu polostrukturovaných rozhovorů jsem upřednostňovala nezasahovat do toku vyprávění respondentek, případně jsem pouze usměrnila jejich vyprávění k připraveným okruhům otázek. Šlo spíše o to získat vlastní definici podmínek, situace a procesu tvorby strategií a faktorů, které k tomu přispívají, i jejich vztahů, než se držet připravené struktury. Míra otevřenosti výpovědi závisela na momentální souhře a důvěře ve vztahu tazatelka – respondentka a na dalších faktorech jako např. dostatek času [Tang 2002, Reinharz 1992, Devault 1990, Denzin 1989]. Analýza byla prováděna metodou zakotvené teorie (*grounded theory*) [Strauss, Corbinová 1999]. Znamená to, že analýza nevycházela z předem připraveného souboru hypotéz, ale otázky byly tvořeny až na základě získaných dat. Tomu odpovídal i způsob vedení rozhovorů pouze s pomocí předem připravených okruhů otázek, které nebyly v průběhu rozhovorů kladeny v přesném znění ani pořadí. Obsah rozhovoru byl rozvíjen na základě předchozího vyprávění respondentky doplňujícími otázkami nebo dalšími tématy, která se v rozhovoru ukázala jako významná.

Získaný materiál jsem analyzovala pomocí software ATLAS/ti. Prostřednictvím programu ATLAS byl vytvořen soubor kódů, které představují jednotlivé problémové okruhy, situace, prostředí a faktory. Kódy pak byly seskupovány na základě škály jejich dimenzí do rodin kódů, které v analýze představují jednotlivé strategie žen⁶ [Křížková 2002a]. Následující text je doplněn citacemi z rozhovorů, které dokreslují způsoby uvažování žen o kariérních podmínkách a strategiích i jejich změny⁷. Pro studii hodnot a strategií žen v řízení se jako velmi významná ukázala kategorie mateřství. Mateřství je zdrojem stereotypů o ženské pozici, promítajících se do postojů a názorů populace, zaměstnavatelů, ale i samotných žen [Gerson 1985, Hattery 2001]. Pojetí mateřství se ukázalo jako jedno z hlavních hodnotových východisek při studiu vytváření ženských strategií manažerek. Strategie (i citace je dokreslující) jsou proto vždy voleny zejména v souvislosti se vztahem dané ženy k mateřství.

tegií harmonizace práce a rodiny v rámci jejich životních drah, je třeba upozornit, že výzkum nebyl zaměřen na biografická vyprávění jako orální historie, ale jde o případovou studii životních drah, plánů a strategií žen v jedné organizaci. Jeho cílem bylo odhalit prvky dynamiky i vzájemného ovlivňování životních strategií manažerek. Za stejně významné je považováno aktuální nastavení vztahu rodina – práce v životě ženy i plánování podoby tohoto vztahu a jeho změny. Tento přístup se v textu projevuje důrazem zejména na podmínky vytváření strategie skloubení práce a rodiny, které ovlivňují jak volby žen s dětmi, tak i žen bezdětných.

⁶ K přehledu kódů a rodin kódů, které byly výsledkem analýzy, viz [Křížková 2002a].

⁷ V textu jsou vždy uváděna jména, která byla autorkou změněna, spolu se skutečným věkem a počtem dětí. Jediná kopie klíče byla uložena na místě bez možnosti přístupu dalších osob.

Genderový režim instituce

Základním východiskem analýzy genderového fungování prostředí řízení je studium podmínek, příležitostí a společensko-institucionálních struktur [Le Feuvre 2002, Witz 1992, Walby 1991] jako základních faktorů pro vytváření životních strategií žen [Crompton, Harris 1998a, Crompton, Harris 1998b, Crompton (ed.) 1999]. S tím souvisí i předpoklad, že nastavení genderových rolí ve společnosti je hlavní úrovní určující životní podmínky a možnosti, které jsou příčinou nerovností v postavení žen a mužů. Na tom se shoduje většina autorek a autorů prací o ženách v práci a řídicím prostředí [Halford, Leonard 2001, Marshall 1995, Powell 1993, Commaille 1993, Čermáková 1999, Soares, A. (ed.) 1997, Hochschild 1998, Crompton (ed.) 1999, Wajcman 1998, Acker 1990].

Odlišnou koncepci pro vysvětlení rozdílů v postavení mužů a žen na řídicích pozicích představuje dnes již klasická práce Rosabeth Moss Kanter. I když Kanter bere na zřetel vliv genderu na podmínky žen a mužů v řídicích pozicích, považuje za rozhodující další proměnné, zejména podíl v zastoupení mužů nebo žen na dané pozici. V návaznosti na to pak tvrdí, že pokud by v řídicích pozicích byli marginálně zastoupeni (v pozicích tzv. tokenů⁸) muži, jejich pozice by byla stejná, jako je pozice ve skutečnosti marginálně zastoupených žen [Kanter 1993]. Sociologové, kteří považují za prvořadý vliv genderu, však na takový předpoklad reagují tvrzením, že pokud se radikálně změní zastoupení mužů nebo žen na určité pozici (aktéři), změní se povaha samotné pozice (např. prestiž nebo finanční ohodnocení) a role s ní spojené [Powell 1999, Čermáková 1997].

Dalším teoretickým přístupem, rozšířeným zejména mezi autory, kteří ve své práci o vlivu genderu neuvažují nebo pouze okrajově, jsou životní preference a zájmy jako klíčové pro pozici žen a mužů v práci i rodině. Tento přístup, se kterým se setkáváme zejména u ekonomicky zaměřených sociologů, rozvinula ve svých textech např. Catherine Hakim do podoby tzv. preferenční teorie [Hakim 2000]. Tato teorie vychází z předpokladu historického vývoje, který dospěl k současnému stavu, kdy ženy v západních společnostech mají možnost jakékoli volby životních strategií a podmínky k jejich naplnění. Na základě tohoto předpokladu vytvořila Hakim typologii žen podle volby životního uspořádání pracovní a rodinné sféry (*home-centred*, *work-centred*, *adaptive*). Pouze okrajově však uvažuje o podmínkách nebo tlacích okolí, které při této volbě hrají roli.

V této studii se přikláníme k východisku nerovnosti podmínek a příležitostí pro muže a ženy jako základu pro definici pozic a vytváření životních strategií žen. Ty jsou v důsledku nerovností pro ženy odlišné a jinak tvořené. Předpokladem, že kte-

⁸ Tokenismus představuje fenomén, kdy je zástupce v jiném společenství jediný či početně vzácný. Pak se tento zástupce stává jakýmsi symbolem své skupiny, je k němu obrácena pozornost a soustřeďují se vůči němu stereotypy. Reakcí tokenů bývá přijetí těchto stereotypů jako reálných charakteristik, ale zároveň snaha přizpůsobit se pravidlům, která určuje většina [Kanter 1993].

rého vychází autorky a autoři, zabývající se prostředím řízení z hlediska genderu, je *institucionalizace kategorie gender v organizacích nebo sociální struktuře* [Connel 2002, Witz 1992, Walby 1991, Acker 1990, Čermáková, Hašková, Křížková, Maříková, Musilová, Linková 2000]. Definice obsahů mužských a ženských světů významně ovlivňují rozdělení kompetencí v rámci institucí podle pohlaví. Tato rozdělení jsou nazývána obecně pro všechny typy společenských institucí *genderovými režimy* [Connell 2002]. Robert Connell definuje genderové režimy jako historicky konstruované vzorce mocenských vztahů mezi pohlavími, které v sobě obsahují definice maskulinního a femininního vycházející z genderového řádu společnosti. To, že tyto režimy nekopírují vždy přesně daný genderový řád společnosti, implikuje možnost jejich proměny v čase [Connell 2002]. Joan Acker nazývá tyto hluboce skryté aspekty genderu *maskulinní substrukturou organizace* a organizace označuje přímo jako *genderované organizace*⁹ [Acker 1990]. Gary Powell tento systém nazývá *organizační (podnikovou) maskulinitou* [Powell 1993, 1999]. Judy Wajcman, která studovala prostředí managementu z hlediska odlišnosti ženských a mužských kariér a strategií, tvrdí přímo, že „v sociální konstrukci managementu jsou manažerské kompetence spjaty s kvalitami spojovanými s muži“ [Wajcman 1998]. Paradoxně pak důsledkem zásadně určujícího významu kategorie gender pro organizaci vztahů v managementu je „neviditelnost“ role genderu.

„Gender může být skryt hluboko v organizačních procesech a rozhodnutích, která se zdají nemít nic společného s genderem“ [Acker 1990]. Pozice, jejich obsahy a vztahy mezi nimi jsou zároveň navenek považovány za genderově neutrální. Akteři, kteří je obsazují, argumentují rovností povinností, vyžadovaných od pracovníků na přesně definované pozici, ale genderová nerovnost vychází už ze samotné definice této pozice jako neutrální a striktního vyžadování dodržování jejich pravidel [Halford, Leonard 2001]. V důsledku toho je angažovanost v rodině pro ženy handicapem [Křížková 2002b], protože „organizace nejsou schopné eliminovat rodinu jako téma v rámci pracovního trhu, proto se snaží ji odsunout tím, že diktuji svým pracovníkům: ‚Pokud jste tady, budete jednat, jako byste neměli jiné závazky, jiný život‘“ [Kanter 1993]. Rosabeth Moss Kanter nazývá způsob předstírání, že neexistuje úzké spojení mezi prací a rodinou a „umožnění“ ženám pracovat stejně intenzivně jako muži a navíc se starat o rodinu, *mýtem oddělených světů* [ibid.]. Tento koncept je v sociologické teorii častěji nazýván *genderovým kontraktem*¹⁰.

⁹ V orig. *gendered organizations* [Acker 1990].

¹⁰ Genderový kontrakt je souborem implicitních a explicitních pravidel, uplatňovaných a vymáhaných v každodenním životě, která ženám a mužům přisuzují různou práci, hodnotu, odlišné povinnosti a zodpovědnosti. Tato genderová „smlouva“ je nepsanou „dohodou“, regulující vztahy mezi muži a ženami. Její reálná podoba je historicky a geograficky proměnlivá. V některých oblastech života může znevýhodňovat muže a v jiných zase ženy. Její projevy nabývají různých podob, od formálního vyloučení mužů nebo žen z některých sfér sociálního života až po latentní formy jejich exkluze z některých sociálních aktivit a pozic. Tento termín do sociologie zavedla Carol Pateman s odkazem k novodobým teoriím společenské smlouvy [Pateman 1988, Hašková 2000a].

K udržování a potvrzování genderových režimů, resp. organizační maskulinity významnou měrou přispívají ženy a jejich pozice a jednání v rámci organizace. Na jedné straně ženy nemají rovné příležitosti a podmínky ve srovnání s muži právě proto, že jejich prestiž snižuje obraz žen na servisních pozicích – typicky pozice sekretářky, kde v rámci jednoho oboru ženy převládají. Status pozice, kde v daném oboru převládají ženy, se pak přenáší do značné míry i do statusového obrazu žen na dalších, a to i na manažerských pozicích [Kanter 1993]. Na druhé straně k udržování stávajícího genderového režimu organizace přispívají ženy, které se jako jedny z mála dostaly na nejvyšší pozice a na chodu organizace se podílejí. Tyto ženy jsou přesvědčeny, že jedinou cestou k jejich úspěchu je naprosté přizpůsobení se daným pravidlům organizace a vyžadují stejné chování od svých podřízených. Jako velmi důležitá se v tomto případě jeví definice rovnosti, kterou tyto ženy zastávají. Příkladem ženy, která dosáhla nejvyšší pozice v organizaci, kde byla provedena případová studie, je Renata, jejíž pojetí absolutní rovnosti je typické pro ženy, které jsou označovány pojmem *token*.

„Já si myslím, že bychom si měli říct, co to znamená rovný. Já jsem nikdy, za celou dobu nikdy jsem nepociťovala, že bych byla diskriminovaná z pozice toho, že jsem žena. Možná, že taky proto, že jsem vždycky byla agresivní. Ale, když to vezmeme z hlediska těch dětí, tak rovný znamená, že nepůjdu na mateřskou, rovná znamená, že si děti zařídím tak, abych na tu mateřskou nemusela, samozřejmě to, co říkám je ..., ale neočekávám, že někdo bude s dětmi doma, protože to není rovnost. Rovnost je tady být, neříkám, když třeba jde dítě na operaci, tak s ním doma zůstane, tak pracuje stejně doma, to jsou lidé, o kterých vím, že si to zařídí, ale díváme-li se na to obecně, tak bych za rovné považovala to, že bych se o tom samozřejmě nemusela ani zmiňovat, protože ti lidé to samozřejmě chápou.“

(Renata 40 let, 3 děti)

Tyto ženy, aby se vyrovnaly svým kolegům–mužům, tzn. dosáhly úspěchu na pozicích, kde absolutně převládají muži, přijaly pravidla gender kontraktu, podle kterých rodina nesmí nijak intervenovat do výkonu jejich profese. Genderová struktura je v organizacích zakořeněna natolik, že tyto ženy jsou přes přijetí pravidel genderového kontraktu a praktické kopírování mužských profesních strategií stále identifikovány podle atributů stereotypně přisuzovaných ženám. V důsledku toho jsou ženy nuceny nejen jednat podle mužských pravidel, ale ještě navíc neustále dokazovat a potvrzovat své schopnosti. To pak vede k častému pocitu manažerek, že pokud chce žena dosáhnout stejného úspěchu, resp. stejné pozice v práci, musí být lepší než muž [Manažerky 2001].

Strategie genderové diskriminace

Pokud studujeme nerovnosti v postavení mužů a žen na trhu práce a zaměříme-li se výhradně na interakci mezi jednotlivými aktéry, protože genderový režim organiza-

ce je založen na konstrukci reality prostřednictvím jednání, interakcí a významů, které tito aktéři různým akcím přisuzují¹¹, rozlišujeme obecně dva typy diskriminačního chování¹² podle situace, ve které se žena nebo muž nachází. Jde o *genderovou diskriminaci v přístupu k zaměstnání* a *genderovou diskriminaci v zacházení v zaměstnání*. Tyto dva typy jednání jsou především ve vztahu k ženám souhrnem typů chování více či méně viditelných z hlediska jednotlivých aktérů a prokazují zakotvenost genderové struktury v organizacích. Společným základem tohoto jednání je takzvané *genderové schéma*¹³ [Powell 1993], které představuje souhrn stereotypních charakteristik přisuzovaných jednomu pohlaví (ženám) bez ohledu na individuální rozdíly. Zaměstnavatelé pak jednají podle zjednodušených soudů, které si o ženách vytvořili. Na trhu práce jde o zpochybnění kompetence ženské pracovní síly, které nabývá různých podob: předpoklad nižší stability, nedostatečných schopností, které jsou vyžadovány, jiné kvalifikace, neschopnosti prosadit se, mít autoritu, řešit problémy nebo řídit tým pracovníků [Hašková 2000b]. Jednání podle genderového schématu se však nemusí projevovat jednoznačně odmítáním ženské pracovní síly, ale i jejím využíváním na jedné straně v zaměstnáních, na pozicích nebo v mzdových kategoriích, o které muži neprojevují zájem, na druhé straně i na žádaných a dokonce řídících pozicích ve specifických případech a situacích. Případová studie životních drah mladých manažerek totiž ukázala, že v dané organizaci je v počtu přijímaných absolventů mírně nadpoloviční podíl žen, což vychází z jasně deklarovaného názoru části nadřízených o lepších schopnostech žen pro týmovou práci, diplomatické jednání, zodpovědnost a pečlivost při zvládání úkolů [Křížková 2002a]. To je důkazem možnosti změn v genderovém schématu, využívaném různými aktéry nebo organizacemi jako celky. Ve sledované organizaci se však drasticky mění podíl pohlaví na pozicích v době, kdy ženy a muži zakládají rodinu. V tomto období

¹¹ V duchu teorie sociální konstrukce reality chápeme organizační maskulinitu jako sociální realitu v organizaci, která je tvořena jednáním a vytvářením vztahů a jejich institucionalizací uvnitř organizace. Vztahy jednotlivých pozic, vzorce jednání a normy jsou pak legitimizovány prostřednictvím procesu jejich předávání nově příchozím pracovníkům. Podle Bergera a Luckmana je důležitý zejména proces zvěčňování a objektivizace. Výsledkem tohoto procesu je přesvědčení o tom, že dané normy a nepsaná pravidla existují nezávisle na jednání konkrétních aktérů, resp. je dané zvnějšku. Tento proces a přesvědčení z něho vycházející pak je základem dalších legitimizací nastaveného řádu v daném prostředí [Berger, Luckmann 1999]. Pomocí této teorie můžeme vysvětlit i chápání genderových rozdílů jako daných, neměnných a „přirozených“, i když jsou společenským výtvozem. V důsledku toho může být i diskriminační jednání považováno za legitimní, protože potvrzuje, resp. dále legitimizuje „dané“ rozdíly mezi pohlavími.

¹² Genderová diskriminace je koncept, který popisuje a vysvětluje způsoby zamezení přístupu ke zdrojům, možnostem a příležitostem jedinci pouze na základě určení jeho pohlaví. Bez jakéhokoli zjišťování a ověřování individuálních schopností a možností jsou pak muži nebo ženy přisouzeny vlastnosti, schopnosti a plány v dané společnosti považované za obecně nebo „přirozeně“ mužské, či ženské a umožněn přístup pouze k „odpovídajícím“ možnostem nebo statkům [Křížková 2000].

¹³ V originále *gender based schema* [Powell 1993].

již je využíván další obsah genderového schématu spojený s reálnou nebo stereotypně předpokládanou větší svázaností žen s rodinou a povinnostmi s ní spojenými. Důvěra ve spolehlivost a zvládání pracovní náplně pak je posunuta více na stranu mužů, protože u žen se v tomto období předpokládá větší důraz na rodinu než na kariéru. Tento obrat dobře ilustruje interakce nadřízený muž – podřízená kariérově orientovaná žena v následující citaci:

„Vím třeba v jednom konkrétním případě své kolegyně, kdy partner, se kterým hodně pracovala, tak s ním diskutovala, jakou kariéru jí rozvrhne na čtyři roky, a ona je opravdu ten typ člověka, že má ten život, že se ho snaží organizovat hodně dopředu. Tak s ní diskutoval, a když měli naplánované ty čtyři, pět let dopředu, tak on jí řekl: No jo, ty se sbalíš a půjdeš na mateřskou a všechno to můžeme hodit za hlavu.“

(Eva, 30 let, bezdětná)

Dalším konceptem, který vysvětluje genderovou diskriminaci zejména v přístupu k zaměstnání, ale i v zacházení v zaměstnání, pokud jde o postup na vyšší pozice, je „*homosociální reprodukce*“ [Kanter 1993, Powell 1993]. Jde o chování, kdy si zaměstnavatel nebo nadřízený při přijímání nebo povyšování pracovníků vybírá podobné typy zaměstnanců nebo pracovníků, jako je on sám. V situaci, kdy je většina pozic vyššího stupně řízení obsazena muži, pak jsou přijímání, resp. povyšování opět muži. Možným vysvětlením, které se nabízí, může být sebehodnocení nadřízeného-muže jako pracovníka, který vzorově zvládá svou práci. To je zřejmě jeden z aspektů tohoto procesu, ale pokud jdeme hlouběji do vztahů a charakteristik prostředí přímo na řídicích pozicích, vysvětlením je vysoká míra nejistoty prožívaná v důsledku vysoce konkurenčního a náročného prostředí řízení. Manažerská pozice se podle Rosabeth Moss Kanter vyznačuje zejména vysokou mírou nejistoty, která vede k tendenci vytvářet a zvyšovat sociální podobnost v tomto prostředí. Kanter odhalila závislost mezi mírou pociťované nejistoty a intenzitou vyžadované homogenity pracovníků na manažerských pozicích. Jestliže si je totiž manažer jistý svou pozicí, vítá heterogenní prostředí svých podřízených a podle toho si je vybírá a naopak [Kanter 1993]. Případová studie životních podmínek manažerek [Manažerky 2001] také prokázala tlaky, které formují pracovníky a pracovnice, kteří do firmy nastupují s minimálními pracovními zkušenostmi, postupně do představy ideální manažerky nebo manažera. Na pozici manažera jsou definitivně vybráni pouze ti, kdo splňují nepsané požadavky, které v souhrnu vlastně znamenají celkové přizpůsobení života práci pro firmu [Krížková 2002a]. To je jasný příklad homosociální reprodukce genderového režimu instituce. Homosociální reprodukce genderového režimu instituce se projevuje právě také v tom, že genderové rozdíly v chování a způsobu práce jsou méně patrné na první pohled a zdá se, jako by neexistovaly, což byla častá představa manažerek v rámci případové studie.

„...ta naše firma, asi jako většina větších firem, se snaží ty lidi trošku naklonovat a během času ty lidi trošku otesávat k obrazu svému, takže když se dostanou na manažerskou pozici-

ci, tak bych řekla, že se sobě hodně podobají, mají stejné návyky, stejně přistupují k zakázce, stejně komunikují s lidmi, takže tam si myslím, že je mnohem těžší odchytnout ten rozdíl mezi těmi pohlavími.“

(Eva, 30 let, bezdětná)

Pro ženy, které mají schopnosti i další individuální předpoklady postupovat v kariéře na řídicí pozice a překonaly překážky přijetí na vstupní pozici startující kariéry, představuje obecně obrovský problém celý soubor bariér, které jim brání v postupu na vyšší pozice v zaměstnání. Tento soubor překážek, zahrnující již definované typy diskriminačního chování jako homosociální reprodukce, genderové schéma a další, založené zejména na genderových stereotypech, je sociology nazýván „skleněným stropem“ [Powell 1993]. Teorie skleněného stropu dále rozvíjí představu o organizacích jako genderově zakotvených institucích, kde gender, resp. dominující mužská struktura vztahů a organizace práce, je natolik rozhodujícím činitelem, že se stává na první pohled neviditelným a je rozpoznán a zažíván až při přímé snaze určitou hranici překročit. Proto je bariéra postupu žen na nejvyšší pozice nazývána právě skleněným stropem¹⁴.

Neformálně významné sítě

Vedle již popsaných strategií vyloučení žen z přístupu k určitým pozicím a zaměstnáním a strukturálních mechanismů trhu práce, které se projevují v horizontální a vertikální segregaci zaměstnání, hraje dále důležitou roli neformální struktura vztahů na pracovišti, která z velké části přispívá ke zdánlivé neviditelnosti bariéry skleněného stropu. Síť neformálních vztahů, které na pracovišti vznikají za nejrůznějším účelem, ať již jde o zjištění a využití nepsaných pravidel organizace práce obecně, získání významné zakázky, nebo spolupráce v určitém týmu, o postup na vyšší pozice přímo, nebo mimopracovní aktivity, jsou využívány zejména muži. Problémem je totiž nízké zastoupení žen v řídicích kolektivech a povaha těchto neformálních vztahů, která je často v rámci genderové teorie nazývána „old-boys net-

¹⁴ Skleněný strop je bariéra vertikální mobility žen v manažerské hierarchii, která se vyznačuje nedostatkem kariérních příležitostí [Powell 1999:339]. Powell kategorizuje různá vysvětlení tohoto jevu: person-centred – individuální jevy: schopnosti, postoje, chování; situation-centred – skupinové nebo institucionální jevy (v organizacích): skupinové normy, organizační kultura, politiky a programy; social-system-centred – ekonomické a společenské jevy: trendy v globální ekonomice, společenské normy, socializační praktiky a legislativa; interactional explanations – interakce mezi předchozími třemi typy jevů [Powell 1999:345]. Jedna z prvních definic tohoto genderového konceptu chápe skleněný strop jako „neviditelnou překážku, která ženám zabraňuje postupovat na určité úrovni v organizacích... Vztahuje se na ženy jako skupinu, které je znemožněn postup výše, protože jsou ženy“ [Morrison 1987:13 cit. podle Baxter, Wright 2000]. „Metafora skleněného stropu označuje existenci neproniknutelné bariéry, která blokuje vertikální mobilitu žen: pod touto bariérou mohou ženy postupovat, za ní už ne“ [Baxter, Wright 2000: 276].

work". Pro ženy představuje další nevýhodu provázání těchto sítí jak v rámci pracovních, tak i mimopracovních aktivit. Ženy často deklarují neochotu nebo nedostatek času stýkat se se spolupracovníky mimo výkon práce nebo jednoduše nesdílejí s muži stejný mimopracovní zájem, kterým často bývá např. určitý druh sportu. To je z těchto sítí vylučuje. Členství v nich je však velmi důležitým faktorem, který je často při postupu v kariéře rozhodující.

„V těch nižších pozicích, tam vlastně záleží to povýšení na tom, jestli ten člověk tu svoji práci zvládá, jestli je schopen efektivně pracovat a pak už na těch vyšších pozicích, tam to povyšování je i strategické rozhodnutí. To povýšení na toho manažera je strategické rozhodnutí té firmy, koho povýšit a koho ne. A určitě ten člověk, myslím si u nás byli povyšováni i lidé, kteří se chovají normálně, kteří nějak nepřehánějí to nějaké bavení se s partnery, ale většinou větší šance mají ti lidé, co jsou hodně draví. Je to o soutěžení.“

(Olga, 27 let, bezdětná)

Případová studie životních strategií žen na řídicích pozicích odhalila velkou důležitost tohoto typu neformálních vztahů. V organizaci, kde byla studie provedena, šlo jednak o zcela neformální sítě vznikajících přátelství mezi pracovníky, které se zákonitě s postupem na vyšší pozice mění a nabývají forem významnějších v rámci kariérních drah, a pro ženy je s jejich nižším zastoupením na vyšším řídicím stupni těžší se v těchto sítích udržet. Další specifickou aktivitou, zcela jasně prokazující důraz na neformální vztahy v této instituci, jsou pravidelně pořádané společenské akce s dobrovolnou účastí při nejrůznějších příležitostech (narozeniny významného manažera, ukončení důležité zakázky nebo další typy přechodů z jednoho období do druhého). To, že častá účast a zviditelnění se prostřednictvím těchto akcí výrazně přispívá k šancím na postup pracovníka, přiznala většina manažerek. Jedna z dotazovaných manažerek to přesně vyjádřila v následující citaci.

„Já si myslím, že ano. Že jakýkoliv způsob vlastně čím víc si člověk udělá kontaktů, tak tím i víc se pak dostane k zajímavější práci, k zajímavější zakázce, určitě. Ale jako je to přirozené. Já jsem nad tím také přemýšlela, že je to jako nefér, když někdo třeba nechodí po práci na nějaké aktivity, že to není fér, že když se s někým skamarádíte, nebo si s někým dobře rozumíte, tak on Vám pak vlastně zase dá šanci pracovat na něčem zajímavém, takže určitě je to jedna z forem toho zviditelnění.“

(Olga, 27 let, bezdětná)

Velká část manažerek přímo spojovala svou častou neúčast na těchto akcích s únavou z práce, kdy po často 10 až 12 hodinové intenzivní pracovní zátěži nemají dále chuť vidět se se stejnými kolegy. Překážkou se pak tato jedna z neformálních, ale důležitých podmínek postupu stává pro ženy s dětmi. Ty budou znevýhodněny vždy, pokud se chtějí po jakkoli vzorovém splnění všech pracovních úkolů věnovat rodině.

Neformální vztahy na pracovišti a jejich důležitost v rámci individuální kariéry jsou spojovány také právě s rostoucím důrazem na flexibilitu v práci [Liff, Ward

2001]. Mnozí sociologové, zabývající se tímto fenoménem, poukazují na negativní důsledky rostoucí flexibility. Podle nich možnost samostatné organizace pracovních úkolů, která je pro řídicí prostředí typická, nevede k lepší možnosti harmonizovat pracovní a rodinné závazky, ale spíše k přerůstání výkonů profese do rodinného času, vzniku workoholismu a vzrůstu soutěživosti a konkurence na pracovišti, jejíž součástí je snaha o stále větší zviditelnění, a tedy paradoxně důsledkem flexibility se stává nárůst doby strávené v práci nebo věnované rozvíjení pracovních vztahů [Cooper, Lewis 1999, Hochschild 1997, Crompton 2002].

Flexibilita jako genderový kontrakt

V další části textu se zaměříme na možnost změny v organizaci práce směrem k flexibilnějšímu uspořádání na manažerských pozicích. Zároveň ukážeme úskalí této „flexibility“, jejímž důsledkem je „genderová past“ založená na genderovém kontraktu. Podmínky a důsledky dosažení flexibilnější organizace práce ve sledované instituci přesně zapadají do struktury jejího genderového režimu. Výkon profese na řídicí pozici se řídí stereotypními pravidly „mužské“ kariéry, která se vyznačují co nejvyšším počtem hodin strávených na pracovišti, soutěživostí o účast na projektech, o kontakty a postup na vyšší pozice, důrazem na sebezviditelnění, nepřerušením kariéry a účastí ve formálních i neformálních sítích vlivu. Tyto základní podmínky úspěchu v manažerské kariéře se ukázaly jako významné v případové studii životních strategií žen manažerek [Manažerky 2001]. Z genderového hlediska je v rámci organizace důležité, že tyto předepsané strategie nejsou přímo a výhradně vázány na pohlaví¹⁵. V praxi to znamená, že tyto strategie představují nepsaná pravidla úspěchu, a to pro muže i ženy, i když splnění těchto pravidel nemá u obou pohlaví stejnou váhu. Ženy, i když jednájí podle těchto vzorců, musí počítat s „handicapem ženskosti“, který na základě výše popsaného „genderového schématu“ snižuje jejich šance na úspěch v kariéře.

„Některým chlapům stačí, že jsou chlapi. No, tak samozřejmě musí to umět, ale myslím si, že kdybych se třeba porovnávala já s mými schopnostmi s nějakým mužským a ten mužský byl třeba jenom o 30% horší než já, tak by vyhrál ten chlap, myslím, že jo. Ale tím si nemyslím, že jsme tu diskriminováni. Já si to nemyslím, že jsme tu diskriminováni, jo, ale on ten chlap vůbec ve společnosti asi má, jako snáz získá přirozenou autoritu. Když to není úplný nějaký blbeček, který je prostě hromádka neštěstí. Pardon, omlouvám se chlapům.“

(Marcela, bezdětná, 50 let)

¹⁵ Jde o to, že vývoj v zastoupení pohlaví na řídicích pozicích směrem ke zvyšujícímu se podílu žen nejde ruku v ruce se změnou pravidel a charakteristik řídicí kariéry tak, aby vyhovovaly i ženám. V důsledku toho se původně „mužské“ charakteristiky, vyžadované způsoby jednání a strategie staly univerzálními požadavky na všechny pracovníky na řídicích pozicích bez ohledu na jejich pohlaví.

Případová studie života žen na manažerských pozicích zcela jasně dokázala, že samotný fakt, že manažerka je ženou, snižuje její šance na úspěch v kariéře. Mateřství, které je obecně spolu s rodinnou zátěží považováno za objektivní příčinu horší pozice žen v zaměstnání [Gerson 1985], je až druhou charakteristikou, která se přidává k handicapu ženskosti. To ukazuje i předchozí citace z rozhovoru s bezdětnou ženou na pozici vyššího managementu, u které se již mateřství očekávat nedá, a tudíž pokud by mateřství mělo být jedinou překážkou žen v kariéře, její šance by měly být ve srovnání s muži stejné. Nejde tedy výhradně o mateřství, jak by se mohlo zdát díky větší viditelnosti a „společenské ospravedlnitelnosti“ tohoto typu diskriminačního chování, protože samy ženy často diskriminační chování v důsledku svého mateřství chápou.

Instituce, ve které byla případová studie kariérních drah manažerek provedena, formálně nepodporuje flexibilní nastavení organizace práce. Určité míry flexibility mohou na základě individuální dohody dosáhnout ženy s dětmi. Mateřství zde představuje možnost dosažení dohody o individuálních podmínkách, které ženě umožní pokračovat v náročné kariéře a zároveň zvládat rodinu a povinnosti s ní spojené. Ve sledované organizaci šlo nejčastěji o dočasně zkrácený úvazek – práce jen některé dny v týdnu nebo účast na menším počtu zakázek a projektů, v případě žen na mateřské, resp. rodičovské dovolené a u žen s většími dětmi pak dlouhodobě např. o delší dovolenou (2 měsíce v létě). Tato dohoda představuje klasickou ukázkou genderového kontraktu v zaměstnání, jelikož za ni, resp. za lepší možnost zvládat spolu s kariérou i rodinu, ženy platí vždy snížením platu, většinou snížením možnosti postupu a vždy zcela určitě snížením konkurenceschopnosti a statusu v práci.

„Ty výhody spočívají třeba v tom, že já tyhle dva měsíce mám řádnou dovolenou, v srpnu mám neplacenou dovolenou, takže já vlastně pracuji jen 10 měsíců v roce. Tam těch deset měsíců to je vlastně bez ohledu na to jestli pracujeme 12 hodin denně nebo 8 hodin denně. Ale ty dva měsíce mám jako dovolenou. A potom mám ještě trošičku změnu jaké mám klienty. Mám klienty, které třeba moji kolegové nechtějí, protože jsou tam nějaké problémy. Takže já jsem řekla, že když mám nějaké výhody, tak zase budu dělat věci, které jiní nechtějí. Takže vlastně svým způsobem já mám, jsem nestandardní, vlastně mám nějaké výhody, které souvisí s tím, že můj postup není takový jaký mají moji kolegové.“ (Petra, 34 let, 1 dítě)

A: Čím tedy se za to platí, za tuhle dohodu?

„Je to nižší plat, anebo to není takový rychlý postup, ale většinou si myslím, že je to nižší plat.“

(Petra, 34 let, 1 dítě)

Určitá míra flexibility, které je na manažerské pozici dosaženo, je založena na genderovém kontraktu, který vhnání ženy do „genderové pasti“ a dává jim pouze dvě možnosti na výběr: buď akceptovat pravidla úspěchu v kariéře, založená na stereotypně mužských charakteristikách, což ženám ještě samo o sobě úspěch nezajistí, nebo se přizpůsobit pravidlům genderového kontraktu a přijmout horší podmínky.

I když se v tomto textu zaměřuji na situaci žen, je třeba si uvědomit, že popsané nastavení organizačních pravidel práce dává mužům oproti ženám jen jednu možnost volby. Jakkoli by se chtěli věnovat vedle kariéry i rodině nebo měli z nejrůznějších dalších důvodů zájem dosáhnout určité míry flexibility v práci, organizace není na takové možnosti připravena a muž by s podobným požadavkem zřejmě neuspěl nehledě na to, že neformální pravidla prostředí mužům dávají zcela jasné signály ve smyslu vůbec o podobné možnosti neuvažovat. Hlavním problémem flexibility na manažerských pozicích, pokud je vůbec do určité míry možná, je za prvé její zaměření pouze na ženskou část zaměstnanců a za druhé její neformální povaha. Tyto dvě charakteristiky genderového kontraktu do značné míry ovlivňují pozici žen v rámci organizace a celkově zhoršují obraz ženské kariéry.

Flexibilita založená na genderovém kontraktu významně přispívá k využívání ženské pracovní síly. Rosemary Crompton upozorňuje na nebezpečí koncentrace a zaměření ženské pracovní síly na tzv. flexibilní pracovní místa. Důsledkem této tendence by mohlo být zastavení vývoje směrem k egalitárnější dělbě práce a naopak retrogradní vývoj, kdy „muži by zůstali v roli hlavních živitelů rodin a ženy by na sebe stále braly větší odpovědnost za rodinu“ [Crompton 2002, Webster 2001]. Rovnosti v pracovních i rodinných závazcích a příležitosti k ustavení rovného vztahu může být dosaženo za podmínky *formálního zavedení flexibility* na podporu harmonizace pracovních a rodinných závazků *pro muže i ženy*. Formálnímu zavedení flexibility pro obě pohlaví však brání organizační maskulinita, jelikož opatření na podporu flexibility se neslučují s maskulinitou a ustavenými formálními i neformálními pravidly práce. Aby bylo možné tato opatření zavést na jiné než pouze individuální úrovni ženských kariérních strategií, založených na genderovém kontraktu, je třeba zpochybnit maskulinní strukturu organizace.

Ženské strategie v rámci genderového režimu instituce

Případová studie žen na řídicích pozicích v rámci jedné instituce odhalila jednotlivé individuální strategie, pomocí nichž se ženy vyrovnávají s maskulinní strukturou a organizací práce [Manažerky 2001]. V této části textu se zaměřím na strategie žen, které buď mají, nebo plánují založení rodiny, i když součástí případové studie byla i analýza strategií bezdětných žen¹⁶. Jde zejména o odhalení strategií, pomocí nichž se ženy vyrovnávají s neformálním nastavením možnosti flexibility v práci, aby skloubily kariéru s rodinou. Z hlediska fungování genderového režimu v organizacích, tak jak ho zkoumají genderové teorie, se totiž možnost žen dosáhnout flexibi-

¹⁶ Analýza strategií bezdětných žen odhalila dva zásadní fenomény, které významně ovlivňují studium pracovních podmínek žen jako celku. Za prvé znevýhodnění žen v práci není založeno pouze na jejich faktickém nebo potenciálním mateřství, ale na ženství jako takovém a na stereotypch, kterými je kategorie ženství naplňována. Za druhé, bezdětné ženy výrazně přispívají k potvrzení genderového konfliktu rolí, resp. přesvědčení, že ženy nemohou zároveň dobře zvládat rodinu i práci nebo kariéru [Křížková 2002a].

lity a nastavení neformálních sítí vztahů rozcházejí. O dosažení určité míry flexibility pro skloubení práce a rodiny mají v současném nastavení genderových rolí zájem převážně ženy; do neformálních sítí vlivu a vyjednávání však mají přístup spíše muži. Znamená to, že pokud je flexibilita součástí neformální struktury organizace, mají k ní teoreticky lepší přístup muži. Výzkumy manažerského prostředí dokonce ukázaly, že jsou to častěji muži, kteří díky účasti v neformální struktuře vztahů získávají pracovní pozice, které nejsou vymezeny dobou strávenou v práci, ale úkolově, resp. pozice s větší autonomií rozhodování, a tedy vyšší časovou flexibilitou [Gadrey 2002, Liff, Ward 2001].

Jelikož, jak jsem ukázala analýzou maskulinní struktury organizace, zvládání rodinných a dalších životních povinností kromě pracovních je řešeno zcela na individuální úrovni, instituce, v rámci níž byla případová studie provedena, formálně svým pracovníkům a pracovnícím neusnadňuje harmonizaci pracovního a soukromého života. Ženy, zejména na pozicích vyššího managementu, jsou v pozicích *tokenů*. To znamená, že jakkoli se manažerky snaží skrýt svou ženskost, která je jednoznačně v tomto prostředí handicapem, atributy spojované s ženskou pozicí v práci a kariéře jsou jejich okolím vyzdvihovány. Strategií, pomocí níž se ženy snaží vyrovnat mužům a dosáhnout stejných pozic, je strategie podřízení života práci a organizačním pravidlům práce. Na jedné straně musí žena zvládat všechny formální pracovní nároky, a to pro dosažení stejných výsledků ze svého subjektivního hlediska lépe než muži, na druhé straně zároveň musí odhalit neformální pravidla úspěchu a jejich využitím podpořit svůj kariérní postup. Jde o sebezviditelňování a vyzdvihování svých schopností a úspěchů a zejména zapojení do neformálních sítí vlivu a dalších aktivit. Znamená to, že pokud chce žena v tomto prostředí setrvat a postupovat výše, musí své životní a zejména rodinné plány podřídit své kariéře a jejím nárokům. Z toho pak vycházejí všechny další strategie, umožňující ženám pokračovat v kariéře a spojit ji s rodinou.

Druhou významnou charakteristikou pozice tokena je přijetí stereotypních charakteristik, přisuzovaných menšinové skupině, ke které v rámci dané pozice patří, v tomto případě tedy ženských stereotypů. Analýza strategií žen na manažerských pozicích ukázala dokonce využívání genderových stereotypů a genderové hierarchie při plnění pracovních úkolů. Strategie využívání genderové hierarchie a sexuálních vztahů je důkazem existence neformálně nastavených pravidel práce a zároveň ukázkou téměř výhradně ženské strategie. Je jednou ze strategií znevýhodněné skupiny obrátit charakteristiky, které jsou této skupině připisovány a které vedou k jejímu znevýhodnění, ve svůj prospěch. Ženy, a to i v prostředí, kde jejich zastoupení není malé, velice dobře pochopí nejistotu své pozice a postupu v kariéře a vzájemně se považují za konkurenci, což jim znemožňuje spolupráci a snižuje pracovní výkon, důležitý pro udržení a zvýšení pozice. Záměrně proto ustavují vztahy muž – žena, kde rivalita nefunguje, protože muž se ženou ve své pracovní pozici necítí ohrožen, ale funguje zde hierarchický vztah odvozený ze stereotypu nadřízený muž – podřízená žena, který částečně ovlivňuje i vztah muže a ženy fakticky na stejných pracovních pozicích.

„Musím přiznat, že s muži jednám snadněji než s ženami. Pokud jsou na těch pozicích těch finančních ředitelů, tak mám někdy pocit, že mě berou jako konkurenci, což...Ale tenhle pocit mám, že by raději viděly muže. Jdu raději ke klientovi, kde finančním manažerem je muž. Asi to potřebuje takový proti ..., jak se to říká ...“

(Klára, 26 let, bezdětná)

A: Protipól.

„Protipól. No, když mám jednat s finančními řediteli, kteří jsou muži, tak absolutně hladce, bez problémů.“

(Klára, 26 let, bezdětná)

Některé manažerky se v určitých situacích¹⁷ podřizují představě o ne zcela kompetentní ženě na řídicí pozici a svou roli zlehčují, čímž vědomě vytvářejí nerovný vztah založený na genderovém schématu očekávání. Buď se snaží snižovat důležitost své role v pracovním vztahu s klientem – mužem, jak to ukazuje Dana v následující citaci. Nebo dokonce vědomě využívají tohoto vztahu a jeho sexuálního podtextu tím, že situace vztahu muž – žena inscenují záměrně. Velice často jsou tyto dva typy využívání genderových rolí v pracovních vztazích použity zároveň, jak ukazuje v další citaci manažerka Petra.

„Protože zase, mě se vždycky vyplatilo dát tomu finančnímu řediteli prostor, aby se mohl pochválit, co se mu povedlo, nebo jakoby nechat mu ten prostor, aby on měl prostě pocit, že on tam má tu situaci pod kontrolou a že já se vlastně v podstatě snažím nějakým, ne moc násilným způsobem, jenom si něco dohodnout, vykomunikovat, domluvit se, třeba co musí doučtovat, aby to bylo v pořádku. Ono je to strašně důležitý ne nějaký agresivní přístup v tomhle tom. Někdy otevřený problém jsem zatím neměla, ale člověk si začíná uvědomovat, že ten problém může nastat.“

(Dana, 28 let, bezdětná)

„Je dobrá zkušenost, kterou máme, že když je problematický klient a je to žena, tak tam posíláme muže nebo naopak. Protože přece jenom ta rozdílnost toho pohlaví funguje tak, že tam pošleme nějakou hezkou asistentku, ta přinese všechny informace, které jsme potřebovali. Kdežto, kdybychom tam poslali nějakého kluka, tak by to třeba tak nefungovalo. Takže i to je taková – že jo člověk toho klienta pozná během té návštěvy, toho jednoho roku, a když se to potom opakuje, tak prostě víme s kým máme tu čest. Takže si myslím, že se v určitých situacích dá i využívat toho jiného pohlaví.“

(Petra, 34 let, 1 dítě)

Ženy s dětmi na manažerských pozicích vytvářejí a používají celý soubor strategií, který jim umožní spojit kariéru s rodinou, a to dosažením individuální doho-

¹⁷ Například při vyjednávání s klientem, kdy je třeba získat informace, které klient není vždy ochoten poskytnout.

dy o určité míře flexibility v práci. Pozice manažerek a obecně žen v profesi finančního poradenství, ale i v mnoha dalších profesích, je poznamenána dvojitou nejistotou. Na jedné straně nejistota vychází jednoznačně z jejich ženskosti a pozice žen v práci jako stereotypně méně jistější pracovní síly obecně. Na druhé straně jde o charakteristiku profese, kde panuje vysoká konkurence, jelikož výkon nebo nástup do této profese není podmíněn náročným výběrovým studiem, jako je tomu např. v lékařství [Simerská, Smetáčková 2000]. Do sledované organizace jsou přijímáni absolventi jakéhokoli vysokoškolského oboru splňující určité obecné charakteristiky, jako je týmová práce, spolehlivost apod., a poté je jim poskytnuto vzdělání už samotnou organizací při zaměstnání. Reakcí žen na toto „dvojitě konkurenční“ prostředí je snaha dosáhnout co nejvyšší míry jistoty své pozice a vlastní nepostradatelnosti pro firmu. Manažerky se různými způsoby snaží dosáhnout pro firmu významné pozice. Důsledkem tohoto jednání pak je většinou i výrazný odklad mateřství.

Teprve až po dosažení určité míry jistoty a důležitosti v rámci fungování firmy nastává pro ženy příležitost vyjednávat o výše popsané neformální dohodě na možnosti individuálního flexibilního uspořádání práce a založit rodinu. Strategií, která musí jít ruku v ruce se všemi ostatními využívanými strategiemi, je vysoká míra loajality k firemním zájmům. Protože možnost dosažení určité míry flexibility je v dané organizaci součástí neformálních pravidel a příležitostí, jde loajalita k firemním zájmům až tak daleko, že zahrnuje i akceptaci diskriminačního zacházení se ženami. Manažerky jsou natolik přesvědčeny o nutnosti stávajícího fungování genderového režimu organizace, založeného na maskulinních charakteristikách a stereotypech, že stejně jako nejvyšší vedení, rozhodující o udělení možnosti flexibility, nevidí jinou možnost než založení flexibility na genderovém kontraktu. Ženy musí přijmout horší zacházení v podobě nižšího platu, výrazně horší možnosti nebo po dobu dočasného flexibilního výkonu profese zastavené možnosti postupu a image nespolehlivosti právě proto, že flexibilita je považována za něco, co je v rámci ženské populace v profesi „nenormální“ a co zcela automaticky má tyto negativní důsledky. Všechny popsané strategie, které předcházejí dosažení dohody o flexibilitě, je pro ženy nezbytné využívat právě proto, že tato možnost není pro všechny, je neformální, určená výhradně ženám a v daném prostředí se definuje jako výhoda, za kterou je nutno platit.

Na druhou stranu je třeba si uvědomit, že ne všechny ženy mají zájem setrvávat v takto strukturovaném a náročném prostředí genderového režimu a používat strategie, které byly popsány jako účinné pro dosažení možnosti skloubit práci a rodinu, a zároveň se přizpůsobit genderovému kontraktu. Významnou složkou rozhodování žen o vlastní pracovní, resp. kariérní dráze je ideologie rodiny a mateřství. [Hattery 2001] Výsledkem reflexe pravidel fungujících v tomto pracovním prostředí spolu s vlastním pojetím ideologie mateřství a rodiny je u části mladých manažerek, které rodinu teprve plánují, rozhodnutí nepokračovat v kariéře po založení rodiny. Ne všechny ženy byly přesvědčeny, že chtějí kariéru obětovat tolik, jelikož nesdílely hodnotová přesvědčení, která se v případové studii ukázala jako rozhodující pro ženy usilující o spojení rodiny s kariérním postupem.

Případová studie života žen manažerek odhalila dvě základní hodnotové strategie žen, které dosáhly významného kariérního úspěchu a zároveň mají rodinu. Jsou to strategie pojetí seberealizace v práci jako životní potřeby a strategie kompromisu rodiny a práce, resp. odmítání sebeobětování v zájmu dětí a rodiny. Stereotypní představa o tom, že rodina pro své fungování potřebuje významnou přítomnost ženy a že rodina trpí, pokud se žena příliš věnuje své práci, je v argumentaci těchto žen týkající se využívání obou strategií zcela přesně reflektována. Součástí jejich strategií je argumentace založená na představě, že rodina by více trpěla, pokud by žena nenaplnila svou potřebu realizace v práci. Svou frustraci by pak tyto ženy přenesly do rodinného prostředí, a to by bylo pro rodinu horší než jejich častá nepřítomnost. Racionálním a logickým důsledkem takto nastavených hodnot je pak další strategie – strategie přenesení domácí práce a velké části péče o děti na jinou osobu (či jiné osoby). Nejčastěji jde o placenou třetí osobu.

Závěr

Rostoucí důraz na opatření umožňující skloubení práce a rodiny v praxi jen velmi těžko proniká zejména do vyšších pozic vertikální hierarchie trhu práce. Hlavní příčinou a bariérou zavádění různých forem flexibility je institucionalizace kategorie gender v organizacích, resp. genderové režimy organizací. Významným faktorem zakotvenosti genderu v organizačním prostředí je předstírání, že neexistuje úzké spojení mezi prací a rodinou, a v důsledku toho neexistence jakékoli flexibility na formální úrovni pravidel práce. Výsledkem takto rámcově vymezených pravidel práce je genderový kontrakt jako podmínka dosažení určité míry flexibility na neformální úrovni organizační struktury. Součástí strategií uplatňovaných v rámci genderových režimů je zdánlivá genderová neutralita, založená právě na genderovém kontraktu. Ženám je umožněno pokračovat v kariéře za podmínky nulové intervence rodiny do výkonu jejich profese. Důkazem institucionalizace kategorie gender v organizacích jsou strategie uplatňované vůči ženám a mužům zvlášť, založené na konstrukci ženskosti a mužskosti.

Případová studie žen na pozicích středního a vyššího managementu prokázala, že strategie uplatňované vůči ženám vycházejí z jejich pozice tokenů v rámci organizace. Jde o genderové schéma, které řídí jednání vůči ženám a spolu s homosociální reprodukcí patří do souboru bariér společně nazývaných skleněným stropem. Významnou úlohu v rámci organizační maskulinity hraje i neformální struktura vztahů, která se pro ženy stává jednou z nejvýznamnějších bariér skleněného stropu. Tyto bariéry a další podmínky, v nichž ženy musí rozvíjet své kariérní dráhy v rámci organizace, tvoří spolu se strategiemi úspěchu ženské kariérní vzorce. Hlavními strategiemi, které jsou ženy nuceny v rámci nastavených pravidel a podmínek vyvinout a využívat, je 1. strategie podřízení života práci a organizačním pravidlům práce, tj. snaha přizpůsobit se a dosáhnout tak úspěchu; a 2. využívání genderových stereotypů a genderové hierarchie při plnění pracovních úkolů, tj. přijetí stereotypních charakteristik přisuzovaných ženám a obrácení jejich významu coby zdrojů

znevýhodnění ve vlastní prospěch jejich využitím při plnění pracovních cílů. Ani jednání podle těchto charakteristik však ženám nezajistí stejné šance na úspěch ve srovnání s muži, a to v důsledku handicapu ženskosti, který snižuje váhu jejich výkonu.

V rámci genderového režimu organizace se jako významné ukázaly vedle racionálních strategií podřízení života práci a organizačním pravidlům, využití genderové hierarchie a vysoké míry loajality k zájmům organizace i hodnotové strategie vycházející z individuálního chápání mateřské a rodinné ideologie. Pojetí seberealizace v práci jako životní potřeby a strategie kompromisu rodiny a práce, resp. odmítání sebeobětování v zájmu dětí a rodiny, jsou hlavními hodnotovými strategiemi, které se ukázaly jako účinné při rozvoji ženské kariéry.

Genderové rovnosti v organizacích může být dosaženo za podmínky formálního zavedení flexibility na podporu harmonizace pracovních a rodinných závazků pro muže i ženy. Formálnímu zavedení flexibility pro obě pohlaví však brání organizační maskulinita, jelikož opatření na podporu flexibility za účelem možnosti harmonizovat pracovní a rodinné závazky se neslučují s maskulinitou a ustavenými formálními i neformálními pravidly práce. Aby bylo možné tato opatření zavést na jiné než pouze individuální úrovni ženských kariérních strategií, založených na genderovém kontraktu, je třeba zpochybnit maskulinní strukturu organizace.

ALENA KRÍŽKOVÁ vystudovala sociologii na Fakultě sociálních věd UK, v současnosti je na této fakultě PhD. studentkou se zaměřením na gender v sociologii. Pracuje v Sociologickém ústavu AV ČR jako zástupkyně vedoucí oddělení Gender a sociologie. Zabývá se sociologií rodiny a práce, problematikou rovných příležitostí mužů a žen a postavením žen v české vědě.

Literatura

- Acker, J. 1990. „Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations“. *Gender & Society* 2: 139–158.
- Baxter, J., E. O. Wright. 2000. „The Glass Ceiling Hypothesis. A Comparative Study of the United States, Sweden, and Australia“. *Gender & Society* 2: 275–294.
- Berger, P. I., T. Luckmann 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Blair-Loy, M. 1999. „Career Patterns of Executive Women in Finance: An Optimal Matching Analysis“. *American Journal of Sociology* 104: 1346–1397.
- Connell, R. W. 2002. *Gender*. Blackwell Publishers. Malden.
- Commaillé, J. 1993. *Les Stratégies des Femmes. Travail, Famille et Politique*. Paris: Éditions de la Découverte.
- Cooper, C. L., S. Lewis 1999. „Gender and the Changing Nature of Work“. Pp. 37–47 in Powell, G. N. (ed.), *Handbook of Gender and Work*. California: Sage Publ., Thousand Oaks.
- Crompton, R., F. Harris 1998a. „Explaining Women's Employment Patterns: 'Orientations to Work' Revisited“. *British Journal of Sociology* 49: 118–136.
- Crompton, R., F. Harris 1998b. „Gender Relations and Employment: the Impact of Occupation“. *Work, Employment & Society* 2: 297–315.

- Crompton, R. (ed.) 1999. *Restructuring Gender Relations and Employment. The Decline of the Male Breadwinner*. Oxford: Oxford University Press.
- Crompton, R. 2002. „Employment, Flexible Working and the Family”. *British Journal of Sociology* 53: 537–558.
- Čermáková, M. 1997. „Postavení žen na trhu práce”. *Sociologický časopis* 33: 389–404.
- Čermáková, M., H. Hašková, A. Křížková, M. Linková, H. Maříková, 2002. *Podmínky harmonizace práce a rodiny v České republice*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Čermáková M., H. Hašková, A. Křížková, M. Musilová, M. Linková 2000. *Souvislosti a změny genderových diferencí v české společnosti v 90. letech*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Čermáková, M. 1999. „Gender Differences among Economically Active University Graduates”. *Czech Sociological Review* 7: 127–144.
- Denzin, N. K. 1989. „Interpretative Biography”. *Qualitative Research Methods* 17: 26–93.
- Devault, M. 1990. „Talking and Listening from Women’s Standpoint: Feminist Strategies for Interviewing and Analysis”. *Social Problems* 37: 96–117.
- Dubar, C. 1998. „Trajectoires sociales et formes identitaires: clarifications conceptuelles et méthodologiques”. *Sociétés Contemporaines* 29: 73–85.
- Gadrey, N. 2002. *Travail et genre, approches croisées*. Paris: Harmattan.
- Gerson, K. 1985. „Combining Work and Motherhood”. Pp. 158–190 in *Hard Choices. How Women Decide about Work, Career, and Motherhood*. Berkeley: University of California Press.
- Halford, S., P. Leonard 2001. *Gender, Power and Organizations*. London: Palgrave
- Hakim, C. 2000. *Work – Lifestyle Choices in the 21st Century. Preference Theory*. New York: Oxford University Press.
- Hašková, H. 2000a. „K gender kontraktu v české společnosti 90. let”. *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 1: 7.
- Hašková, H. 2000b. „Postoje české vysokoškolsky vzdělané populace k pozici žen na trhu práce”. *Sociologický časopis* 36: 441–457.
- Hašková, H., A. Křížková. 2002. „Možnosti skloubení práce a rodiny v životě žen”. *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 2–3: 8–9.
- Hattery, A. 2001. *Women, Work and Family. Balancing and Weaving*. London: Sage Publication.
- Hochschild, A. R. 1997. *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Metropolitan Books.
- Kanter, R. M. 1977. *Work and Family in the United States: A Critical Review and Agenda for Research and Policy*. New York: Simon & Schuster.
- Kanter, R. M. 1993. *Men and Women of the Corporation*. New York: BasicBooks.
- Křížková, A. 2000. „Ke koncepci diskriminace”. *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 2–3: 5.
- Křížková, A. 2002a. *Životní strategie manažerek. Případová studie*. Sociologické texty 02: 02. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Křížková, A. 2002b. „Česká žena v práci a rodině posledního desetiletí”. Pp. 148–160 in Mansfeldová, Z., M. Tuček (eds.) *Současná česká společnost*. Praha. Sociologický ústav AV ČR.
- Le Feuvre, N. 2002. „La féminisation du monde du travail: incidences et mutations”. In: *GREP Midi-Pyrénées. Travail et société*. Université Toulouse: Le Mirail.
- Liff, S., K. Ward, 2001. „Distorted Views Through the Glass Ceiling: The Construction of Women’s Understanding of Promotion and Senior Management Positions”. In *Gender, Work and Organization* 8: 19–36. Oxford: Blackwell Publ.
- Marshall, J. 1995. „Working Strategies”. Pp. 312–316 in *Women Managers Moving on. Employing Career and Life Choices*. London: Routledge.
- Pateman, C. 1988. *The Sexual Contract*. Cambridge: Polity Press.

- Powell, G. N. 1993. *Women & Men in Management*. London: Sage Publ.
- Powell, G. N. (ed.), 1999. *Handbook of Gender and Work*. California: Sage Publ., Thousand Oaks.
- Reinharz, S. 1992. „Feminist Interview Research“. Pp. 18–45 in Reinharz, S., *Feminist Method in Social Research*. Oxford: Oxford University Press.
- Rosende, M. 2002. „La division sexuelle du travail chez les médecins: une étude de cas“. *Cahiers du Genre* 32: 25–41.
- Simerská, L., I. Smetáčková 2000. „Pracovní a rodinná praxe mladých lékařek“. Sociologické texty 00: 7. Praha, Sociologický ústav AV ČR.
- Soares, A. (ed.) 1997. *Stratégies de résistance et travail des femmes*. Paris: Harmattan.
- Tang, N. 2002. Interviewer and Interviewee Relationships Between Women. *Sociology* 36 (3): 703–721.
- Wajcman, J. 1998. *Managing like a Man*. Cambridge: Polity Press
- Walby, S. 1991. Labour Markets and Industrial Structures in Women's Working Lives. Pp. 167–186 in Dex, S. (ed.) *Life and Work History Analyses: Qualitative and Quantitative Developments*. London: Routledge.
- Webster, J. 2001. *Reconciling Adaptability and Equal Opportunities in European Workplaces. Report for DG-Employment of the European Commission*. London: Research and Consultancy in Work Employment.
- Witz, A. 1992. *Patriarchy and Professions*. London: Routledge.

Zdroj dat

Manažerky 2001 – soubor 15 hloubkových rozhovorů se ženami na pozicích středního a vyššího managementu v jedné organizaci. Sociologický ústav AV ČR.

Demografie 2/2003

Obsah

Č L Á N K Y

Tomáš Sobotka: Změny v časování mateřství a pokles plodnosti v České republice v 90. letech

Ladislav Rabušic - Aleš Burjanek: Česká veřejnost a imigranti aneb vláda míní, veřejnost však mění?

Terezie Kretschmerová: Regionální vývoj plodnosti v období 1990/91–2000/01

Milan Aleš: Rodná čísla odcházejí ze statistiky

S Č Í T Á N Í L I D U

Ladislav Pištor: Nesezdaná soužití (faktická manželství) podle výsledků sčítání lidu 2001

Olga Nováková: Cenzus 2001 ve Velké Británii

Magdaléna Poppová: Sčítání obyvatelstva a domácností v Zambii

R E C E N Z E

Demografické výpočty v tabulkovém procesoru (*Jitka Langhamrová*)

Ještě o populační politice (*Zdeněk Pavlík*)

Sborník k 70. výročí založení Masarykova ústavu (*Alena Šubrtová*)

Krátký slovník základních demografických pojmů (*Vladimír Srb*)

Z P R Á V Y

P Ř E H L E D Y

B I B L I O G R A F I E

Časopis je možno objednat v redakci na adrese: Demografie, Branická 140, 147 00 Praha 4, nebo přímo u distributora MYRISTRÁDE s.r.o., P.O.B. 2, 142 00 Praha 4, e-mail: hruskova@gw.czso.cz

Má vězení střední rod? aneb Maskulinita a femininita ve vězeňských subkulturách*

KATEŘINA NEDBÁLKOVÁ**
Fakulta sociálních studií MU, Brno

Does Prison Have a Gender? Masculinity and Femininity in Prison Subcultures

Abstract: Drawing on the concept of the total institution, I examine the prison as a strongly gendered institution. I use Sandra Harding's framework of the gender system to explore how prisons reproduce and reinforce gendered identities among inmates and prison staff. How does the gender system of the larger society translate into male and female prison subcultures? Homosexual partnerships and the division of roles they produce, as well as pseudofamilies are analysed to show how heterosexual relationship patterns operate independently of biological sex. These patterns can be found in both men's and women's prison settings, which indicates the reproduction of more than ontological entities. I conclude that the micro-interactional world of the prison reflects the socially constructed hierarchical role division of the macro-structural level.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 4: 469–486

Úvod

Statistiky a studie v různých společnostech se shodují v tom, že převážná většina zadržených, usvědčených a odsouzených jsou muži, což také implikuje, že zločin je mužskou aktivitou. Logicky je tedy také vězení mužsky kódovaný prostor. Muž se zdá být normou naplňující jak deviantní chování (kriminálník), tak jeho represivní potlačení (dozorce). Naopak žensky kódovaným prostorem je pak nemocnice s ženami pečovatelkami a ženami závislými pacientkami. Ženy a vězení byly dlouhou dobu vnímány jako dvě navzájem nesouvisející entity, protilehlé póly, slova nespojitelná předložkou ve. Podíl žen na trestné činnosti se jevil být tak malý a jejich přestupky tak nezávažné, že zabývat se ženami v tomto ohledu se považovalo za plýtvání časem. Kriminalita žen nebyla vnímána jako sociální problém. Kriminální chování mužů i žen bylo interpretováno jako důsledek jejich nedostatečného fyziologického vývoje či známka evolučního zakrnění. Mělo se za to, že ženy a muži, kteří se dopustili trestného činu, zdravě nevyspěli k tomu, co je jejich přirozeností, a to-

* Při vzniku tohoto textu mi vědomě či nevědomě sílu do žil vlévají Gerlinda Šmausová, Csaba Szaló, Petra Burčíková, Jiří Mezník a Zuzana Kalivodová, kterým takto děkuji.

** Veškerou korespondenci zasílejte: Mgr. Kateřina Nedbálková, Fakulta sociálních studií MU, Gorkého 7, 602 00 Brno, katkanedbalek@yahoo.com

to zakrnění je původem překračování norem [Lombroso, Ferrero 1958]. První pokusy o vysvětlení genderového aspektu kriminality, tedy také výrazně menšího podílu žen na trestné činnosti, se datují ke konci 19. století a jejich perspektiva byla antropologicko-biologická [Thomas 1937; Lombroso, Ferrero 1958].

Kriminalita žen byla navíc často spojována s hříšností a sexuální vyzývavostí ženského těla a pozornost se tedy nepoměrně často zaměřovala k prostituci jako k nejtypičtějšimu z ženských přestupků [Thomas 1937; Pollak 1950]. Mělo se za to, že ženám je vlastní – tedy vrozená – pasivita, závislost, mateřskost a emocionální citlivost, které do vězení nevedou. Jestliže se do vězení ženy přece jen dostaly, byly tehdejšíma očima vnímány jako opravdová monstra vymykající se rámci té „nejpřirozenější přirozenosti“.

S nárůstem vlivu feministického hnutí od 60. let 20. století přestává být vyloučení žen ze světa konstrukce vědění samozřejmostí a kriminologie se začíná dekonstruovat jako mužská disciplína, která od svých počátků představovala mužskou perspektivu mužské zkušenosti, rozumějme zkušenosti parciální a navíc zkušenosti jen parciálně porozuměné [Smart 1976; Naffine 1987, 1997; Howe 1994; Belknap 1996].

Diskursy zabývající se kriminalitou žen začínají být rozvíjeny i ženskými autorkami, které nacházejí jiné odpovědi na staré otázky, ale kladou i otázky nové. Od tázání se po příčinách kriminálního chování se pozornost přesouvá rovněž k zacházení s ženami uvnitř systému trestního práva a soudnictví [Chessney-Lind 1997], k charakteru neformálních sociálních systémů utvářejících se ve vězení [Ward, Kassebaum 1965; Giallombardo 1966; Owen 1998; Watterson 1996] či adekvátnosti uvěznění jako odpovědi na určité sociální problémy vůbec [Hannah-Moffat 2000].

Vězení jako genderově separovaná instituce začíná být rozpoznáváno jako ideální prostředí k zamyšlení nad tím, do jaké míry je genderová struktura (*gender/sex system*) určující proměnnou strukturující sociální jednání, praktiky, instituce a vzory myšlení naší každodennosti [Harding 1983: 311–315]. Jsou genderově specifické vzory organizace sociálního světa rozpoznatelné i ve světě obydleném pouze jedním z pohlaví?¹ Jakých podob nabývají? Právě tyto otázky nám budou v následujícím textu neustálými průvodci.

Vězení jako totální instituce

Spolu s kanadským sociologem Ervingem Goffmanem můžeme vězení uchopit jako totální instituci, tj. užít koncept který je podrobně rozpracován v jeho knize *Asylums (Ústavy)* z roku 1961. Totální instituce jsou dle Goffmana vynucenými komunitami, které velmi výrazně přehrazují styk svých chovanců se světem okolním, tedy se světem vně instituce. Klíčovým rysem totální instituce je zvládání mnoha lidských potřeb pomocí byrokratické formální organizace. Vzhledem ke zmíněnému

¹ Za nasměrování a ujasnění výzkumné otázky obzvláště děkuji paní profesorce Gerlindě Šmausové.

spojení atributů obytné komunity a formální organizace nazývá Goffman totální instituce sociálními hybridy [Goffman 1961: 12].

Pomocí přijímacích procedur dochází vstupem do totální instituce k mortifikaci/umrtvování a jedinec je „programován“, „zastříháván“, „rámován“ do podoby snáze zpracovatelné administrativním aparátem byrokratické formální organizace [Goffman 1961:16]. Goffmanovu konceptu bohužel zcela chybí genderová plasticita, tedy reflexe toho, jak jsou analyzované procesy genderově diferencované.

Totální instituce výrazně pozměňuje, či na čas totálně odsunuje dvě instituce, které patrně před vstupem do vězení podstatně strukturovaly jedincovu každodenní realitu, tedy rodinu a práci. Později uvidíme, jak jsou obě tyto kategorie v kriminologickém diskursu jednoznačně genderově zvýznamňovány. Ztráta zaměstnání je vnímána a interpretována jako signifikantní pro populaci mužskou, kdežto ztráta partnerského svazku či rodiny je považována za zásadní pro populaci uvězněných žen.

Vězení jako genderovaná instituce

Tricet let po vydání Goffmanovy práce zavádí americká socioložka Joan Acker pojem „genderované instituce“, s jehož pomocí zkoumá, jak se gender vepisuje do konstrukce specifických obrazů, vzorů, *image*, symbolů a ideologií, které legitimizují a ospravedlňují chod nejrůznějších institucí [Acker, 1992]. Dana Britton [1997] tento koncept aplikuje na instituci vězení, respektive hlavně na proces utváření identity dozorce (tedy zaměstnance). Britton ukazuje, jak se každodenní instituční praktiky podílejí na reprodukci hegemonní maskulinity, jejímž jádrem je konstrukce esenciálního spojení mezi maskulinitou a fyzickou silou. I když každodenní rutina svědčí podle dozorců o tom, že práce ve vězení představuje zátěž spíše mentální než fyzickou, ideálním potenciálním zaměstnancem je muž a všichni mužští dozorci ve vězení ze statusu této hegemonní maskulinity těží.

Dva další důležité pojmy, „hegemonní maskulinita“ a „zdůrazněná femininita“, vnášejí do diskuse německý autor Joachim Kersten [1990], který objasňuje, jak tyto diskursy specificky strukturují každodennost instituce vězení pro muže a ženy. Muži se aktivně účastní vytváření normativní mužskosti skrze zušlechťování těla a dovolenou agresi, zatímco femininita se nad ženami vznáší jako nepolapitelná fata morgána, na niž je třeba se pasivně adaptovat strukturami infantilní závislosti, užívajícími zejména prostředky léčby a medikalizace. Pro muže je násilí v instituci nedílným aspektem performance hegemonní maskulinity, což je navíc tématem, které odsouzení sdílejí se zaměstnanci. Oběma je společná heroizace silného zdravého těla často zahrnující narcisistickou identifikaci s vlastním tělem jako tělem Muže. Možnost posilování a účastnění se sportovních aktivit tak slouží k ustavení a znovuposílení vzorů této hegemonní maskulinity. V institucích pro ženy je vztah k tělu konstruován zcela jinou ideologií. Zmíněná zdůrazněná femininita je definována spíše jako nedostatek „té pravé femininity“ a děvčata musejí neustále balancovat mezi spleťtostí a rozpory spojovanými s tímto konceptem, kdy přílišná fe-

mininita přináší vysoce nežádoucí *image* kurvy a její nedostatek nálepku maskulinní lesby. Tělo je konceptualizováno jako potenciální nástroj hříchu, který je třeba pacifikovat a psychologickou terapií opracovávat do neurčité podoby modelového ženskosti. Kersten vyvozuje, že udržování stereotypních koncepcí maskulinity a femininity je ve svém výsledku kontraproduktivní, se škodlivými důsledky pro vzdělávání, nápravné, léčebné i rekvalifikační úsilí.

Kersten [1990] i Britton [1997] odkrývají genderově specifické aspekty prostoru vězení, tedy projevy v úvodu zmíněné genderové struktury². Tato perspektiva byla do té doby v kontextu instituce vězení takřka úplně přehlížena.

Vězeňské subkultury a jejich sociální struktury

Genderová struktura nachází své performativní vyjádření rovněž v mikrosvětích chovanců, tedy v neformálních vězeňských systémech či subkulturách.

Stejně jako se kriminologové nejprve ve svých teoriích zajímali výhradně o příčiny a charakter kriminality mužů, tak i studie vězeňských subkultur jsou zpočátku orientovány na vězení pro muže. První takto orientovanou monografií je studie Donalda Clemmera *Prison Community* (Vězeňská komunita) z roku 1940, následovaná prací Greshama M. Sykese *The Society of Captives* (Společenství uvězněných) z roku 1958.

Vznik vězeňských subkultur je nejprve autory vysvětlován jako reakce na různé deprivace života v instituci vězení [Clemmer 1940; Sykes 1958; Ward a Kassebaum 1965; Giallombardo 1966]. Ztráta autonomie je jakožto základní deprivace mírněna ustavením specifické vězeňské filozofie, tzv. kódu vězně (*convict code*) [Clemmer 1940]. Zejména 40. a 50. léta 20. století (tedy začátky sociologického zkoumání vězeňských subkultur) jsou charakteristická měřením toho, do jaké míry jsou jednotlivé subkultury loajální k tomuto kódu. Kód vězně představuje jakousi žitou

² Americká filosofka Sandra Harding (česky Gerlinda Šmausová 2002) nám pomáhá porozumět této struktuře rozčleněním na tři analytické roviny. První z nich je genderově specifický symbolismus poskytující prostředky či východiska vědeckému poznání. Tento symbolismus vytváří hierarchicky nerovné dichotomie (jimiž je však současně také vytvářen), jako je například mysl-tělo, kultura-příroda, já-to druhé, racionální-citový, abstraktní-konkrétní, objektivní-subjektivní, aktivní-pasivní apod., v nichž prvnímu členu dvojice je jednoznačně rozuměno jako členu mužskému, zatímco ženám je přisouzena opačná (ta druhá) kategorie každé dichotomie. V těchto dichotomiích se pak utváří a strukturuje naše vnímání světa a každodennosti. Druhá rovina genderové struktury se opírá o genderově specifickou dělbu práce, tedy diferenciaci genderově specifických aktivit. Skrze reprodukci, zahrnující sexualitu, rodinný život, příbuzenství a plození dětí, je žena směřována do sféry soukromé, v níž je centrální instituce mateřství opírající se o normativní heterosexuálnost. Genderově diferencovaná dělba práce je komplexně provázána s třetí rovinou, kterou je rovina konkrétních gender identit, tedy předepsaných chování, očekávání a rolí, které na sebe mužskost a ženskost berou. Zmíněné tři roviny se vzájemně prostupují, podpírají a podporují, a tak vytvářejí koherentní genderový systém [Hartsock 1983; Harding 1983, 1986].

strategii výkonu trestu [Ward a Kassebaum 1965: 30] a jeho hodnoty odrážejí následující pravidla: „Nepleť se do věcí jiných vězňů! Nebuď moc zvědavý! Nedávej si pu-su na špacír! Hleď si svého! Nebonzuj!“ [Pollock-Byrne 1990: 131]. Další z deprivací života ve vězení je absence zboží, jehož přítomnost jedinec v civilním životě považoval za samozřejmou (padnoucí oblečení, cigarety, drogy, jídlo dle vlastního výběru). Proto ve vězení vznikají sítě organizovaných neformálních trhů, pomocí kterých si vězňové toto zboží opatřují a směňují. V důsledku sexuální deprivace vytvářejí vězni improvizovaný systém specificky predátorských homosexuálních vztahů, které jim umožňují udržení identity a sebevnímání jako *macho* mužů.

Joycelyn Pollock-Byrne konstatuje, že od doby „objevení“ kódu vězně je výzkumníky opakovaně zjišťována míra jeho přítomnosti či absence v té které vězeňské kultuře, přičemž v případě vězení pro ženy se konstatuje, že ženy k němu vykazují minimální či skoro žádnou příslušnost [1990].³

Nicméně novější studie vězeňských subkultur v USA posledních let konstatují mizení jednotné, všeobecné vězeňské kultury či sociální organizace. Stratifikace na základě rasy zcela překryla dřívějšími výzkumy monotónně potvrzovanou všeobecnou loajalitu k ostatním spoluvězňům jako jednotné třídě [Pollock-Byrne 1990: 135]. Dřívější vertikální stratifikační dělení vězeňské populace na chovance a zaměstnance, které zakládalo struktury organizace vězeňské každodennosti, bylo pomalu nahrazeno horizontálním dělením podle barvy pleti a původu, což produkuje ve vězení zcela jiné klima. Místo někdejšího ideálního typu vězně, tzv. „správného chlapa“ (*right guy*), nastupuje kultura členů gangu, kultura vyvrženců ulice s hypermaskulinními představami cti a drsnosti. Strategie chování ke spoluvězňům a zaměstnancům odvozená z vězeňského kódu byla vystřídána neustálým předváděním připravenosti a pohotovosti použít fyzické násilí [Wacquant 2001].

První monografickou, a dodnes často citovanou, studií ženského uvěznění je práce Davida A. Warda a Gene G. Kassebauma [1965] *Women In Prison* (Ženy ve vězení).⁴ Hlavním argumentem je tvrzení, že deprivace mužů a žen ve vězení se velmi liší.⁵ Tato odlišnost je úzce spojena s rozdílností mužského a ženského statusu v širší společnosti. Zatímco sociální status muže se odvíjí od zaměstnání a profesní kariéry, žena jej buduje ve sféře rodinné, participací v síti podpůrných, emočních vztahů. Zdrojem deprivace mužského a ženského uvěznění je pak podle Warda a Kassebauma právě vytržení z těchto dvou institucí. Tento rozdíl se také promítá do uspořádání jednotlivých vězeňských systémů, které jsou jinak strukturovány ve vězeních pro muže a jinak ve vězeních pro ženy.

³ Ženy údajně nesdílejí pravidlo nezasahování do záležitostí jiných vězenkyň, a stejně tak pro ně není na rozdíl od mužů tabu kontakt se zaměstnanci. Interpretace předchozích zjištění zapadaly do stereotypních reprezentací žen jako upovídaných, pomlouvačných bytostí.

⁴ Jednalo se o dotazníkově šetření (293 vězenkyň, 64 zaměstnanců) doplněné hloubkovými rozhovory se 45 odsouzenými. Výzkum proběhl v letech 1961 až 1962 ve vězení pro ženy v Kalifornii, USA.

⁵ Základní klasifikaci deprivací uvěznění Ward a Kassebaum přejímají od Sykese [1952].

Zatímco výzkumy mužských vězeňských subkultur v 50. a 60. letech odhalovaly sounáležitost s kódem vězně, obdobná zkoumání uvězněných žen vedla k závěru, že ženy se ve vězení orientují na vytváření vztahů. Základními modely těchto vztahů jsou dle zjištění tehdejších autorů homosexuální partnerství [Ward a Kassebaum 1965] a takzvané pseudorodiny [Giallombardo 1966].

V pozdějších výzkumech Barbara Owen [1998] potvrzuje důležitost homosexuálních partnerství a pseudorodin, odkazuje však také k existenci kódu vězně v ženských vězeních. Konstatuje, že starší ženy reflektují změnu vězeňského kódu v souvislosti s příchodem mladší generace, kterou charakterizují jako hlučnou, arogantní a provokující. Za rozdělující charakteristiku tedy nepovažují rasu, jako je tomu ve vězeních mužských, ale věk. Starší ženy se shodují, že dřívější instituce „brání si někoho pod křídlo“ postupně z vězení mizí, neboť mladší generace o rady a ochranu starších nestojí a vše se chce naučit, či si dobýt, sama. Vězeňský kód jako jakýsi zkušeností ověřený a předávaný návod k tomu, jak přežít čas uvěznění co nejméně bolestně, už není mladší generací akceptován.

V předchozím textu vystupují dva přístupy ke konceptualizaci vězeňských subkultur. Na jedné straně *přístup deprivací*, reprezentovaný například Sykesem, Clemmerem či Goffmanem, na straně druhé *přístup importací*, zasazující vězeňské (sub)kultury do širších sociálních uspořádání a chápající je jako zrcadlení společenských struktur vnějšího světa. Sociální systém uspořádávající vězeňskou každodennost je tedy vedle deprivací vysvětlení možno nahlížet jako odraz obecnějších rolových a statusových očekávání, která jsou do vězení importována z vnějšího světa [Giallombardo 1974:3]. Ačkoli ani jeden z přístupů neposkytuje dostatečné vysvětlení, je-li použit jen sám o sobě, v historii zkoumání vězeňských subkultur je patrná tendence aplikovat deprivací teorie na mužské vězeňské subkultury, zatímco neformální systémy ve vězeních pro ženy byly konceptualizovány skoro výhradně v rámci teorií importace.

Diferenciace genderových rolí uvnitř vězeňských subkultur

Homosexuální vztahy ve vězeních pro muže

Pro porozumění genderové struktuře instituce vězení je klíčová odpověď na otázku, jakým způsobem dochází k diferenciaci genderových rolí v rámci vztahů mezi jednotlivými vězni a jejich skupinami. Genderovými rolemi zde rozumím způsoby chování ustavené na pozadí specifických kulturních obrazů a očekávání maskulinity a femininity, které spoluutvářejí každodenní interakci mezi chovanci a dávají základ strukturám neformálních vězeňských systémů. Zájem bude přitom zaměřen především na jejich nejzjevnější formy, tedy na vztahy partnerské.

Homosexuální vztahy jako strategie eliminující sexuální a emocionální deprivace uvěznění se objevují už ve výzkumech mužských vězeňských subkultur 50. let. Sykes [1958] si jich všímá jako klíčových prvků, kolem kterých se konstruuje vězeňský argot, tedy neoficiální řečový kód vězení. Jinak se však partnerskými vztahy

ve vězení zabývá pouze okrajově. Toto téma najdeme naopak velice detailně pojednáno v knize Jacobo Schiftera *Macho Love* (Macho láska) z roku 1999.⁶ Schifter [1999] nás zavádí do světa přeplněných cel, špatného vybavení, takřka nulových pracovních příležitostí a nedostatečných vzdělávacích programů, dostupných navíc jen mízivému procentu uvězněných. To vše dohromady tvoří prostředí, ve kterém vězni nemají příležitost pracovat ani se bavit a centrálním strukturním mechanismem jejich každodennosti se stává sex. Sexuální chování je navíc organizováno velmi specifickým způsobem s jasně danými představami o rozdělení rolí. Sykes [1958] uvádí, že pro některé muže představuje uvěznění radikální potlačení jejich sexuálních tužeb. Naopak Schifter [1999] ukazuje, že pro výraznou část mužské vězeňské populace jsou vynucená intimita a nedostatek soukromí naopak katalyzátorem sexuálních tužeb, které nacházejí přísně normativně konstruované cesty uspokojení. Odhady participace vězňů na homosexuálním chování se výzkum od výzkumu velmi liší a Schifter je odhaduje k 70 procentům.

Stejně jako uvidíme v případě vězení pro ženy, i v mužských subkulturách je rozlišováno mezi homosexualitou pravou a nepravou. Nepravá homosexualita je vnímána jako dočasný produkt momentální instituční deprivace. Pravá homosexualita je v tomto kontextu interpretována jednoznačně v rámci vrozených dispozic. Homosexuální vztahy ve vězení jsou takřka výhradně vnímány a analyzovány na pozadí bipolární škály maskulinity a femininity, kdy maskulinita se prokazuje agresivitou a asertivitou, zatímco znaky femininity jsou pasivita a poddajnost. V tomto rámci se odvíjejí i konceptualizace různých typů vězňů. „Teplouš“ (*fag*) je muž, který participuje na homosexuálním chování dobrovolně a dal by se charakterizovat stereotypními atributy mužské homosexuality ve společnosti, tedy zženštilostí (ženská chůze, afektovaná gesta, *make up* atp.). Oproti tomu *punk*⁷ tyto navenek předváděné atributy femininity nemá, ale jeho ženskost (slabost, měkkost) je naplněna samotným aktem podvolení se sexuálnímu styku, ve kterém přebírá pasivní roli. „Vlk“ (*wolf*) je aktivní maskulinní muž, který se nepohnut láskou či emocemi k osobě stejného pohlaví účastní pouze „masturbace“ s jinou osobou; to mu umožňuje uchovat si nedotčenou identitu pravého heterosexuálního muže a eliminuje stigma, které jinak účast na homosexuálním chování zakládá.

Základním modelem homosexuálního vztahu ve vězení je tedy vztah mezi maskulinním a femininním mužem. Maskulinní muž (*macho*) je v sexuálním styku penetrátorem, pronikajícím do muže femininního, který je označován ženským jménem a je k němu referováno ženskými zájmeny. Určitou skupinu mužů přebírajících femininní roli označuje Schifter za transvestity, tedy muže se vzhledovými atributy tradičně považovanými za ženské (*make up*, namalovaná ústa, oholené nohy, dlou-

⁶ Schifter se opírá o výzkum, který proběhl mezi lety 1988–1998 z podnětu Institutu pro prevenci a zdravotní vzdělávání v Costa Rice. Výzkum zkoumal sexuální strategie mužů ve vězeních oblasti Střední Ameriky.

⁷ Označení „punk“ zde neodkazuje ke stoupenci punkového hnutí. Termín je v angličtině používán v širším významu. Do češtiny je podle kontextu překládán například jako „povaleč“, „výtržník“ nebo „buzík“.

hé vlasy). Někteří z nich užívají hormonální medikaci, čímž by spadali spíše do kategorie transsexuálů či transgenderů. Část transvestitů se dle Schiftera ztotožňuje s homosexuální identitou, tedy vně vězení aktivně participuje na chodu gay subkultury venkovního světa.

Z aktivní a pasivní sexuální role vyplývají také sociální konsekvence, kdy maskulinní muž určuje pravidla vztahu, diktuje požadovaný fyzický vzhled femininního protějšku, poskytuje ochranu. Femininní muž se podvoluje, poslouchá a vykonává pro *macho* muže některé z tradičně ženských prací, jako je praní, žehlení nebo uklízení cely. *Macho* je přitahován transvestitovou femininitou, která je pro něj dostatečnou kompenzací nemožnosti heterosexuálního uspokojení ve vztahu se ženou. Penetrující role ve vztahu a zaujetí agresivní, aktivní role, tak jak je vězeňským systémem definována, mu zároveň, jak jsme už zmínili, umožňuje ponechat si plně maskulinní identitu bez jakékoli známky stigmatu homosexuality. Oproštění chování *macho* mužů od stigmatu homosexuality je ještě umocňováno očekáváním, že své milence nelíbají a nedotýkají se jejich penisu. *Macho* muži se tedy samozřejmě za homosexuální nepovažují. Homosexualita pro ně není určena tím, s kým mají sexuální styk, ale rolí, kterou v tomto styku zauímají. Pouze muži zaujímající roli femininní, tedy pasivní, jsou považováni za homosexuály a jejich homosexualita je, jak už jsme předznamenal, často vnímána jako vrozená.

Kromě zmíněného vztahu *macho*-transvestita existuje ještě model vztahu, který zaznamenal svým výzkumem také Sykes [1958]: vztah mezi starším *macho* mužem a mladým chlapcem (18–20 let). Tento vztah opět funguje na základě striktního rozdělení aktivních a pasivních rolí s rozdílem v tom, že mladí chlapci nepřebírají prvky femininity transvestitů předchozího modelu. Mnozí z nich jsou do homosexuálních vztahů iniciováni nedobrovolně znásilněním, které je potom často následováno zavázáním se jednomu *macho* muži. Ten pak výměnou za sexuální služby ochraňuje před dalšími potenciálními útoky. Není neobvyklé, že starší muži za tyto sexuální služby platí. Mezi oběma skupinami se zřídka vyskytují muži, kteří se identifikují jako homosexuální. Dosáhnou-li chlapci určité věkové hranice, vedou je jejich starší partneři k „opuštění hnízda“ v obavě, že by mohli být jinak považováni za pravé homosexuály, neboť by jejich chování už nezapadalo do tolerovaných modelů homosexuality. Starší muži také povzbuzují své bývalé partnery k zaujetí *macho* rolí a iniciaci dalších mladších mužů, neboť stejně jako se sami nejvíce obávají toho, že by museli zaujmout pasivní, tedy femininní roli, nepřejí si tento status ani pro své bývalé partnery. Podle Schiftera není neobvyklé, že je tito mladíci poté, co se vymaní z jejich vlivu, znásilní, aby se tak pomstili za to, že jimi byli dříve zneužiti ve femininní roli.

Dominantním a všeobecně akceptovaným modelem sexuálního vztahu ve vězení však jistě je genderově diferencovaný vztah *macho* – transvestita. Slabí jsou nejen objekty očernění, pošpinění, zesměšnění a opovržení, ale často také předmětem sociálního a ekonomického vykořisťování, fyzického a psychického mučení a znásilňování. Diskurs maskulinity zde stojí na všeobecném konsensu o „opravdovém“ mužství v rámci patriarchálních norem, kde muži jsou těmi, kdo by měli ovládat slabé a kontrolovat je, kde slabost je jednoznačně atributem ženskosti a musí být potlačena [Ker-

sten 1990]. Homosexualita se stává legitimní jedině tehdy, je-li redefinována jako heterosexuality tím, že se pasivnímu partnerovi připsí atributy femininity.

Za pozornost stojí všimnout si toho, jak moc jsou sexuální modely v prostoru vězení podobné sexuálním modelům gay subkultur, a to i když se od tohoto spojení ukázala distancují. Vzor kvalitního homosexuálního sexu, tak jak je reprezentován v mužské homosexuální pornografii stoprocentně ztopořenými penisy, stříkajícím semenem a penetrací otvorů, dává jasné poselství, co je dobrým a tím pravým sexem. Tyto definice odrážejí hodnoty vpletené do sociálních struktur naší společnosti nehledě na sexuální orientaci, hodnoty mužské nadvlády, hodnoty brání, využívání, odcizení a dominance [Stoltenberg 1990: 110].

Homosexuální akt je tak podobně jako heterosexuální jasně určen-vymezen priorizací penetrace a ejakulace, kdy synonymem rozkoše se stává falus, falus jako organizující princip správného sexu [Smart 1995: 79]. Mužská sexualita je tedy konstruována kolem údajně (u)přím(n)ějších a přehlednějších imperativů erekce, penetrace a ejakulace.

Jak jsme viděli, vstupem do vězení je mužům přisouzen status závislé, podřízené osoby, která musí poslouchat příkazy jemu nadřízených. Tento status je v širší společnosti obvykle připisován ženám. Aby muži eliminovali negativní dopady feminizovaného statusu, přeorganizovávají vězeňskou každodennost souborem neformálních rolí, hodnot, norem a pravidel, které pak některým umožňují uchování a posílení maskulinní identity. Prostor vězení je tedy stejně jako prostor širší společnosti mocensky stratifikován na slabé a silné, kdy silní jsou definováni jako muži maskulinní a slabí definováni jako muži zženštilí, tedy femininní. Kromě sexuálních praktik a tradičního rolového rozdělení v partnerských (pseudomanželských) vztazích se tyto mocenské dynamiky promítají také ve fenoménu prostituce, provozované ve vězení transvestitními, femininními muži, kteří jsou občas hromadně znásilňováni skupinami *macho* mužů, či v iniciaci nováčků do vězeňských subkultur.

Zmíněná problematika sexuálních strategií v mužských vězeních je zajímavá s ohledem na to, jak věrně odráží rolové stereotypy maskulinity a femininity širší společnosti, ze které tito muži do vězení přicházejí. I když z hloubkových rozhovorů vyplynulo, že rozdělení rolí není ve skutečnosti vždy tak nekompromisní, to, co se proklamuje a ukazuje navenek, co zakládá socializační a subkulturou akceptované adaptační formy chování, jsou právě tyto dichotomie agresivní nadřazené maskulinity a jí podřízené slabé femininity.

Homosexuální partnerství a pseudorodiny jako hlavní adaptační mechanismy ve vězeních pro ženy?

Homosexuální partnerství

Jakkoli výzkumy ukazují, že zhruba každá druhá žena má ve vězení přímou zkušenost s nějakou formou homosexuálního partnerství [Heffernan 1972; Pollock-Byrne

1990; Owen 1998], definice a vymezení takovýchto vztahů se v pojetí různých žen liší, stejně jako varíují jejich vnímání, konceptualizace a reprezentace sociálními vědci.

Vztah je většinou definován v rovině emoční, sociální, sexuální či ekonomické a někteří autoři podle toho, které z rovin ve vztahu dominují, či do jaké míry jsou jednotlivé komponenty zastoupeny, zařazují homosexualitu do několika kategorií.

Nejčastějším dělením zůstává opět rozlišení tzv. pravé a nepravé homosexuality. Pravou homosexualitu či pravý lesbismus reprezentuje žena, která akceptuje svoji homosexuální orientaci, tedy prošla *coming outem*, před uvězněním navazovala vztahy výhradně s ženami a je pravděpodobné, že po propuštění se bude do homosexuálních vztahů navracet. Tyto ženy tvoří uvnitř vězeňské populace obvykle menšinu⁸. V prostředí instituce vězení podle Warda a Kassebauma pravé lesby nenavazují partnerství vůbec, neboť mají své referenční partnerské sítě ve svobodném světě [1965:118], a nebo mají tendenci navazovat partnerství pouze s ostatními pravými lesbami [Giallombardo 1974: 145–150]. Dle Watterson pohlíží pravé lesby na nepravé vězeňské lesby mnohdy s despektem a pohrdáním. Pokud pravé lesby ve vězení partnerský vztah navazují, je většinou velmi pevný a dlouhodobý. Na nepravé lesby pak pohoršeně shlížejí právě z důvodu častého střídání partnerek [Watterson 1996]. Výzkumy z 60. a 70. let konstatovaly, že pravé lesby v některých případech sloužily jako vzor pro strategie chování v rámci partnerských vztahů ostatním ženám. Jinak řečeno, formovaly způsoby chování ve svazcích pseudohomosexuálních [Ward, Kassebaum 1965; Heffernan 1972]. Novější výzkumy upozorňují naopak spíše na rozdíly v obou typech vztahů. Ty pravděpodobně souvisejí také s proměnami vztahových struktur v lesbické komunitě v posledních desetiletích. Owen a Watterson [1998; 1996] dospívají k závěru, že partnerské vztahy pravých leseb jsou ve vězení více mocensky vyrovnané, tedy s minimální příslušností ke klasickému rozdělení mužsko-ženských rolí v tradiční rodině⁹. Vztahy pseudohomosexuální naopak na této dynamice komplementární maskulinity a femininity stojí, což je patrně zapříčiněno rolovými konstelacemi v heterosexuálních partnerstvích nižší třídy, ze které většina uvězněných žen pochází.

Četnost lesbických partnerství ve vězení by nás neměla svádět k tomu, abychom vězení vnímali jako homosexualitě nakloněný prostor, neboť výzkumy ukazují, že pravá či otevřená homosexualita, je-li ve vězení odhalena, není příliš populární.¹⁰ Začnou-li tyto vztahy překračovat hranice „pouhé hry“, jsou vnímány jako

⁸ Odhady výskytu pravé homosexuality ve vězení se u různých výzkumů liší, ale zhruba se shodují s procenty uváděnými pro širší společnost, tedy 4–5 %.

⁹ To však neznamená, že koncept *butch/femme* je v lesbických komunitách zcela překonanou záležitostí. Arlene Stein říká, že narozdíl od 50. let, kdy byla tato polarita rolí nutností pro zařazení do lesbické komunity, pro současné lesby je spíše hrou s fluiditou kategorie genderu, hrou, která se čas od času hraje pro vlastní potěšení či která se předvádí jiným [Stein 1997].

¹⁰ Data výzkumu provedeného v roce 1994 dotazníkovým šetřením mezi 256 vězni ve státě Mississippi v USA ukazují, že muži jsou k homosexualitě ve vězení méně tolerantní než že-

patologické.¹¹ Zdá se, že podpůrné aspekty manželských rolí mohou být přeneseny do vězení, aniž by ohrožovaly sebepojetí žen jako normálních, či normě se nevymykajících, kdežto zjevný sexuální aspekt má konotaci perverze i v kontextu vězení [Heffernan 1972: 98].

Za nepravou lesbu je považována žena, která ačkoli ve vězení navazuje partnerské vztahy se ženami, nepovažuje se za homosexuální, před uvězněním lesbické vztahy nevyhledávala a partnerské vztahy ve vězení jsou pro ni dočasnou adaptací na výjimečnou situaci a prostředí. Většina žen ve vězení se za homosexuální nepovažuje, i když participují na manželských partnerstvích s jinými ženami. Zde, stejně jako ve vězeňské subkultuře mužů, se tedy opět setkáváme se stigmatizujícím aspektem homosexuální nálepky, což patrně souvisí s homofobií společnosti, ze které do vězení chovanci přicházejí [Ward, Kassebaum 1965:83]. Označení vztahu za homosexuální mohlo mít dříve pro jednotlivce v totální instituci dramatické následky. Například dostal-li se záznam o homosexuálním chování až do osobního listu chovance, provázal ho potom nejen po celou dobu uvěznění, ale také po propuštění, kdy mohl výrazně ovlivnit jeho šance na pracovním trhu. Na druhou stranu je jedinec ve vězení izolován od pohledu svých blízkých, příbuzných či veřejnosti, což může ulehčit pocitu, že svým homosexuálním vztahem uvaluje stigma na celou rodinu. Navíc výjimečnost a jistá abnormálnost zkušenosti uvěznění může poskytovat racionalizace pro deviantní chování [Ward, Kassebaum 1965: 198].

Kromě těchto dvou skupin se vyskytují i případy, kdy jsou ženy do lesbických vztahů uvedeny až příchodem do vězení, ale pokračují v nich i po opuštění instituce.

Jak již bylo naznačeno, důležitou diferenciací, která jde napříč homosexuálními partnerstvími uvnitř vězení, je rolové dělení korespondující se společensky připsanými atributy mužskosti a ženskosti. *Butch* je termín označující ženy, jež v partnerském vztahu přejímají roli maskulinní, zatímco *femme* je označením pro ženy zaujímající roli femininní. Maskulinita je jednoznačně spojována s takovými atributy, jako je respekt, spolehlivost, svobodomyšlnost, síla, schopnost určovat pravidla, zatímco role femininní se odvíjí zejména v dimenzích fyzické atraktivity a empatické osobnosti. Tyto vlastnosti jsou fyzicky manifestovány také ve způsobech, jak ženy upravují svůj zevnějšek [Ward, Kassebaum 1965; Giallombardo 1974: 145–239].¹²

ny. Vězni afroamerického původu byli tolerantní více, stejně tak jako logicky ti, kteří na homosexuálních vztazích ve vězení participovali. Méně tolerantní se podle výzkumu zdáli být odsouzení, kteří před sebou měli delší uvěznění [Hensley 2000].

¹¹ Uvědomuji si, že je obtížné takovéto jednotné hranice pravé a nepravé, hrané či nehrané, zdravé či nezdravé homosexuality ustavit. Odkazují zde pouze k faktu, že onálepkování pravou homosexualitou bývá občas použito jako záminka k udání. Popudem pro takové nahlášení zaměstnancům je většinou sexuální explicitnost partnerského vztahu.

¹² Patrně pod neustálé přítomným vlivem tradičního kriminologického paradigmatu považovali Ward a Kassebaum za důležité poznamenat, že *butch* ženy nevykazovaly žádné fyziologické, vrozené rozdíly v konstrukci těla [1965:105].

Dle Warda a Kassebauma *butch* ženy maximalizují rozdíl mezi sebou a ostatními ženami a minimalizují rozdíl mezi sebou a muži [1965: 103].¹³

Z výzkumu Rose Giallombardo a jiných plyne, že role *butch* je v hierarchii vězeňské subkultury spojena s vyšším statusem než role *femme* [Ward, Kassebaum 1965, Giallombardo 1966], tak jako má ve společnosti mužství větší prestiž než ženství.

Butch ženy také usnadňují socializaci do lesbických partnerství tím, že se svým vzezřením a chováním zviditelňují v určité specifické roli a dávají tak ostatním ženám (*butch* i *femme*) jisté poselství.¹⁴

Rozdíly mezi homosexuálními, či chceme-li „pseudohomosexuálními“ vztahy v mužských a ženských vězeňských subkulturách shrnují Ward a Kassebaum následovně:

... ačkoli se někteří muži ve vězení zamilovávají do spoluvězňů a některé ženy ve vězení využívají sexuálních styků pouze jako prostředku k získání materiálních statků, obecně se role, které muži a ženy zaujímají v širší společnosti, manifestují i v homosexuálních partnerstvích ve vězení. Muži usilují o sexuální uspokojení či materiální výhody a je pravděpodobné, že k jejich dosažení použijí násilí, zatímco pro ženy je sexuální stránka vztahu manifestací emoční sounáležitosti [Ward, Kassebaum 1965: 192].

Sexuální služby za peníze či znásilnění jsou v mužských subkulturách považovány za legitimní formu sexuálního uspokojení, kdežto v ženských vězeních se s nimi prakticky nesetkáme [Ward, Kassebaum 1965; Bowker 1981; Pollock-Byrne 1990]. Novější výzkumy sice také potvrzují nepřítomnost násilím vynucených sexuálních styků nebo prostitute v ženských vězeních, například Owen se však vůči aspektu kalkulu a ziskovosti ve vztazích mezi ženami už nestaví tak jednoznačně. Owen říká, že tzv. vykořisťovatelské vztahy ve vězeních pro ženy existují. Tyto vztahy nabírají různé podoby a jednou z nich je vztah, který navazuje žena takřka bez jakýchkoli finančních či materiálních zdrojů se ženami, které ve vězení tyto zdroje mají. Majetné ženy jsou si vědomy toho, že jsou do jisté míry využívány, ale potřeba mít vedle sebe někoho, kdo alespoň předstírá, že je váš přítel, tato negativa vyvažuje [Owen 1998].

Jsem si vědoma toho, že výše shrnutá zobecnění patrně do jisté míry odrážejí jednotlivé perspektivy, ze kterých výzkumníci ve svých výzkumech vycházeli. Čím starší výzkum, tím větší tendence přehlížet emoční a empatickou stránku vztahů

¹³ Vzhledem k době vzniku studie nás nemůže překvapit, že maskulinita je doposud představitelná pouze jako koncept vážící se k mužskému pohlaví, a proto tedy, je-li vázána na ženy, je k ní referováno jako k pseudomaskulinitě.

¹⁴ Ve Spojených státech v 50. letech 20. století, kdy se lesbické subkultury teprve začínaly formovat, byla socializace do těchto komunit podmíněna podřízením se *butch/femme* rolové diferenciaci. Právě *butch* ženy byly těmi, které se svým vzezřením úmyslně odlišovaly od tehdejšího stereotypu femininity, a tak se zviditelňovaly na veřejnosti pro ostatní lesbické ženy, což umožnilo zformování lesbických subkultur a budování homosexuální komunity. Tyto ženy na sebe braly riziko policejního zatčení či lynčování, neboť v té době bylo oblékání se do šatů určených opačnému pohlaví klasifikováno jako přestupek, a tedy pokládáno za hodné potrestání [Faderman 1992; Kennedy, Davis 1994].

v mužské vězeňské komunitě na straně jedné, stejně jako agresivitu či účelovost vztahů ve vězeních pro ženy na straně druhé. Tak se konkrétní obsahy femininity a maskulinity té které doby vpisují nejen do charakteru vězeňských subkultur, ale i do jejich konceptualizací sociálními vědci.

Pseudorodiny

Pseudorodiny či příbuzenství se s výše popsanými typy partnerství prolínají a jsou označením pro vztahy mezi několika ženami, jejichž vzájemné vazby imitují sociální strukturu tradiční rodiny. Kromě pozic, jež jsou obvykle zaujímaný ženami (matka, dcera, sestra, teta), ženy představují i mužské partnery zmíněných pozic (otec, syn, bratr, strýc).

Rodina obvykle začíná manželstvím dvou žen, které představují genderově striktně diferencovaný pár, což znamená, že jedna přejímá roli *butch* a druhá roli *femme*. Iniciace a aktivní participace v namlouvacím procesu je jasně ponechána na ženě *butch* a koresponduje tak s tradičními očekáváními dynamiky heterosexuálních namlouvacích modelů.

Vstup do rodinných formací je aktem dobrovolným a začíná tak, že partnerská dvojice, poté co projde obřadem instituční svatby, kolem sebe zformuje kruh „svých příbuzných“, tvořený většinou přáteli [Bowker 1981]. Genderově diferencovanými přezdívkami se zachovává v rodině tradiční dělení na muže a ženy, které se dále manifestuje ve fyzickém vzhledu, ale také v očekáváních, která jsou na tu kterou pozici uvnitř rodiny kladena [Giallombardo 1974].

Zde stejně jako ve vztazích partnerských je mužskost asociována se silou, agresivitou, aktivitou, poskytnutím ochrany a určováním pravidel, zatímco ženskost vyžaduje pasivitu, emocionalitu a fyzickou atraktivitu.

Ženy, které střídají uvnitř příbuzenských svazků role mužské a ženské, nejsou podle Hanny Heffernan příliš oblíbené, neboť změnou rodu komplikují ustavené vztahové konstelace v celé rodině a jejich chování tak nenaplnuje tradiční rolová očekávání [1972].¹⁵

Vytváření pseudopříbuzenských skupin je možné vnímat jako snahu přiblížit každodennost života v totální instituci strukturám širší společnosti, aby se tak stala lépe žitelnou. S pomocí Goffmanovy terminologie je můžeme vnímat jako reakci na „vyvlastnění“ já. Heffernan [1972: 88] charakterizuje pseudorodiny jako přímé vědomé náhrady rodinných vztahů, které byly přesazením jedince do prostředí totální instituce radikálně přerušeny. Pseudopříbuzenství poskytují multiplicitu blízkých vztahů, čímž zmírňují bolesti vězeňské každodennosti. Tyto vztahy však nejsou redukovatelné pouze na vazby přátelství. Přátelství jsou vnímána jako odlišná od vazeb rodinných a odehrávají se většinou v okruhu vrstevníků.

¹⁵ Dle některých výzkumů se ženy přiklání k jednomu z krajních pólů na škále tradiční femininity a maskulinity v závislosti na době strávené ve vězení [Trice 1996].

Pseudorodiny legitimizují zaujetí rolí dominance či závislosti, které by jinde v totální instituci byly vnímány jako nepatřičné. Naplňují jednak funkce podpůrné, ale slouží také jako jednotky produktivní či distribuční, či jako agenti socializace. Jejich ekonomická role spočívá v redistribuci darů a služeb. Heffernan předpokládá, že jestliže v populaci mužů ve vězení je drsnost/hrubost důkazem mužství, musí v ženské populaci existovat ekvivalent, kterým bude dokazována ženskost. Za povšimnutí stojí, že jedním z atributů ženskosti, tedy *femme* role v partnerském či rodinném vztahu, je převzetí role živitele rodiny, což je tradičními percepce rolí očekávání vnímáno jako role mužská. Heffernan to vysvětluje rozdílnými očekáváními obsahu mužské role podle sociální třídy. Zatímco muž jako živitel rodiny je ztělesněním modelu střední třídy, pro černošskou populaci nižší třídy není tento model relevantní, neboť ekonomické zabezpečení rodiny zde většinou leží na bedrech ženy [Heffernan 1972: 96]. Jelikož je vězeňská populace z velké části tvořena příslušníky nižších sociálních tříd, v případě USA často afroamerického původu, role živitele rodiny očekávaná od ženy ve *femme* roli, potom není prohřeškem proti tradičním rolovým očekáváním.

Oba výše zmíněné adaptační modely byly výzkumníky až do 80. let 20. století interpretovány jako instituční náhrady „normálních“ rodinných, příbuzenských či partnerských vztahů, které uvězněným ženám poskytují ochranu, pocit přináležitosti, lásky a intimity, tedy inherentně ženské kvality. Pseudopříbuzenská uskupení představují jakousi předpověditelnou strukturu sociálních vztahů, v rámci níž se vězenkyni dostává pomoci, podpory, jistoty, emoční recipacity a ochrany před ostatními odsouzenými. Jinými slovy je rodina ve vězení propojeným kruhem jedinců, kteří si mohou navzájem důvěřovat a kteří se na sebe mohou vždy spolehnout.

V roce 1987 přichází Katherine Van Wormer s kritikou dosavadního přístupu k pseudorodinám, který poprvé použila Rose Giallombardo a který byl potom přejímán skoro každou pozdější studií. Wormer pokládá otázku: V čem jsou pseudorodiny pro participantky disfunkční? Odpověď strukturuje do třech základních bodů. Rodiny jsou disfunkční jednak proto, že posilují závislost. Ženy se chovají ve vězení jako děti a je s nimi jako s dětmi zacházeno. Pacifikace žen v rodinných uskupeních pak slouží k podrobení žen, k jejich ukolébání do neškodnosti a bezmocnosti. Vězení je tak prodlouženou rukou institucí širší společnosti, institucí mužské dominance. Druhým aspektem, který Wormer zdůrazňuje, je atmosféra emočního napětí, kterou s sebou pseudorodinné svazky nesou. Vzhledem k totálnímu charakteru instituce vězení jsou adoptovaní „příbuzní“ přítomni všude a neustále, na rozdíl od vnějšího světa před nimi není úniku. Jedinec je vystaven neustálé invazi soukromých myšlenek a vztahů. Jako poslední Wormer zmiňuje fakt, že pseudorodiny jakožto nástroje sociální kontroly zabraňují a překážejí jakékoli snaze o změnu systému. Tyto struktury vzájemně oddělených rodinných jednotek přetrvávají, protože jsou výhodné pro zaměstnance a zároveň také homofobně normalizují chování, které by jinak neslo stigmatizující nálepku homosexuality [Wormer 1987].

Nicméně i novější výzkumy existenci pseudorodin ve vězení potvrzují [Watterson 1996; Owen 1998]. Owen se například soustředí na etnickou provázanost ro-

dinných uskupení, která činí ženské vězeňské subkultury tak odlišnými od subkultur mužských [1998]. Zajímavý je postřeh Kathryn Watterson [1996], která říká, že pseudorodiny nenapodobují dynamiku rodinných vztahů, ze kterých do vězení ženy přicházejí, ale spíše zrcadlí stereotypní představy o tom, jak by vztahy v tradiční rodině vypadat měly. V těchto vztazích jsou ženy starostlivými pečovatelkami poskytujícími emoční zázemí, zatímco muži jsou respektu hodné autority držící nad rodinou ochrannou ruku.

Stejně jako se postupně rozvolňují obsahy tradičních genderových očekávání, i řada novějších výzkumů vězeňských subkultur dokazuje, že pseudorodinná uskupení, jak jsem je prezentovala výše a jak byla typická pro dřívější adaptační strategie, jsou v dnešních vězeních méně a méně obvyklá [Dobash, Dobash 1986; Owen 1998].

Závěr

Popsané vzory vězeňského chování, tak jak se s nimi setkáváme od 50. let 20. století, zůstávají po další půlstoletí pozoruhodně konzistentní. Vykazují tendenci k intimním svazkům v rámci malých skupin (pseudorodiny a homosexuální partnerské vztahy) ve vězeních pro ženy a formování obecné vězeňské subkultury řídicí se kódem vězně ve vězeních pro muže. Nakolik tato dichotomie odráží inherentní rozdíly mužských a ženských povah, či nakolik je spoluvytvářena výzkumníky a vědci, v jejichž předporozumění je každodennost neoddělitelná od těchto dichotomií mužskosti a ženskosti, zůstává otázkou.

Co se týče individuálních vztahů mezi vězni, výzkumníci vězeňských subkultur neustále zdůrazňují zanedbatelnost sexuálního aspektu homosexuálních partnerství v ženských vězeňských subkulturách, což má také učinit tyto vztahy akceptovatelnějšími a v daném kontextu legitimními, zatímco naopak homosexuální vztahy ve vězeních pro muže jsou ospravedlňovány konstatováním, že se jedná pouze o sexuální výměnu nezahrnující emoční intimitu. V kontextu pouze mužského společenství je tedy sex, nezahrnující emoční angažovanost, jen sexem, fyzickým aktem uvolňujícím frustrace totální instituce, v ženském společenství je naopak sex, ať už bez emoční vazby, či s emoční vazbou, tabuizovaným teritoriem, zatímco ale čistě emoční provázanost mezi ženami je pokládána za relevantní projev ženské „přirozenosti“. Emoční angažovanost se tak stává normativitou homosexuality uvnitř vězení pro ženy a absence emocí je naopak dominantní ideologií homosexuálních spojení ve vězeních pro muže [Richmond 1978].

Představíme-li si mužské a ženské věznice jako divadelní mikrosvěty přehrávající role sociálního makrokosmu, pak jsou na obou jevištích reprodukovány normativní vzorce povinné heterosexuality párující mužství s ženstvím, a to i přes to, že jsou vždy k dispozici pouze herci jednoho pohlaví.¹⁶ Přesto tyto role nacházejí v obou znatelně různé vyjádření, stejně tak jako jsou v obou prostorech vyžadová-

¹⁶ Za divadelní nápad děkuji Csabovi Szaló.

ny odlišné formy odstupu od homosexuální role. V obou subkulturách je plné ztotožnění s homosexualitou vnímáno negativně, ale žádaný odstup od role je v obou vytvářen a legitimizován jiným způsobem. Zatímco v subkulturách mužských je odstup vyjádřen omezením homosexuálního svazku pouze na performanci sexuálního aktu, ve vězeních pro ženy jsou homosexuální svazky tolerovány, právě jen dokud k sexuálnímu aktu nedochází. Zde názorně vidíme, jak se v prostoru vězení reprodukují významy, které se s mužskou a ženskou sexualitou spojují v širší společnosti. Sexualita žen je konstruována jako něco nevypočitatelného, tajemného, obtížně zachytitelného a pochopitelného, jako něco o čem „správné“ ženy spíše nemluví [Smart 1976]. U mužů je naopak interpretována jako přehledná a jasná rozkoš ztotožněného penisu, což i na verbalizované úrovni podporuje identitu „pravého“ muže.

Reprodukcí gender stereotypů výstižně ilustruje příklad nápravných institucí pro mladistvé. Zatímco chlapcům je zde garantována poměrně velká autonomie, struktury institucí pro dívky produkují atmosféru infantilní závislosti, kdy je s dívkami zacházeno jako s dětmi spíše než s delikventy. Dívky jsou neustále vedeny k podřízení se modelu femininity, který není na rozdíl od modelu maskulinity spoluvytvářen aktivní participací, nýbrž je pasivně přejímán. V rovině nápravných programů tak vytváří normativní uspořádání institucí širší společnosti různé režimy, pravidla a sankce; tedy opět jiné reality pro ženy a muže.

Jak jsem se snažila ukázat, genderová struktura společnosti nachází své vyjádření i v totálních institucích, které jsou obydleny pouze jedinci stejného pohlaví. I tady se páruje dominantní mužství se submisivním ženstvím, přičemž zde vidíme příklad toho, že maskulinita nemusí být vždy podmíněna vlastnictvím penisu, stejně jako femininita nemusí být určena vlastnictvím vagíny.

KATEŘINA NEDBÁLKOVÁ *vystudovala Fakultu sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně a nyní zde dokončuje doktorské studium sociologie.*

Literatura

- Acker, J. 1991 „Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations“. In Lober, J., S. A. Farrel (eds.), *The Social Construction of Gender*. Newbury Park, California: Sage Publication, Inc.
- Acker, J. 1992 „Gendered Institutions. From Sex Roles to Gendered Institutions“. *Contemporary Sociology* 21 (5): 565–569.
- Belknap, J. 1996. *The Invisible Woman. Gender, Justice and Crime*. Boston: Wadsworth Publishing Company.
- Bowker, L. H. 1978. *Women, Crime, and the Criminal Justice System*. Lexington, Massachusetts: Lexington Books.
- Bowker, L., H. 1981. „Gender Differences in Prisoner Subcultures“. Pp. 409–419 in Bowker, L. H. (ed.), *Women and Crime in America*. New York: MacMillan.
- Britton, D. M. 1997. „Gendered Organizational Logic: Policy and Practice in Men's and Women's Prisons“. *Gender and Society* 11 (6): 796–812.

- Carlen, P. 1994. „Why Study Women's Imprisonment? Or Anyone Else's? An Indefinite Study”. *British Journal of Criminology* 34 (11): 131–140.
- Carlen, P. 1998. *Women's Imprisonment at the Millennium*. London: Macmillan Press Ltd.
- Clemmer, D. 1940. *The Prison Community*. Boston: Christopher.
- Dobash, R. P., R. E. Dobash 1986. *The Imprisonment of Women*. Oxford: Basil Blackwell.
- Faderman, L. 1992. *Odd Girls and Twilight Lovers. A History of Lesbian Life in Twentieth – Century America*. New York: Penguin.
- Foucault, M. 2000. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- Foucault, M. 1991. „Question of Method”. Pp. 73–86 in Burchell, G., C. Gordon, P. Miler (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Chicago: The Chicago University Press.
- Giallombardo, R. 1966. *Society of Women. A Study of a Women's Prison*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Giallombardo, R. 1974. *The Social World of Imprisoned Girls*. New York, London, Sydney, Toronto: A Wiley-Interscience Publication.
- Goffman, E. (1961). *Asylums*. New York: Doubleday.
- Harding, S. 1983. „Why Has the Sex/Gender System Become Visible Only Now?” Pp. 311–324 in Harding, S., M. B. Hintikka (eds.), *Discovering Reality. Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*. Riedel: Dordrecht, Holland.
- Harding, S. 1986. *The Science Question in Feminism*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- Hartsock, N., C., M. 1983. „The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism”. Pp. 283–310 in Harding, S., M. B. Hintikka (eds.), *Discovering Reality. Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*. Riedel: Dordrecht, Holland.
- Hannah-Moffat, K. 2000. „Neo-liberal Governance in Canadian Women's Prisons”. *The British Journal of Criminology* 40: 510–531.
- Heffernan, E. 1972. *Making It in Prison: The Square, the Cool and the Life*. New York: Wiley & Sons, Inc.
- Hensley, Ch. 2000. „Attitudes Towards Homosexuality in Male and Female Prisons: An Exploratory Study”. *Prison Journal* 80: 434–41.
- Howe, A. 1994. *Punish and Critique: Toward a Feminist Analysis of Penalty*. London – New York: Routledge.
- Chesney-Lind, M. 1997. *The Female Offender: Girls, Women, and Crime*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Kennedy, E., L., M. Davis 1994. *Boots of Leather. Slippers of Gold. The History of Lesbian Community*. Penguin Books.
- Kersten, J. 1990. „A Gender Specific Look at Patterns of Violence in Juvenile Institutions: Or Are Girls Really ‚More Difficult to Handle?’” *International Journal of the Sociology of Law* 18 (4): 473–493.
- Lombroso, C., W. Ferrero 1958 (1895). *The Female Offender*. New York: Philosophical Library.
- Moyer, I., L. 1984. „Deceptions and Realities of Life in Women's Prisons”. *Prison Journal* 64: 45–56.
- Naffine, N. 1987. *Female Crime: The Construction of Women in Criminology*. Sydney, Australia: Allen & Unwin.
- Naffine, N. 1997. *Feminism & Criminology*. Cambridge: Polity Press.

- Owen, B. 1998. *In the Mix. Struggle and Survival in a Women's Prison*. Albany: State University of New York Press.
- Pollak, O. 1950. *The Criminality of Women*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Pollock-Byrne 1990. *Women, Prison & Crime*. Belmont: Wadsworth, Inc.
- Richmond, K. 1978. „Fear of Homosexuality and Modes of Rationalization in Male Prisons“. *The Australian Journal of Sociology* 14 (1): 51–57.
- Schifter, J. 1999. *Macho Love. Sex Behind Bars in Central America*. New York: The Haworth Press, Inc.
- Smart, C. 1976. *Women, Crime and Criminology: A Feminist Critique*. London, Henley, Boston: Routledge.
- Smart, C. 1995. *Law, Crime and Sexuality. Essays in Feminism*. London: Sage Publications.
- Stein, A. 1997. *Sex and Sensibility. Stories of a Lesbian Generation*. London: University of California Press.
- Stoltenberg, J. 1990. *Refusing To Be a Man. Essays on Sex and Justice*. New York: Penguin Books.
- Šmausová, G. 2002. „Proti tvrdošíjně představě o ontické povaze gender a pohlaví“. *Sociální studia* 7: 15–27.
- Sykes, G. M. 1958. *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Thomas, W. I. 1937. *The Unadjusted Girl: With Cases and Standpoint for Behavior Analysis*. Boston: Little.
- Trice, A. D. 1996. „Sex Role Orientation among Incarcerated Women“. *Psychological Reports* 579: 92–94.
- Wacquant, L. 2001. „Deadly Symbiosis. When Ghetto and Prison Meet and Mesh“. *Punishment and Society* 3 (1): 95–133.
- Ward, D. A., G. G. Kassebaum 1965. *Women's Prison. Sex and Social Structure*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Watterson, K. 1996. *Women in Prison: Inside the Concrete Womb*. Boston: Northeastern University Press.
- Wormer, K. Van 1987. „Female Prison Families: How Are They Dysfunctional?“ *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice* 11 (2): 263–271.

Dynamika pozitivní a negativní stranické identifikace v České republice*

KLÁRA VLACHOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Dynamics of Positive and Negative Party Identification in the Czech Republic

Abstract: This study is devoted to the phenomenon of party identification, and the development of party identification in the Czech Republic from 1996 to 2000 and its relationship to voting behaviour. It describes positive party identification, which is understood as a positive relationship toward the party voted for, and negative party identification, which is understood as a negative relationship toward all parties but the one voted for. Data used in the analyses were drawn from the 1996 and 1998 Exit Poll studies, and the ISSP 1996, 1999 and 2000, which were carried out in the Czech Republic.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 4: 487–508

Co je stranická identifikace

Pod pojmem „stranická identifikace“ je v politické vědě míněna identifikace jedince se sekundární skupinou – politickou stranou. Jde původně o sociálně-psychologický konstrukt, pod nímž je míněn dlouhodobý vztah voliče ke straně, který je podobného rázu, jako je například náboženská identifikace nebo národnostní identifikace. Ostatně, Moscovici [1984] popsal volbu strany jako „poslední náboženský akt v sekulárním věku“.

Ze sociální psychologie také vychází jeden z modelů volebního chování, který staví na existenci stranické identifikace – model stranické identifikace známý také jako „Michiganský model“. Poprvé se uplatnil při výzkumu prezidentských voleb v USA v letech 1952–1956 [Campbell et al. 1960]. Původní Michiganský model pracoval se stranickou identifikací jako s hluboce usazenou emocionální vazbou, která se vyvíjí od dětství, předává se v rodině, s časem (resp. s věkem) se upevňuje a ovlivňuje způsob, jakým volič vnímá politiku, politiky, vztahy mezi stranami navzájem, mezi stranami a sociálními skupinami, strategii stran, politická témata či výkony

* Tato stať vznikla v rámci projektu „Values Systems of the Citizens and Socio-Economic Conditions-Challenges from Democratisation for the EU-Enlargement“ (HPSE-CT_2001-00062).

** Veškerou korepondenci zasílejte na adresu: Mgr. Klára Plecítá-Vlachová, PhD., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: vlachova@soc.cas.cz

vlády.¹ Pokud dochází ke změnám stranické identifikace, zpravidla jde o důsledek změn osobního rázu, jako jsou změny příslušnosti k sociální skupině či geografická a sociální mobilita.

Model stranické identifikace chápe stranickou identifikaci jako hlavní prediktor volebního chování – jeho stability a změny [Borre a Katz 1973], ale nikoliv jako prediktor perfektní [Harrop a Miller 1987]. Identifikovaní voliči sice častěji volí stranu, s níž se identifikují, a obecně hrají v politice mnohem aktivnější roli (mají větší zájem o politiku, častěji se účastní politických diskusí, čerpají politické informace z médií atd.) než ti, kteří identifikováni nejsou. Vyloučena však není ani krátkodobá volba proti stranické identifikaci pod některým z krátkodobých vlivů², která se v dalších volbách opět vrací do souladu se stranickou identifikací – *homíng tendency* [Harrop a Miller 1987: 134; Heath a McDonald 1988].

Michiganský model vycházel z reality USA, kde existuje specifický volební i stranický systém. Velmi dlouho zde existují dvě hlavní volební strany bez pevného členství a stranická identifikace byla v případě těchto stran považována za ekvivalent členství ve straně.³ Postupně se však ukázalo, že je aplikovatelný i v zemích s jinými volebními a stranickými systémy a v případě stran s pevným členstvím, jaké nalezneme např. v Dánsku, Norsku, Německu, Francii, Kanadě, Austrálii [např. Campbell a Valen 1961, Richardson 1991].⁴ Výzkum začal rozlišovat mezi faktickým stranictvím – členstvím ve straně a psychologickým stranictvím – stranickou identifikací. Ukázalo se, že stranická identifikace existuje v různých volebních systémech a v různých systémech stran, a že v kontinentálních stranických systémech je stranická identifikace možná mnohem důležitější, než předpokládal původní Michiganský model [Richardson 1991]. Analýzy z kontinentálních zemí však zpochybnily prvek rodinného přenosu stranické identifikace [Converse a Dupeux 1962; Cameron 1972/73]. Výzkum v USA byl zaměřen spíše na emocionální složku stranické identifikace, evropský výzkum odhalil jeho poznávací komponentu⁵ – stranická identifikace se ukázala být od-

¹ Vzhledem k vlivu rodiny na stranickou identifikaci byl také nazýván „socializačním modelem“.

² Na volební chování mohou působit krátkodobé vlivy jako vývoj ekonomiky, výkon vlády, masová média (zejména televize), politici (lídři a kandidáti), kampaň, přesvědčování (canvassing), výzkumy veřejného mínění aj.

³ V USA je mnoho volených úřadů, voliči v mnoha státech se mohou registrovat pro primární volby jako demokraté nebo republikáni a prezidentský systém umožňuje voličům posuzovat kandidáty do jisté míry nezávisle na politických stranách [Harrop a Miller 1987]. Americký volič volí Republikánskou nebo Demokratickou stranu a přijímá její politiku, protože je republikán nebo demokrat.

⁴ V Evropě v minulosti převládal sociologický model volebního chování – volební chování bylo více determinováno třídou a náboženstvím.

⁵ Výzkum stranické identifikace a poznatky o utváření a rozvolňování vazeb mezi voliči a stranami zejména v čase posilování „tematické volby“ (*issue voting*) přispěly k tomu, že identifikace přestala být vnímána výhradně jako citová záležitost a začala být vnímána jako integrovaný soubor citových (*affective*) a poznávacích (*cognitive*) komponent. Současná stranická

vozena i od individuálního zpracovávání politických informací, nejen od příslušnosti k sekundární sociální skupině [Richardson 1991; Bowler, Lanoue a Savoie 1994].

V počátcích výzkumu stranické identifikace v USA byly v centru zájmu pozitivní vztahy k politickým stranám. Byly považovány za faktor uniformního volebního chování [Campbell et al 1960]. Pozdější výzkum stranické identifikace v kontinentální politické kultuře obrátil pozornost také na negativní vztahy k politickým stranám a dospěl k poznatku, že stranická identifikace je konstrukt mnohem širší a formuje nejen prostou volbu pro určitou stranu, ale také taktickou, resp. strategickou volbu proti určité straně či stranám⁶ [Bowler a Lanoue 1991; Lanoue a Bowler 1992].

Model stranické identifikace navázal na Duvergera [1954] a jeho volební zákony⁷ a čerpal i z teorie štěpení Lipseta a Rokkana [1967]. Stranická identifikace neexistuje sama o sobě, ale působí na ni i volební a stranický systém.⁸ Je výsledkem sady politických podnětů a alternativ podobně jako všechny politické postoje [Bowler, Lanoue a Savoie 1994]. Voliči reagují určitým způsobem na alternativy, které se jim ve volbách nabízejí [Crewe 1976; Goot 1972; Maggioto a Piereson 1977]. Přítomnost relativně extrémní konkurenční strany ve stranickém systému může způsobovat, že si voliči utvářejí silnější pozitivní vztah ke straně, kterou volí, a naopak silnější negativní vztah ke straně, kterou vnímají jako ideologicky vzdálenou. „Silná vazba ke straně naznačuje velkou důvěru ve stranu a významnou absenci důvěry k opozici“ [Bowler, Lanoue a Savoie 1994: 994]. Negativní identifikace je spolu s pozitivní identifikací běžnou komponentou psychologického stranictví ve stranických systémech evropských zemí.

Stranická identifikace bývá silnější tam, kde politické strany odrážejí tradiční hluboké sociální protiklady a vzájemně konkurenční hodnotové systémy a ideologie. Bývá nejvyvinutější mezi voliči tradičních „cleavage“ stran – stran, které vyrůstají na politicky významných sociálních rozporech. Naopak voliči, kteří podporují „non-cleavage“ strany – strany operující mimo štěpení – mají slabší tendenci vytvářet si pevnou vazbu k nějakým stranám. I když se objevují zmínky o tom, že v demokraciích slábne vliv tradičních sociálních štěpení a dochází k rozvolňování vazeb mezi voliči a stranami (*dealignment*), je stále patrné, že je v nich přítomný styl mezi-stranického nepřátelství a ideologické soutěže založený na štěpeních a funguje zde i volební psychologie.

identifikace není jednodimenzionální, představuje soubor sestávající z: 1. *pozitivních afektivních vazeb* k favorizovaným stranám, 2. *negativních afektivních vazeb* k nefavorizovaným stranám, 3. *hodnotících představ o stranách* a 3. *politických hodnot a tematických postojů* [Richardson 1991].

⁶ Volba nikoliv preferované strany, ale „třetí“ strany s cílem vyloučit vítězství konkurenční strany.

⁷ Zákony o vztahu mezi volebním systémem a systémem stran.

⁸ Jiný typ stranické identifikace byl nalezen u křesťanských stran, jiný u sekulárních dělnických a buržoazních stran.

Ačkoliv je stranická identifikace chápána jako dlouhodobá vazba ke straně, nemusí trvat po celý život. Nové události, hodnotové změny nebo nová politická témata mohou znamenat oslabení stranické identifikace.⁹ Oslabení stranické identifikace může vést k tékavosti voličů a ke změnám stranického systému – posílení nových stran a oslabení starých.¹⁰ V zavedených demokraciích je pozitivní stranická identifikace používána k vysvětlení dlouhodobé existence stran a je považována za podmínku i výsledek stabilního politického prostředí [Fiorina 1981]. Oslabení pozitivní stranické identifikace může být i indikátorem krize demokracie. „Otevřené a umírněné stranictví“ je důležité pro stabilní demokracii, zatímco „příliš nepřátelské stranictví může ohrozit ochotu akceptovat opozici a může vést k odmítnutí či obejití volebních výsledků“ [Almond a Verba 1963: 123].

Stranická identifikace v postkomunistických zemích

V zavedených demokraciích nás existence stranické identifikace nepřekvapí. Zde jsou strany jako instituce natolik staré a určité, že je jednoduché vytvořit si k nim pozitivní či negativní vztah. V nových či obnovených demokraciích tomu tak není. Například v postkomunistických společnostech většina lidí za svůj život poznala jen jedinou stranu – komunistickou. Komunistické strany vládly v zemích, kde uchopily moc, hegemonicky (v Československu byla dokonce v letech 1960–1989 zakotvena v ústavě vedoucí úloha komunistické strany), udržovaly si vysoké formální členství, které však nebylo ideologicky, ale instrumentálně založené (lidé se stávali členy komunistických stran pro kariéru). Komunistické strany byly pro většinu lidí objektem negativní stranické identifikace, lidé k nim měli dualistický přístup – navenek byli konformní, ale uvnitř je odmítali. Komunistické strany se také v těchto společnostech prolínaly s institucemi (vládou, parlamentem, státní správou atd.), o které strany v demokraciích bojují. Tím, ale samozřejmě nejen tím, byla idea institucí zdiskreditována. Mezi instituce však v demokraciích patří i politické strany, a ty se proto potýkají s nejvyšší nedůvěrou nejen díky svému současnému výkonu, ale také kvůli diskreditaci v nedemokratické minulosti [Rose a Mishler 1998; Vlachová 2001].

Může v takovém prostředí existovat stranická identifikace – tolik žádoucí vaz-

⁹ Významnou příčinou oslabení stranické identifikace je masivní posílení role „nezávislého“ televizního zpravodajství, které nahradilo stranické médium – noviny – a přispělo k oslabení významu stran jako zprostředkovatelů politické komunikace [Harrop a Miller 1987: 140]. Jinou významnou příčinou jsou zřejmě i politické krize – bylo zaznamenáno oslabování stranictví v obdobích antiparlamentarismu a propagace osobností nad stranami i posilování stranictví v čase politické polarizace [Cameron 1972/73].

¹⁰ Za produkt oslabení stranické identifikace bývají považovány ve Francii gaullistická RPF v letech 1947–1951, poujadistická UFF v roce 1956 a gaullistická UNR v roce 1958 [Cameron 1972/73]. Také česká US, ačkoliv je považována za stranu, která vznikla jako „revolta“ elit v ODS, existuje díky změnám ve stranické identifikaci voličů ODS po finančních skandálech odhalených koncem roku 1997.

ba a nutná podmínka pro stabilní politické prostředí a demokracii? Zřejmě ano. Abychom však porozuměli stranické identifikaci v zemích střední a východní Evropy, musíme podle Rose a Mishlera [1998] věnovat pozornost jak stranické identifikaci pozitivní, tak zejména stranické identifikaci negativní, která je v postkomunistických společnostech mnohem obvyklejší.

Jedním z prvků demokracie je svobodná soutěž politických stran. V rámci této soutěže může být identifikace s jednou stranou doprovázena odmítnutím jiné strany. Pokud vyjdeme z teorie štěpících linií Lipseta a Rokkana [1967], pak vnímáme strany umístěné na určitých místech prostoru, který je těmito štěpeními tvořen. Některé se v tomto prostoru nacházejí vedle sebe, jiné se nacházejí na protilehlých pólech. Podle toho, jak jsou strany v „prostoru“ vzájemně blízké či vzdálené, si k nim pak lidé vytvářejí pozitivní a negativní vazby (religiózní vs. antiklerikální strana, dělnická vs. buržoazní strana atd.).

V systému hegemonické nebo jediné strany však existuje v politickém prostoru pouze jedna linie štěpení – „STRANA vs. všechno ostatní“. Se STRANOU je snadné identifikovat se negativně, je však těžké či nemožné vytvořit si k jiné straně pozitivní identifikaci, neboť má-li strana hegemonické postavení, pak ostatním stranám je znemožněno soutěžit s ní, a jde-li o systém jediné strany, pak je ostatním stranám dokonce znemožněna existence. S ohledem na tento poznatek je možné lépe pochopit i postkomunismus, pokud jej budeme vnímat jako odmítnutí komunistické vlády než jako cokoliv jiného [Holmes 1997]. I v rodících se postkomunistických demokraciích však byla a je kultivována nedůvěra k politickým stranám. Rose a Mishler [1998] připomínají slogan Havlova Občanského fóra: „Strany jsou pro straníky, Občanské fórum je pro všechny“ a převahu negativní stranické identifikace nad identifikací pozitivní ukazují na výsledcích výzkumů *New Democracies Barometer*.

Objektem negativní stranické identifikace jsou ve střední a východní Evropě podle Rose a Mishlera [1998] nejčastěji strany *komunistické* – oponenti starého režimu nepotřebují pozitivní identifikaci, stačí jim negativní identifikace ke komunistické straně, kterou si vybudovali během své socializace, *náboženské/křesťanské* – štěpící linie klerikalismus-antiklerikalismus je v přítomna v mnoha evropských zemích a je zde silný odpor sekulárních skupin k náboženským a naopak, *reformní* – v postkomunistickém kontextu je podpora pro tržní reformy radikálním postojem a stimuluje negativní reakce těch, kteří se nesrovnali s ekonomickou transformací či některými výsledky reforem, *výlučné* – etnické, agrární a jiné, které reprezentují zvláštní minority a strany *pravicové* – před druhou světovou válkou byly v mnoha z těchto zemí pravicové strany nedemokratické.

Ve své práci o negativní a pozitivní stranické identifikaci v postkomunistických zemích testují Rose a Mishler [1998] dvě hypotézy:

Indoktrinační hypotéza: *Působení komunistické strany vedlo k velmi vysoké míře stranické identifikace.*

Havlova hypotéza: *Socializace v komunistickém režimu odcizila lidi od stranické politiky, vedla ke snížení pozitivní stranické identifikace a podpořila negativní stranickou identifikaci.*

Analýzy dat z výzkumů New Democracies Barometer podporují spíše Havlovu hypotézu. V multipartistických systémech postkomunistických zemí se nabízí celá škála stran, se kterými se lidé mohou identifikovat. V Rumunsku, Polsku, Maďarsku a Slovinsku se okolo 30 % lidí pozitivně identifikuje s nějakou stranou, zatímco 77 % dokáže jmenovat stranu, kterou by nikdy nevolili.

Je-li v zavedených demokraciích stranická identifikace ve vztahu k dlouhodobé existenci stran, v nových demokraciích je přítomnost či absence stranické identifikace také ve vztahu k dlouhodobé existenci stran a podpoře režimu. Slabost pozitivní stranické identifikace a úpadek komunistických stran, které jsou objektem negativní stranické identifikace, by podle Rose a Mishlera [1998] mohl vést k negativnímu de-alignmentu – poklesu počtu lidí s negativní identifikací. Pokud však zároveň nebude existovat pozitivní stranická identifikace, zvýší se „těkavost“ (*volatility*) voličů. Pokud na tento stav politické elity zareagují zakládáním, dělením a spojováním stran jen z toho důvodu, aby se znovu a znovu dostávaly k moci, výsledkem může být i vznik „plovoucího“ (*floating*) stranického systému. Existuje obava, že tento de-alignment by mohl vést buď k plebiscitní demokracii, v níž by zvolený lídr vládl bez odpovědnosti ke stranám i voličům, anebo k přímo diktatuře [Klingemann a Wattenberg 1992; O'Donnell 1994]. Tento vývoj hrozí zejména v zemích, které mají přímo voleného prezidenta. Již Converse a Dupeux [1962] konstatovali, že systémy, v nichž voliči nemají dlouhodobé vztahy ke stranám, jsou náchylnější k vládě demagogických lídrů.

Dynamika pozitivní stranické identifikace v ČR

Co se týče stranického systému České republiky mezi lety 1992 až 2000, nelze jej označit jako „plovoucí“. Jeho stabilizace probíhala téměř příkladně. Od roku 1992 v něm hlouběji zapustily své kořeny čtyři strany – KSČM, ČSSD, KDU-ČSL a ODS. Formování systému stran neprobíhalo v sociálním vakuu, ale bylo úzce svázáno se skutečným volebním chováním, které se postupně stabilizovalo.

Analýzy volebního chování provedené na datech z exitpollových výzkumů (výzkumů prováděných v den voleb, kdy je výběr voličů opouštějících volební místnost požádán, aby anonymně zopakoval svou volbu) z roku 1996 provedené IFES a SC&C a z roku 1998 provedené IFES, SC&C a STEM pro Českou televizi ukázaly, že většina voličů volila v následujících volbách stejnou stranu jako v těch předchozích (tabulky 1 a 2). Procento voličů, kteří volili stejnou stranu v roce 1992 a dali jí znovu hlas v roce 1996, měla největší ČSSD následovaná KDU-ČSL, KSČM, ODS, SPR-RSČ. Nejméně věrné voliče měla ODA. Procento voličů, kteří volili stejnou stranu v roce 1996 a hlasovali pro ni znovu v roce 1998, bylo nejvyšší u KSČM, ČSSD, KDU-ČSL a nejnižší u ODS. Podíváme-li se však na koeficienty stability (tabulka 3), které umožní vzájemně poměřit počet voličů, kteří v obou rocích volili stejnou stranu, s počtem voličů, kteří danou stranu volili pouze v prvním nebo pouze ve druhém roce, pak je zřejmé, že nejstabilnější voliče měly mezi lety 1992 a 1996 a 1996 a 1998 KSČM,

Tabulka 1. Změny volebních preferencí v období 1992–1996

1992	1996						
	KSČM	ČSSD	KDU- ČSL	ODA	ODS	SPR- RSČ	Jiná
LB	67,1	14,2	0,4	0,5	1,3	3,9	12,6
ČSSD	2,7	75,3	1,6	2,5	8,2	1,5	8,2
KDU-ČSL	1,4	10,4	72,8	1,1	4,7	3,6	6,1
ODA	3,2	16,0	5,9	33,5	31,2	3,2	9,1
ODS-KDS	0,9	15,4	5,2	5,6	63,3	2,5	7,1
SPR-RSČ	5,5	22,0	1,7	2,0	2,8	61,6	4,4
Jiná	11,3	29,0	5,2	4,5	23,3	6,6	20,2

Poznámka: Řádková procenta. Součet v řádku je 100 %, n = 12 222. Zváženo na volební výsledky v roce 1996. Z analýz byli vyloučeni dotazovaní, kteří nevolili nebo neodpověděli na otázku, kterou stranu volili. Voliči stran, které nepřekročily 5% práh do Poslanecké sněmovny, byli sloučeni do kategorie Jiná.

Pramen: *Exit poll 1996*.

Tabulka 2. Změny volebních preferencí v období 1996–1998

1996	1998					
	KSČM	ČSSD	KDU- ČSL	ODS	US	Jiná
KSČM	81,7	11,9	1,0	0,8	0,7	3,9
ČSSD	4,9	80,8	2,6	3,6	1,8	6,1
KDU-ČSL	0,3	13,7	68,8	6,3	4,3	6,7
ODA	0,9	18,2	8,6	32,5	32,3	7,5
ODS	1,5	15,6	4,7	59,6	12,6	6,1
SPR-RSČ	6,0	29,0	2,2	4,0	2,4	56,4
Jiná	7,7	28,9	6,4	12,3	9,8	34,8

Poznámka: Řádková procenta. Součet v řádku je 100 %, n = 11 654. Zváženo na volební výsledky v roce 1998. Z analýz byli vyloučeni dotazovaní, kteří nevolili nebo neodpověděli na otázku, kterou stranu volili. Voliči stran, které nepřekročily 5% práh do Poslanecké sněmovny, byli sloučeni do kategorie Jiná.

Pramen: *Exit poll 1998*.

Tabulka 3. Stabilita volebních preferencí parlamentních stran

	KSČM	ČSSD	KDU- ČSL	ODA	ODS	SPR- RSC	US
Volby 1992 – volby 1996 (v %)	61,4	40,5	60,4	35,9	63,5	52,0	–
Volby 1996 – volby 1998 (v %)	78,9	66,9	64,1	–	70,0	–	–

Poznámka: Zváženo na volební výsledky v roce 1996 a 1998. Koeficienty stability rozložení $S_k = 2n_{kk} / (n_{k+} + n_{+k})$, n_{kk} – počet stabilních jednotek (voličů, kteří v obou rocích volili stejnou stranu), n_{k+} , n_{+k} – počty nestabilních jednotek (počet voličů, kteří danou stranu volili pouze v prvním roce, a počet voličů, kteří danou stranu volili pouze ve druhém roce) [Řehák a Řeháková 1986]. $n_{96} = 12\ 222$, $n_{98} = 11\ 654$.

Pramen: Exit poll 1996 a 1998.

ODS a KDU-ČSL. Z tabulky je také patrné, že stabilita volebního chování navíc rostla.¹¹ Více jak polovina voličů tedy volila ve třech po sobě jdoucích volbách stejnou stranu. Je to důsledek stranické identifikace?

Většina voličů v České republice tedy volí „tak jako minule“ a nemění radikálně svá volební rozhodnutí od jedné voleb k druhým. Je to tím, že mají vybudovány pevné pozitivní vztahy k voleným stranám? A jak působí tyto vztahy na volbu?

Ve výzkumech ISSP 1996, 1999 a 2000 byla pozitivní stranická identifikace měřena pomocí následujících proměnných:

Volba v posledních volbách: *Pokud jste volil(a), pro kterou politickou stranu jste se rozhodl(a)?* Varianty odpovědí na kartě odpovídaly úplnému seznamu stran, které kandidovaly do Poslanecké sněmovny ve volbách v roce 1996 a 1998. V roce 2000 se volby do Poslanecké sněmovny nekonaly, ale ve výzkumu byly položeny retrospektivní otázky na volbu do Poslanecké sněmovny v roce 1996 i 1998.

Pozitivní stranická identifikace: *Jak silný byl Váš vztah k politické straně, kterou jste volil(a)?* Velmi silný = 1, silný = 2, mírný = 3, slabý = 4, velmi slabý = 5.

Zamýšlená volba: *Můžete nám říci, kterou politickou stranu byste volil(a), kdyby parlamentní volby byly příští týden?* Varianty odpovědí na kartě odpovídaly seznamu stran, u nichž byla velká pravděpodobnost, že by v potenciálních volbách kandidovaly.

Tabulka 4 ukazuje, jak silný vztah měli voliči obecně ke stranám, které volili do Poslanecké sněmovny v roce 1996, 1998, a ke straně, kterou by volili ve volbách, pokud by se konaly v době výzkumu v roce 2000. V roce 1996 zhruba 22% dotázaných neuvedlo, jaký vztah mají ke straně, kterou volili v jarních volbách do sně-

¹¹ Data o stabilitě a změně volebního chování mezi lety 1998 a 2002 nejsou prozatím k dispozici.

Tabulka 4. Vztah voličů ke stranám – celková populace (řádková %)

	Vztah k volené straně					Bez odpovědi
	Velmi silný	Silný	Mírný	Slabý	Velmi slabý	
1996	4,8	22,5	41,5	6,7	3,0	21,5
1998	2,8	16,2	37,7	6,8	3,0	33,4
2000	3,1	14,9	29,6	7,2	3,9	41,3

n96 = 863, n99 = 1221, n2000 = 1244

Pramen: ISSP 1996, 1999, 2000.

movny,¹² 28 % dotázaných uvedlo silný vztah a 42 % uvedlo vztah mírný. V roce 1998 vzrostl počet těch, kteří necharakterizovali svůj vztah k voleným stranám, na 33 %. Zhruba 20 % dotázaných popsalo svůj vztah jako silný a okolo 38 % dotázaných jej charakterizovala jako mírný.

Viditelné oslabení pozitivního vztahu ke stranám mezi lety 1996 až 2000 může mít celou řadu příčin.¹³ V České republice existují dvě možné příčiny oslabení pozitivní stranické identifikace: 1. chování stran samotných, 2. antistranické postoje a vyzdvihování významu stranicky nezávislých osobností v politice mezi mediálně vlivnými intelektuály a prezidentem Václavem Havlem [srov. Kunc 1999, Mareš 2000].¹⁴ Produktem tohoto antistranictví bylo např. očekávání, že se Senát stane „radou moudrých nezávislých osobností“, zformování poloodbornické /polostranické vlády Josefa Tošovského v roce 1998, či difamace stran před a zejména po skandálech s jejich financováním. Jak zmiňuje Cameron [1972/73], časy antistranictví a vyzdvihování nezávislých osobností vedou k poklesu hodnoty stranictví (nejen faktického, ale i psychologického).

Síla vztahu k voleným stranám se u voličů jednotlivých stran ve třech sledovaných rocích lišila (tabulky 9 až 11). Zjednodušeně řečeno lze říci, že v roce 1996

¹² Jen pro srovnání, ve Velké Británii v letech 1991, 1993 a 1994 okolo 20 % dotazovaných ve výzkumech British Household Panel Study neuvedlo žádný vztah ke straně a v roce 1992 to bylo téměř 30 % [Johnston a Pattie 1997].

¹³ Např. Jenssen [1999] zjistil, že v Norsku od poloviny osmdesátých let dramaticky poklesla stranická identifikace. Jako příčinu poklesu vnímá debatu o členství v Evropské unii – poklesy stranické identifikace spadají do období referend o vstupu Norska do EU. Mnoho voličů totiž v těchto klíčových okamžicích zjistilo, že jejich postoj ke vstupu Norska do EU je odlišný od postoje „jejich“ strany. Pokles stranické identifikace vnímá však i jako dlouhodobý proces spjatý se slábnutím tradičních linií štěpení a slábnutím stran jako masových organizací. Pro mnoho voličů jsou v současnosti jiné typy identifikace mnohem důležitější než identifikace stranická.

¹⁴ Postavení stran a jejich „boj o místo na slunci“ v politickém systému České republiky v devadesátých letech popisuje také např. Kunc [1999].

Tabulka 5. Vztah voličů k jednotlivým stranám zastoupeným v PS, 1996
(řádková % a adjustovaná rezidua)

	Vztah ke straně				
	Velmi silný	Silný	Mírný	Slabý	Velmi slabý
KSČM	7,7	47,7	41,5	3,1	0
	0,5	3,3***	-1,8	-1,5	-1,7
ČSSD	5,0	19,8	60,3	11,6	3,3
	-1,0	-4,0***	3,1**	2,4*	-0,7
SPR-RSČ	11,4	22,7	52,3	4,5	9,1
	1,5	-1,0	0,0	-0,9	1,7
KDU-ČSL	2,5	34,6	50,6	9,9	2,5
	-1,5	1,0	-0,3	0,6	-0,8
ODS	9,5	35,1	47,5	4,5	3,3
	2,6**	2,2*	-1,7	-2,4*	-0,7
ODA	1,9	13,0	64,8	11,1	9,3
	-1,4	-2,8**	2,0*	0,8	2,0*

Poznámka: *** – statisticky významné na hladině 0,001, ** – statisticky významné na hladině 0,01, * – statisticky významné na hladině 0,05.
n = 728

Pramen: ISSP 1996.

Tabulka 6. Vztah voličů k jednotlivým stranám zastoupeným v PS, 1998
(řádková % a adjustovaná rezidua)

	Vztah ke straně				
	Velmi silný	Silný	Mírný	Slabý	Velmi slabý
KSČM	11,9	31,7	47,5	5,9	3,0
	3,8***	1,8	-2,0*	-1,3	-0,7
ČSSD	2,0	21,3	61,3	11,5	4,0
	-2,9**	-1,9	2,1**	1,5	-0,4
KDU-ČSL	7,1	23,4	58,9	8,5	2,1
	1,6	-0,3	0,5	-0,5	-1,4
ODS	5,3	30,5	52,2	7,3	4,7
	0,9	3,1**	-2,1*	-1,8	0,4
US	1,1	17,0	61,4	13,6	6,8
	-1,6	-1,7	0,9	1,3	1,2

Poznámka: *** – statisticky významné na hladině 0,001, ** – statisticky významné na hladině 0,01, * – statisticky významné na hladině 0,05.
n = 1095

Pramen: ISSP 1999.

Tabulka 7. Vztah voličů k jednotlivým stranám zastoupeným v PS, 2000
(řádková % a adjustovaná rezidua)

	Vztah ke straně				
	Velmi silný	Silný	Mírný	Slabý	Velmi slabý
KSČM	13,6 3,3***	40,9 2,9**	37,9 -2,3*	4,5 -1,7	3,0 -1,3
ČSSD	2,3 -2,0*	16,2 -3,4***	58,4 2,1*	14,5 1,8	8,7 1,2
KDU-ČSL	6,8 0,7	37,8 2,5*	47,3 -0,8	4,1 -2,0*	4,1 -1,0
ODS	5,8 0,6	31,9 2,4*	47,8 -1,3	9,7 -0,7	4,8 -1,3
US	0,0 -1,4	11,1 -2,1*	52,8 0,2	25,0 2,8**	11,1 1,1

Poznámka: *** – statisticky významné na hladině 0,001, ** – statisticky významné na hladině 0,01, * – statisticky významné na hladině 0,05.

n = 628

Pramen: ISSP 2000.

byla nejsilnější pozitivní stranická identifikace nalezena u KSČM a ODS. Podívali se však na pozitivní stranickou identifikaci k relevantním stranám detailněji a použijeme k tomu analýzu kontingenčních tabulek, pak u ODS byly nalezeny vyšší než očekávané četnosti v kategoriích „velmi silný“ a „silný“ vztah, v případě KSČM byly nalezeny vyšší než očekávané četnosti zejména v kategorii „silný“ vztah, u ČSSD v kategoriích „mírný“ vztah a „slabý“ vztah, avšak významně nižší než očekávané četnosti v kategorii „silný“ vztah. U ODA analýza odhalila vyšší než očekávané četnosti zejména v kategoriích „mírný“ vztah a „velmi slabý“ vztah. V případě SPR-RSČ a KDU-ČSL adjustovaná rezidua neukázala v žádných kategoriích statisticky významně vyšší než očekávané četnosti.

V roce 1998 byla obecně nejsilnější pozitivní stranická identifikace zjištěna opět u KSČM a ODS. V případě KSČM byly nalezeny významně vyšší než očekávané četnosti v kategoriích „velmi silný“ a „silný“ vztah a dále vůči stavu v roce 1996 vzrostl počet voličů v kategorii „velmi silný“ vztah. U ČSSD byly nalezeny vyšší než očekávané četnosti v kategorii „mírný“ vztah, avšak významně nižší než očekávané četnosti v kategorii „velmi silný“ vztah. U ODS byly nalezeny vyšší než očekávané četnosti v kategorii „silný“ vztah. U KDU-ČSL a nové US adjustovaná rezidua neukázala v žádných kategoriích statisticky významně vyšší než očekávané četnosti. Optické porovnání tabulek 9 a 10 také ukazuje, že zatímco u ODS počet voličů s velmi silným vztahem mezi lety 1996 a 1998 klesal, naopak u KSČM a KDU-ČSL vzrůstal.

Tabulka 8. Negativní stranická identifikace v roce 1996
(řádková % a adjustovaná rezidua)

Volil by v době výzkumu	Nikdy by nevolil(a)				Jiná strana
	KSČM	ČSSD	SPR-RSČ	ODS	
KSČM	0,0 -6,2***	0,0 -1,6	16,7 -2,0*	75,8 9,8***	7,6 0,6
ČSSD	22,2 -5,8***	0,5 -2,1*	33,8 1,2	33,8 5,0***	9,7 2,2*
SPR-RSČ	27,8 -1,0	0,0 -1,2	5,6 ¹⁵ -4,1***	55,6 5,8***	11,1 1,0
KDU-ČSL	46,8 2,7**	5,1 0,2	36,7 0,2	6,3 -3,2**	5,1 -0,5
ODS	55,6 8,2***	7,0 4,2***	33,3 -0,2	0,0 -9,8***	4,1 -2,3*
ODA	40,4 0,2	1,8 0,1	50,9 2,6**	5,3 -2,6**	1,8 -0,8

Poznámka: *** – statisticky významné na hladině 0,001, ** – statisticky významné na hladině 0,01, * – statisticky významné na hladině 0,05.

n = 750

Pramen: ISSP 1999.

V roce 2000 byla nejsilnější pozitivní stranická identifikace nalezena u KSČM, ale také u ODS a KDU-ČSL. U KSČM byly nalezeny významně vyšší než očekávané četnosti opět v kategoriích „velmi silný“ a „silný“ vztah. U ČSSD analýza odhalila významně vyšší než očekávané četnosti v kategorii „mírný“ vztah a naopak významně nižší než očekávané četnosti v kategoriích „velmi silný“ a „silný“ vztah. U KDU-ČSL a ODS byly významně vyšší četnosti nalezeny v kategorii „silný“ vztah. US se vyznačovala voliči se slabou pozitivní stranickou identifikací – jak ukazují adjustovaná rezidua v tabulce 11, významně nižší než očekávané četnosti byly nalezeny v kategorii „silný“ vztah a významně vyšší četnosti naopak v kategorii „velmi slabý“ vztah.

Pro model stranické identifikace je jednou z typických otázek, zda má pozitivní stranická identifikace vztah k volbě stran. Data z výzkumu ISSP 2000 ukazují v případě tří stran – KSČM, KDU-ČSL a ODS – statisticky významný vztah mezi

¹⁵ Tato relativní četnost je v porovnání s voliči ostatních stran vysoká. Může jít o chybu výzkumu, ale stejně tak o přesný odraz toho, co se s voliči SPR-RSČ v letech 1996–1998 dělo. SPR-RSČ byla stranou, do níž její voliči vkládali naděje, že vnese do politiky i ekonomiky pořádek. Brzy se však ukázalo, že strana má hluboké vlastní nepořádky a voliči se od ní odvrátili [Kreidl a Vlachová 1999].

Tabulka 9. Negativní stranická identifikace v roce 1998
(řádková % a adjustovaná rezidua)

Volil(a) by v době výzkumu	Nikdy by nevolil(a)					
	KSČM	ČSSD	SPR-RSČ	ODS	US	Jiná strana
KSČM	0,0 -8,6***	0,0 -1,0	7,4 -3,4***	58,9 10,2***	18,9 4,4***	13,7 2,4*
ČSSD	20,3 -10,3***	0,3 -3,5***	28,3 4,1***	30,5 6,7***	13,1 4,9***	7,5 0,1
KDU-ČSL	60,2 4,5***	3,1 0,4	18,0 -1,0	11,7 -2,3*	1,6 -2,7**	5,5 -0,9
ODS	68,5 11,8***	5,2 3,6***	18,2 -1,7	0,3 -10,5***	2,4 -4,3***	5,5 -1,6
US	60,9 3,8***	2,3 -0,2	29,9 1,4	3,4 -3,9***	0,0 -2,6**	3,4 -1,5

Poznámka: *** – statisticky významné na hladině 0,001, ** – statisticky významné na hladině 0,01, * – statisticky významné na hladině 0,05. n = 1091

Pramen: ISSP 1999.

Tabulka 10. Negativní stranická identifikace v roce 2000
(řádková % a adjustovaná rezidua)

Volil(a) by v době výzkumu	Nikdy by nevolil(a)					
	KSČM	ČSSD	SPR-RSČ	ODS	US	Jiná strana
KSČM	0,0 -7,5***	3,3 0,4	18,3 0,5	51,7 7,8***	6,7 0,7	20,0 1,3
ČSSD	27,6 -5,1***	0,0 -2,3*	18,6 1,0	24,1 2,9**	7,6 1,8	22,1 3,1**
KDU-ČSL	71,6 4,6***	0,0 -1,4	10,4 -1,3	10,4 -1,4	3,0 -0,7	4,5 -2,5*
ODS	65,7 6,5***	5,5 3,1**	16,0 0,0	2,2 -6,3***	3,9 -0,7	6,6 -3,7***
US	66,7 2,4*	3,3 0,3	20,0 0,6	0,0 -2,5*	0,0 -1,3	10,0 -1,0

Poznámka: *** – statisticky významné na hladině 0,001, ** – statisticky významné na hladině 0,01, * – statisticky významné na hladině 0,05. n = 541

Pramen: ISSP 2000.

opakovanou volbou těchto stran a silou pozitivní stranické identifikace k této straně. Z voličů, kteří volili KSČM ve volbách v roce 1996 i 1998, jich mělo k této straně v roce 1996 silný vztah 65 % a slabý vztah jen 4 %.¹⁶ Naopak z voličů, kteří volili KSČM pouze v roce 1996, mělo k této straně silný vztah 33 % a slabý vztah 23 %. Mezi voliči KDU-ČSL, kteří ji volili v roce 1996 i 1998, mělo k této straně silný vztah 54 % a slabý vztah 6 %. Naopak mezi těmi, kteří ji volili jen v roce 1996, mělo ke KDU-ČSL silný vztah 24 % a slabý vztah 9 %. Mezi voliči ODS, kteří ji volili v pouze v roce 1996, mělo k této straně silný vztah 27 % a slabý vztah 16 %. Z těch, kteří ji volili v obou volbách, mělo k ODS silný vztah 48 % a slabý vztah 15 %. Pouze u ČSSD byl pozitivní vztah mezi silou pozitivní stranické identifikace a opakovanou volbou nevýznamný.

Význam síly pozitivní vazby k volené straně prokázala i politická krize, resp. krize důvěry ve strany způsobená odhalením skandálů s jejich financováním na konci roku 1997 a v první polovině roku 1998. Strany, k nimž měli voliči poměrně vlažné vztahy, jako SPR-RSČ a ODA, dlouhodobě neudržely voličskou podporu a zmizely z vrcholné politiky. Naopak strany jako KDU-ČSL nebo ODS, které měly poměrně velká jádra silně pozitivně identifikovaných voličů, krizi překonaly. ODS dokonce přežila pád preferencí o dvě třetiny (na 10 %) a snahy menších stran pohybujících se ve středové a pravé části politického spektra – ODA, KDU-ČSL a nové US – o získání jejich voličů.

Dynamika negativní stranické identifikace v ČR

Výběr strany, které dá volič svůj hlas ve volbách, může ovlivnit i negativní stranická identifikace. Jak jsem již zmínila výše, Rose a Mishler [1998] se domnívají, že v postkomunistických demokraciích je třeba negativní stranickou identifikaci věnovat zvláštní pozornost, protože pozitivní identifikace se stranami je zde slabá. Negativní vztahy se v mnohostranických systémech, které v postkomunistických zemích naprosto převládají, uplatňují jak při volbě, tak při taktické volbě.

Negativní stranická identifikace byla ve výzkumech ISSP 1996, 1999 a 2000 měřena pomocí následujících proměnných:

Zamýšlená volba: *Můžete nám říci, kterou politickou stranu byste volil(a), kdyby parlamentní volby byly příští týden?*

Negativní stranická identifikace: *Kterou politickou stranu byste nikdy nevolil?*

V roce 1996 dokázalo 83% dotázaných uvést stranu, kterou by nikdy nevolili. Žebříček stran, které by voliči nikdy nevolili, vedla KSČM s 30 % odpůrců následována SPR-RSČ s 27 %, ODS s 18 %, ČSSD s 3 % a KDU-ČSL se 2 % odpůrců. V roce 1998 uvedlo 82 % dotázaných nějakou stranu, kterou by nikdy nevolili. Žebříček

¹⁶ Pro tuto analýzu byly sloučeny kategorie „silný“ a „velmi silný“ vztah do jediné kategorie a „slabý“ a „velmi slabý“ do jediné kategorie.

těchto stran vedla KSČM s 33 % následována SPR-RSČ s 18 %, ODS s 17 %, US s 6 %, ČSSD a KDU-ČSL se 2 % odpůrců. V roce 2000 uvedlo stranu, kterou by nikdy nevolili, jen 65 % dotázaných. Stranou s nejvyšší negativní stranickou identifikací byla opět KSČM se 41 % těch, kteří by ji nikdy nevolili, následovaná SPR-RSČ s 17 %, ODS se 16 %, US se 5 %, KDU-ČSL se 4 % a ČSSD se 3 % odpůrců.

Z těchto dat je patrné, že negativní stranická identifikace od roku 1996 postupně slábla, podobně jako stranická identifikace pozitivní. Dále je patrné, že některé strany – KSČM, SPR-RSČ a ODS – byly ve všech třech sledovaných rocích objektem negativní stranické identifikace. Je však také zjevné, že v případě některých stran negativní stranická identifikace vzrůstala, zatímco u jiných klesala. Vzrůstala zejména u KSČM a klesala u SPR-RSČ. Proč jsou některé strany objektem negativní stranické identifikace a jiné nikoliv?

KSČM je strana, která má kořeny až v předválečné minulosti. Její dlouhodobá existence je znakem toho, že mezi ní a jejími voliči vznikly pozitivní psychologické vazby – pozitivní stranická identifikace. Z důvodu své dlouhodobé hegemonické minulosti a antisystémové orientace je však KSČM také objektem silné negativní stranické identifikace, kterou vyjadřují zejména voliči stran pravice a středu – v roce 1996 byly nalezeny statisticky významně vyšší než očekávané četnosti u voličů KDU-ČSL a ODS, v letech 1998 a 2000 u voličů KDU-ČSL, ODS a US (tabulky 8 až 10). Pro voliče pravicových stran jako ODS či US tato strana a) symbolizuje skutečnost, že během jejího hegemonického vládnutí v Československu nesměla existovat žádná pravicová strana a b) je pro ně ideologicky vzdálená – představuje pro ně nejen jiný ekonomický systém, ale i jiný systém vládnutí (jiný než demokracii). V případě KDU-ČSL, přestože její předchůdkyně ČSL působila v rámci Národní fronty v níž měla komunistická strana vedoucí úlohu, lze příčiny negativní stranické identifikace ke KSČM spatřovat ve skutečnosti, že její předchůdkyně KSČ během svého hegemonického vládnutí navíc potlačovala katolictví a soukromé zemědělství. Vezmeme-li tyto příčiny negativní identifikace s KSČM v úvahu, lze říci, že mají jisté kořeny ve skupinových zájmech a zkušenostech – pravicoví voliči jsou s touto stranou negativně identifikováni, neboť ji vnímají jako „nepřátelskou“ pro střední a vyšší třídy, ale i pro pravicové strany, středoví voliči KDU-ČSL ji vnímají jako „nepřátelskou“ vůči katolíkům i vůči soukromým zemědělcům. Máme zde co do činění s negativní stranickou identifikací založenou skupinově, ale i stranicky.

Další stranou, která je objektem jak silné pozitivní, tak silné negativní identifikace, je ODS. Na rozdíl od KSČM je stranou zcela novou – vznikla v roce 1991 odštěpením od Občanského fóra – a její voliči si k ní vybudovali pozitivní vztah docela rychle. Je však nepochybně stranou, která nemusí být všeobecně pozitivně vnímána. Svým vznikem a úspěšným zakořeněním v českém stranickém systému napomohla zavedení štěpící linie „levice-pravice“ do českého politického prostoru a na této linii ji negativně vnímá levá část politického spektra, které připadá ideologicky vzdálená – v roce 1996 byly nalezeny statisticky významně vyšší než očekávané četnosti u voličů KSČM, ČSSD a SPR-RSČ, v letech 1998 a 2000 u voličů KSČM a ČSSD, a b) z let 1992–1996 si nese nálepku reformní strany, kterou negativně vnímají ti, co se po té-

to reformě cítí být na straně „poražených“. Kunc [1998] vysvětluje stabilnější kořeny této strany ve stranickém systému jejím spojením s privatizací, restitucemi a tím, že fungovala jako „výťah k moci“. Domnívám se, že politika privatizace a restitucí byla krátkodobá a ve svém výsledku vedoucí spíše k negativní identifikaci s touto stranou u voličů, kteří z této politiky neprofitovali, což ostatně byla většina. Stejně tak vysvětlení stabilních kořenů této strany tím, že byla výtahem k moci, nepovažuji za dostatečné – výtahem k moci byly do současnosti již všechny prosystémové strany, avšak ne všechny měly snahu vybudovat si členskou základnu, zapustit pevněji kořeny do společnosti a upevnit si tímto způsobem svou pozici ve stranickém systému. Vysvětlení je třeba hledat spíše v orientaci této strany nejen na vrcholnou, ale i lokální politiku, a péči o členskou základnu.

Obě tyto strany – KSČM i ODS – svým typem zapadají do typologie stran, které Rose a Mishler [1998] klasifikují jako strany, k nimž mají nejčastěji voliči v postkomunistických zemích negativní vztah, tj. strana komunistická a strana reformní. Podle jejich typologie by však na tom měla být podobně i KDU-ČSL jako strana křesťanská/katolická. Ta je však v České republice hlavně objektem pozitivní identifikace ze strany jejích voličů, negativní identifikace k této straně není mezi voliči častá. Je skuteností, že KDU-ČSL má rozsáhlejší členskou základnu, zakotvila na štepící linii „levice – pravice“ ve středu a nikterak vehementně nebuduje nové štěpení, které by výrazně rozdělovalo katolickou minoritu a sekulární majoritu – štěpení „církve – stát“ či „náboženská morálka – sekulární tolerance“. Proto není ani častým objektem negativní identifikace ze strany sekulární většiny. KDU-ČSL však jistě pomáhá i její image „klidné síly“ a strany s nejvyšším koaličním potenciálem [srov. Fiala, Mareš a Pšeja 1998].

US a ČSSD patří také mezi strany, s nimiž se mnoho voličů pozitivně neidentifikuje a nejsou ani častým objektem negativní stranické identifikace. V případě US je vysvětlení slabé pozitivní stranické identifikace poměrně jednoznačné – od počátku měla rysy strany kádrů, spoléhala na „mediální“ existenci spíše než na existenci reálnou spojenou s budováním členské základny. Orientovala se také na mizející štěpení stát – občanská společnost a tím jakoby popírala svou existenci ve formě strany. V případě ČSSD je vysvětlení slabé stranické identifikace již obtížnější. ČSSD je stranou s historickými kořeny, vybuďovala si členskou základnu srovnatelnou s ODS a stabilizovala své voliče, avšak neupevnila s nimi pozitivní vztahy. Problém může spočívat v rozmanitosti jejího elektorátu – v roce 1996 získala fragmentované voliče malých levicových stran a v roce 1998 významnou část voličů SPR-RSČ. Tito voliči však spíše reagovali na populistickou politiku M. Zemana než na politiku celé ČSSD. Fakt, že se obě tyto strany staly objektem slabé identifikace negativní, je však nashodě – k US se již krátce po jejím vzniku vymezil M. Zeman, který ji označil za stranu ne příliš čestných odpadlíků od ODS. Negativní stranická identifikace levicových voličů – ČSSD a KSČM – k US je ostatně patrná z tabulek 9 a 10. Naopak negativní identifikace k ČSSD se objevila poté, co se tato strana poprvé dostala k vládě. Nízká negativní identifikace u obou těchto stran je však nepochybně bonusem za jejich posun do středu politického prostoru a tím pádem i do málo extrémní pozice.

Tabulka 11. Vztah mezi negativní stranickou identifikací a volbou v roce 1996

Nevolil by	Volil(a) by v době výzkumu				
	KSČM	ČSSD	KDU-ČSL	ODS	ODA
KSČM		48 -4,95***	37 2,58*	135 2,77**	23 0,57
SPR-RSČ	11 -5,50***	73 2,63**	29 2,03*	81 -2,77**	29 3,76***
ODS	50 5,50***	73 2,70**	5 -4,87***		3 -4,46***

Poznámka: Absolutní četnosti a adjustovaná rezidua při modelu nezávislosti. Prázdná pole jsou blokována. Metoda Loglinear (SPSS). Statistická významnost: *** – statisticky významné na hladině 0,001, ** – statisticky významné na hladině 0,01, * – statisticky významné na hladině 0,05.

Pramen: ISSP 1996.

Objektem převážně negativní stranické identifikace byla SPR-RSČ. Důvody lze sledovat v jejím antisystémovém zaměření – sama se definovala jako „krajně pravicová“ strana, fakticky však spíše – měreno podle sociálně-ekonomických hodnot – byla stranou levicově či středově orientovanou. Negativní sentimenty vzbuzovala i kombinací svého bytí „vně“ a zároveň „uvnitř systému“.

Analýza tabulek tedy ukázala, že ve voličském politickém prostoru existují ve všech třech zkoumaných letech strany, které jsou častým objektem negativní identifikace, zatímco k jiným mají voliči negativní vztah jen zřídka. Existuje však statisticky významný vztah mezi negativní stranickou identifikací a preferencí stran pro volby do Poslanecké sněmovny?

Pro otestování vztahu mezi negativní stranickou identifikací a zamýšlenou volbou určitých stran byla použita analýza tabulek metodou Loglinear při modelu nezávislosti v programu SPSS 9.0, která umožnila zablokovat diagonální pole.¹⁷ Do analýz vstoupila proměnná „zamýšlená volba“ a „negativní stranická identifikace“. Z analýzy byla v proměnné „negativní stranická identifikace“ vyloučena heterogenní kategorie „jiná strana“ a dále byly vyloučeny kategorie málo četné. V proměnné „zamýšlená volba“ byly z analýzy vyloučeny málo četné kategorie.

Výsledky pro rok 1996 jsou uvedeny v tabulce 11. Záporná statisticky významná adjustovaná rezidua naznačují, kde se negativní stranická identifikace k určité straně vyskytuje spolu s volbou jiné strany zřídka (tj. kde jsou četnosti nižší než očekávané). Kladná statisticky významná adjustovaná rezidua ukazují, kdy se negativní stranická identifikace významně častěji pojí s volbou strany jiné (tj. kde jsou čet-

¹⁷ Tj. blokovali jsme ta pole, v nichž se pojí negativní identifikace ke KSČM se záměrem volit KSČM, negativní identifikace s ODS se záměrem volit ODS atd.

nosti vyšší než očekávané). Výsledky této analýzy jsou následující. Lidé, kteří byli negativně identifikováni s KSČM, by významně častěji dali hlas KDU-ČSL a ODS, významně méně často pak ČSSD. Lidé, kteří byli negativně identifikováni se SPR-RSČ, významně častěji přemýšleli o volbě ČSSD, KDU-ČSL a ODA, významně méně často pak o volbě KSČM a ODS. Lidé, kteří měli negativní vztah k ODS, by významně častěji hlasovali pro KSČM a ČSSD, významně méně často pak pro KDU-ČSL a ODA.

V roce 1999 (tabulka 12) opět lidé, kteří byli negativně identifikováni s KSČM, by významně častěji dali hlas KDU-ČSL a ODS, významně méně často pak ČSSD. Lidé, kteří byli negativně identifikováni se SPR-RSČ, významně častěji přemýšleli o volbě ČSSD a US, významně méně často pak o volbě KSČM a ODS. Ti dotázaní, kteří měli negativní vztah k ODS, by významně častěji hlasovali pro KSČM a ČSSD, významně méně často pak pro KDU-ČSL a US. A konečně, ti dotázaní, kteří měli negativní vztah k US, významně častěji zamýšleli v případných volbách hlasovat pro KSČM a ČSSD, významně méně často naopak pro KDU-ČSL a ODS.

Výsledky za rok 2000 jsou uvedeny v tabulce 13. Ti dotázaní, kteří byli negativně identifikováni s KSČM, by významně častěji dali hlas KDU-ČSL (ale nikoliv také ODS, jak tomu bylo v letech 1996 a 1998), významně méně často pak ČSSD. Dotazovaní, kteří byli negativně identifikováni s ČSSD, významně častěji zamýšleli hlasovat pro US. Lidé, kteří byli negativně identifikováni se SPR-RSČ, nepreferovali významně častěji žádnou z významných stran, avšak významně méně často pak uvažovali o volbě KSČM. Ti dotázaní, kteří měli negativní vztah k ODS, by významně častěji hlasovali pro KSČM a ČSSD, významně méně často pak pro KDU-ČSL a US. A konečně, ti dotázaní, kteří měli negativní vztah k US, významně častěji zamýšleli v případných volbách hlasovat pro ČSSD (ale nikoliv již pro KSČM), významně méně často naopak pro KDU-ČSL a ODS.

Jak ukazují tyto výsledky analýzy tabulek metodou Loglinear při modelu nezávislosti, negativní stranická identifikace má statisticky významný vztah k zamýšlené volbě určitých stran a tento vztah je ovlivněn systémem významných stran v České republice [srov. Bowler, Lanoue a Savoie 1994]. Objektem negativní identifikace jsou pro voliče ty strany, které mu jsou ideologicky vzdálené, tj. negativní sentimenty nejsou zaměřeny na strany, které jsou k voličově straně ideologicky blízké.

Negativní stranická identifikace a její vztah k zamýšlené volbě stran procházely proměnami. Od roku 1996 vzrůstal počet stran, u nich negativní stranická identifikace ovlivňovala volbu stran jiných. Jestliže v roce 1996 a 1999 negativní stranická identifikace ke KSČM, SPR-RSČ, ODS a později i US významně souvisela s volebním rozhodnutím pro většinu relevantních stran, v roce 2000 mnohé z těchto vztahů oslabily. Tabulky 11–13 naznačují, jak se systém politických podnětů a alternativ, v němž se negativní stranická identifikace utváří, stával komplexnějším. Jestliže v roce 1996 jen negativní identifikace ke třem stranám formovala volbu, pak v roce 2000 těchto stran bylo již pět. Tabulka 13 však signalizuje určitý „rozpad“ vztahu mezi negativní stranickou identifikací a volbou v případě některých stran. Zajímavým zjištěním je, že volební preference pro jednu stranu – ODS – v roce 2000 nesouvisí s negativní

Tabulka 12. Vztah mezi negativní stranickou identifikací a volbou v roce 1999

Nevolil by	Volil(a) by v době výzkumu				
	KSČM	ČSSD	KDU-ČSL	ODS	US
KSČM		62 -12,53***	79 4,83***	229 6,96***	58 4,05***
SPR-RSČ	9 -5,87***	94 6,11***	21 -0,22	56 -3,12**	25 2,53*
ODS	73 4,15***	118 4,09***	19 -3,58***		0 -6,62***
US	21 2,08*	51 6,60***	2 -2,65**	6 -6,21***	

Poznámka: Absolutní četnosti a adjustovaná rezidua při modelu nezávislosti. Prázdná pole jsou blokována. Metoda Loglinear (SPSS). Statistická významnost: *** - statisticky významné na hladině 0,001, ** - statisticky významné na hladině 0,01, * - statisticky významné na hladině 0,05.

Pramen: ISSP 1999.

Tabulka 13. Vztah mezi negativní stranickou identifikací a volbou v roce 2000

Nevolil by	Volil(a) by v době výzkumu				
	KSČM	ČSSD	KDU-ČSL	ODS	US
KSČM		22 -4,61***	44 2,98**	93 0,93	24 0,88
ČSSD	7 0,88		1 -0,82	4 -1,50	4 2,10*
SPR-RSČ	11 -2,46**	14 1,10	8 -0,40	25 0,03	11 2,10
ODS	41 2,95**	26 2,55**	9 -2,30*		0 -4,06***
US	3 -1,69	9 3,26**	2 -0,84	8 -0,39	

Poznámka: Absolutní četnosti a adjustovaná rezidua při modelu nezávislosti. Prázdná pole jsou blokována. Metoda Loglinear (SPSS). Statistická významnost: *** - statisticky významné na hladině 0,001, ** - statisticky významné na hladině 0,01, * - statisticky významné na hladině 0,05.

Pramen: ISSP 2000.

identifikací pro žádné konkrétní strany. Voliči ODS tedy z této analýzy vycházejí jako jediná voličská skupina, jejíž volební chování formuje pouze pozitivní identifikace k „jejich“ straně, ale již nikoliv negativní identifikace ke stranám jiným.

Závěr

Aplikace modelu stranické identifikace se ukázala být pro realitu České republiky jako užitečná. Analýzy odhalily, že ve voličském politickém prostoru České republiky lze hovořit o fenoménu stranické identifikace, a běžnými součástmi psychologického „stranictví“ jsou jak stranická identifikace pozitivní, tak stranická identifikace negativní. Dynamická analýza psychologického stranictví ukázala, že obě tyto složky stranické identifikace během druhé poloviny devadesátých let slábly. Pokles pozitivní stranické identifikace není obecně vnímán jako dobré znamení, co se týče stability stranického systému a – jde-li o zemi s novou či obnovenou demokracií – i co se demokracie týče. Pouze tři strany z těch, které dosud působily v české vrcholové politice – KSČM, KDU-ČSL a ODS – mají silněji pozitivně identifikované voliče a silnější identifikace je u nich ve významném vztahu s jejich opakovanou volbou. Příčiny poklesu pozitivní identifikace se stranami lze spatřovat jak ve výkonu stran samotných, tak v antistranickém klimatu, které zde bylo patrné v druhé polovině 90. let. V úvahu je však třeba brát i dlouhodobou politickou socializaci k ne-stranictví před rokem 1989 a nepochybně i obecně slabou a slábnoucí pozitivní stranickou identifikaci i v zavedených demokraciích, viz např. Johnston a Pattie [1996] či Jenssen [1999].

Naopak pokles negativní identifikace je spíše znamením dobrým – značí pokles „nepřátelského stranictví“, které by mohlo snižovat ochotu akceptovat opozici a destabilizovat stranický systém, případně i systém vládnutí. Analýzy ukázaly, že tři strany – KSČM, SPR-RSČ a ODS – jsou nejčastějšími objekty negativní stranické identifikace. Zatímco s KSČM a SPR-RSČ se voliči identifikují negativně pro jejich antisystémový charakter, a v případě KSČM také hegemonickou minulost, s ODS se negativně identifikují pro její reformní minulost. Podle Rose a Mishlera [1998] jsou v postkomunistických zemích objektem negativní identifikace také křesťanské a katolicky orientované strany. V případě české KDU-ČSL se však podobná skutečnost příliš neprokázala.

Zajímavé výsledky přinesly i analýzy vztahu mezi negativní stranickou identifikací a volbou strany. Na negativní stranické identifikaci a jejím vztahu k volbě je patrné, že nevzniká ve vzduchoprázdnu. Při jejím zkoumání je třeba brát v úvahu politický prostor, ve kterém vzniká a působí, a rozmístění stran v něm. Voliči toto uspořádání vnímají a negativní identifikaci si vytvářejí ke stranám, které jsou jim ideologicky vzdálené. Proto u nich také nenalézáme silnou negativní stranickou identifikaci ke stranám (resp. v případě českého politického prostoru k jedné konkrétní straně – KDU-ČSL), které se nacházejí ve středu tohoto prostoru, ale naopak ke stranám, které zaujímají místo blíže k okraji tohoto prostoru (KSČM a ODS).

KLÁRA VLACHOVÁ vystudovala Fakultu sociálních věd UK (Mgr. a PhD.) a Právnickou fakultu UK (Mgr.), pracuje jako vedoucí oddělení Hodnotové orientace ve společnosti v Sociologickém ústavu AV ČR. Zabývá se politickou sociologií, zejména volebním chováním a vývojem politických hodnot, představ a postojů. V letech 1999 – 2003 připravovala výzkumy ISSP v České republice a od roku 2001 je národní koordinátorkou výzkumu ESS. Společně s Petrem Matějů je spolueditorkou knihy Nerovnost, spravedlnost, politika [2000].

Literatura

- Almond, G. A. a S. Verba 1963. *The Civic Culture*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Borre, O. a D. Katz 1973. „Party Identification and Its Motivational Base in a Multi-party System: A Study of the Danish General Elections of 1971“. *Scandinavian Political Studies* 8: 69–111.
- Bowler, S. a D. J. Lanoue 1991. „Strategic and Protest Voting for Third Parties: The Case of the Canadian NDP“. *Western Political Quarterly* 45: 485–499.
- Bowler, S., Lanoue, D. J. and P. Savoie 1994. „Electoral Systems, Party Competition, and Strength of Partisan Attachment: Evidence from Three Countries“. *The Journal of Politics*, 56, 4: 991–1007.
- Cameron, D. 1972/73. „Stability and Change in Patterns of French Partisanship“. *Public Opinion Quarterly* 36: 19–30.
- Campbell, A., P. Converse, E. E. Miller a D. Stokes 1960. *The American Voter*. New York: Wiley.
- Campbell, A. a H. Valen 1961. „Party Identification in Norway and the United States“. *Public Opinion Quarterly* 25: 245–268.
- Converse, P. E. a G. Dupeux 1962. „Politicization of the Electorate in France and the United States“. *Public Opinion Quarterly* 26: 269–291.
- Crewe, I. 1976. „Party Identification Theory and Political Change in Britain“. In Budge, I., I. Crewe, D. Farlie (eds.), *Party Identification and Beyond*. London: Wiley.
- Duverger, M., 1954. *Political Parties*. New York: Wiley.
- Fiala, P., P. Mareš a P. Pšejja, 1998. „Vývoj politických stran a jejich systému po listopadu 1998“. Pp. 269–290 in Večerník, J. a P. Matějů (eds.), *Zpráva o vývoji české společnosti*. Praha: Academia.
- Fiorina, M. 1981. *Retrospective Voting in American National Elections*. New Haven: Yale University Press.
- Goot, M. 1972. „Party Identification and Party Stability“. *British Journal of Political Science* 2: 121–125.
- Harrop, M. a W. L. Miller 1987. *Elections and Voters*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press.
- Heath, A. a S. MacDonald 1988. „The Demise of Party Identification Theory?“ *Electoral Studies* 7: 95–107.
- Holmes, L. 1997. *Post-Communism: An Introduction*. Cambridge: Polity Press.
- Jenssen, A. T. 1999. „All That Is Solid Melts into Air: Party Identification in Norway“. *Scandinavian Political Studies*, 22, 1: 1–27.
- Johnston, R. J., C. J. Pattie 1996. „The Strength of Party Identification among the British Electorate: An Exploration“. *Electoral Studies*, 15, 3: 295–309.
- Kunc, J. 1999. „Parties as the Lonely Protagonists of the Czech Political Transition“. Pp. 154–164 in Dvořáková, V. (ed.), *Success or Failure? Ten Years After*. Praha: Česká společnost pro politické vědy, Slovenské sdružení pre politické vedy.

- Kreidl, M. a K. Vlachová 1999. „Sociální zázemí extrémní pravice“. *Sociologický časopis* 35: 335–354.
- Lanoue, D. J. a S. Bowler 1992. „The Sources of Tactical Voting in British Parliamentary Elections“. *Political Behavior* 14: 141–57.
- Lipset, S. M. a S. Rokkan (eds.) 1967. *Party Systems and Voter Alignments*. New York: Free Press.
- Maggioto, M. a J. E. Piereson 1977. „Partisan Identification and Electoral Choice: The Hostility Hypothesis“. *American Journal of Political Science* 21: 745–767.
- Mareš, M. 2000. „Virtuální kriminalizace politiky a její důsledky“. *Proglas* č. 5–6: 4–5.
- Moscovici, S. 1984. „The Phenomenon of Social Representations“. In Farr, R., S. Moscovici (eds.), *Social Representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, R. a W. Mishler 1998. „Negative and Positive Party Identification in Post-Communist Countries“. *Electoral Studies*, 17, 2: 217–234.
- Řehák, J. a B. Řeháková 1986. *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha: Academia.
- Richardson, B. M. 1991. „European Party Loyalties Revisited“. *American Political Science Review* 85, 3: 751–775.
- Vlachová, K. 2001. „Legitimita demokracie a důvěra v instituce v České republice“. *Sociální studia* 6: 23–45.

Vzorce přátelství v české společnosti*

BLANKA ŘEHÁKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Friendship Patterns in Czech Society

Abstract: This article deals with the question of gender, age and education in friendship patterns. It examines the questions of how many people can be friends, who could be a friend, and what friends are for. It shows that adult friendships are highly homogenous in gender, age and education. It also shows that the number of friends decreases with advancing age and that the frequency of contacts, both face-to-face and other forms, decreases, especially in the case of men. This applies also with regard to the demands for friends' qualities.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 4: 509–528

Pojem „přítel“ pokrývá velmi široké spektrum neformálních vztahů od náhodného známého až po velmi hluboký vztah, kdy s blízkým přítelem sdílíme svoje nejhlubší myšlenky, nejtajnější naděje a strachy, kdy se svým „druhým já“ sdílíme všechny proměnlivosti života. Obsah pojmů přítel, přátelství úzce souvisí se společenskými a kulturními souvislostmi a mění se spolu s nimi v čase. Tak například v antickém světě bylo skutečné přátelství ceněno nade vše ostatní. Pro čestného muže byl přítel jeho druhým já. V tomto ideálním, pravém a recipročním přátelství byla náklonnost, respekt a věrnost. Říkalo se, že jeden přítel pro život je dost, dva už jsou mnoho a mít tři přátele je stěží možné. Ovšem už tenkrát byla přátelství a přátelství. Tak například Aristoteles rozlišoval přátele pro užitek, pro potěchu a přátele „druhé já“. Podle něj pouze ti poslední mohou vytvořit plnohodnotný vztah mezi lidskými bytostmi [Stern-Gillet 1995].

Podle Raye Pahla [2000] jsou moderní představy o skutečném přátelství spojeny s věrností, solidaritou a zejména s důvěrou. Moderní ideál přátelství není podle něj založen na žádných pravidlech, regulacích, na žádném institucionalizovaném řádu. Moderní ideál přátelství je vztah našeho svobodného výběru, je to produkt naší vlastní činnosti, ničeho jiného. Vytváříme a udržujeme je vědomým aktem vůle. Tato představa souvisí s osobní svobodou a se sebevyjádřením. Ti, kteří se oddají tomuto ideálu a touží získat své druhé já, musí vydat všanc svoji zranitelnost. Nejistoty mezilidských vztahů, kterým se nelze vyhnout, je možné překonat pouze pomocí důvěry. Důvěra proto musí být přítomná v každém skutečném přátelství sou-

* Tato studie vznikla s podporou grantu GA ČR č. 403/02/1500.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: RNDr. Blanka Řeháková, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: rehakova@soc.cas.cz

časného světa. Čím těsnější vztah s přáteli máme, tím schopnější jsou nás zradit. Bez důvěry proto přátelství musí ztroskotat.

Tato studie se zaměřuje na rozdíly mezi muži a ženami v různých obdobích jejich života a různě vzdělaných vzhledem k existenci přátel v jejich životě, k jejich výběru, k početnosti kontaktů a k požadavkům, které jsou na ně kladeny. Většina prací, zabývajících se sociálními kontakty dochází totiž k závěru, že právě tyto faktory vytvářejí rozdílnosti ve vzorcích přátelství. Co se genderu týče, důležité jsou jak strukturální faktory (např. různá participace žen a mužů v pracovním procesu), tak odlišné sklony žen a mužů získané během procesu socializace. Věk je důležitým faktorem pro počet přátel a frekvenci kontaktů s nimi pro muže i ženy, kritickým je zejména pro přátelství mužů. Vzdělání ovlivňuje širí okruhu, ze kterého se přátelé rekrutují a rovněž požadavky na kvalitu přátelství.

Data, na kterých je tato práce založena, jsou z ISSP 2001 (*International Social Survey Program*), z modulu Sociální sítě. Ačkoliv se výzkum konal ve více než 30 zemích celého světa, mezinárodní soubor není zatím k dispozici, a proto se studie týká jen českých dat. Dotazník byl připraven mezinárodní skupinou odborníků s cílem umožnit hlavně mezinárodní srovnání, a snad proto nejde do hloubky problému. Jelikož tento modul byl v České republice použit prvně, není možné ani časové porovnání. Ideální velikost souboru je 1200 respondentů. Pokud je nutné pracovat jen s ekonomicky aktivními respondenty, je ideální velikost souboru 720. Z toho důvodu a rovněž z důvodu nenormality rozdělení zkoumaných proměnných jsem se rozhodla pro analýzu pomocí logitových modelů se dvěma vysvětlujícími proměnnými.¹ Třídění vyššího stupně při uvedených počtech respondentů už nezaručuje splnění podmínek nutných pro spolehlivé použití metody.

Interpretace jsou založeny na očekávané velikosti šance daného jevu (*expected odds*) či na poměru očekávaných šancí (*expected odds ratios*) tohoto jevu na různých podsouborech a za určitého modelu působení vysvětlujících proměnných na vysvětlovanou proměnnou. Šance jevu J je definována jako podíl dvou pravděpodobností. V čitateli zlomku je pravděpodobnost jevu J a ve jmenovateli je pravděpodobnost jevu *non J*.² Šance jevu se určí například pro různé vzdělanostní skupiny a ty se mezi sebou poměrově porovnávají, tj. pronášejí se úsudky typu: šance jevu J je pro respondenty s vysokoškolským vzděláním k -krát větší než pro respondenty se středoškolským vzděláním. Jelikož slovo šance má pozitivní obsah, používám v případech jevů, které necítím jako pozitivní, místo termínu šance termín riziko. Ve dvou případech používám místo logitových modelů log-lineární modely, speciálně model symetrie a model kvazisymetrie, které jsou na příslušných místech popsány. Několikrát používám obecný lineární model a to tehdy, když analyzuji součtovou proměnnou.

¹ Logitové modely jsou počítány pomocí postupu Loglinear z SPSS verze 11 s využitím různých kontrastů. Všechny zde prezentované modely vykazují vysokou míru shody s pozorovanými daty měřeno pomocí dosažené významnosti testu dobré shody poměrem věrohodnosti a pomocí adjustovaných reziduí v jednotlivých polích četnostních tabulek.

² Tak je tomu v nejjednodušším případě, kdy vysvětlovaná proměnná má pouze dvě hodnoty, což bude postačovat. Realizaci jedné hodnoty ztotožníme s výskytem jevu J , realizaci druhé hodnoty s výskytem jevu *non J*.

Problematika přátel a přátelství bývá v sociologické literatuře zkoumána vzhledem k pohlaví, věku, vzdělání, zaměstnání, rase, národnosti, velikosti místa bydliště, rodinnému stavu, počtu dětí [viz např. Marsden 1987, Moore 1990, Bruckner a Knaup 1993], ale i vzhledem k politickým a náboženským preferencím, prestiži povolání [viz např. Verbrugge 1977]. Jak prokázala řada studií [např. Bruckner a Knaup 1993, Höllinger a Haller 1990], značné rozdíly ve vzorcích přátelství existují napříč zeměmi. Rozdíly mezi některými zeměmi jsou mnohem větší než rozdíly uvnitř zemí. V této stati zkoumám, jak pohlaví, věk a vzdělání působí na různé závislé proměnné, charakterizující vlastnosti přátel a přátelství, a to v kombinacích pohlaví $\times$ věk a pohlaví $\times$ vzdělání.³ Pokud je to možné, porovnávám výsledky se závěry autorů, jejichž práce jsem měla k dispozici. Především, že ke shodě téměř nedochází, k čemuž jistě přispívá skutečnost, že jde většinou o práce cizích autorů ve více či méně vzdálené minulosti, a jak už bylo řečeno, vše, co souvisí s jevem přátelství, se významně mění s místem a časem, ve kterém se realizuje.

Charakteristiky nejbližšího přítele

Kdo je to nejbližší přítel, je to muž nebo žena, je to někdo z příbuzenstva nebo je to člověk nepřibuzný, jak je starý, jaké má vzdělání, jak často se s ním setkáváme, jak často si s ním telefonujeme nebo píšeme, co od něho očekáváme? Toto jsou otázky, které byly respondentům položeny, aniž byl pojem nejbližšího přítele nějak definován, či aniž byli respondenti požádáni o popis jejich chápání tohoto pojmu. Jediné omezení představoval požadavek, aby to nebyl současně partner. Zda byl tento požadavek, který se objevil v textu otázky jen v závorce, vždy respektován, zůstává otázkou. Určitý problém může představovat i to, že mladší generace označuje slovem přítel i člověka, který je vlastně partner, takže hranice mezi přítelem a partnerem může být zejména u mladých lidí neostrá. Definice přátelství byla tedy ponechána na každém jednotlivém respondentovi a bude jistě ovlivněna sociálními i kulturními faktory.

Blízkého přítele nemá 14, 3 % respondentů. Šance, že člověk má opravdu blízkého přítele, je největší u nejmladší věkové kategorie (18–30 let) a s přibývajícím věkem se postupně zmenšuje jak u žen, tak u mužů (viz tabulku 1). Tak například šance, že muž či žena ve věku 18–30 let má opravdu blízkého přítele, je víc než čtyřnásobek stejné šance pro muže či ženy ve věku 61–75 let. Ovšem i okolnost, zda je člověk žena či muž, hraje významnou roli. Ženy v každém věku mají asi 1,5 krát větší šanci mít velmi blízkého přítele než muži stejného věku. Rovněž vzdělání má výrazně diferencující efekt na šanci mít velmi blízkého přítele. Ta se zvětšuje s růstem vzdělání, a to jak u mužů, tak u žen. Se změnou vzdělání o jednu kategorii výše se šance zvětší asi 1,7 krát (viz tabulku 2).

Nejbližší přítel je jen u 28 % respondentů někdo z příbuzenstva, pro velkou většinu je to člověk, s nimiž není v příbuzenském vztahu. V literatuře se uvádí [na-

³ Kombinace věk $\times$ vzdělání by byla rovněž velmi zajímavá, vzhledem k malé velikosti souboru ji nepoužívám.

Tabulka 1. Očekávané šance existence nejbližšího přítele podle věku a pohlaví respondenta

Věk / Pohlaví	Muži	Ženy
18–30 let	10,79	15,10
31–45 let	6,61	9,25
46–60 let	4,05	5,67
61–75 let	2,48	3,47

Tabulka 2. Očekávané šance existence nejbližšího přítele podle vzdělání a pohlaví respondenta

Vzdělání / Pohlaví	Muži	Ženy
Základní	2,61	4,02
Vyučen	4,44	6,85
Středoškolské	7,58	11,67
Vysokoškolské	12,93	19,92

Tabulka 3. Očekávané šance jevu, že nejbližší přítel je současně příbuzný

Věk / Pohlaví	Muži	Ženy
18–30 let	0,44	0,33
31–45 let	0,44	0,33
46–60 let	0,44	0,33
61–75 let	0,27	0,61

př. Moore 1990], že ženy mají mezi svými přáteli více příbuzných než muži, případně že ženy si vybírají za důvěrné přátele své příbuzné častěji než muži [Hoyt, Babchuk 1983], nic jsem se však nedočetla o příbuzných v roli nejbližšího přítele. Podle analyzovaných dat je šance, že nejbližší přítel je současně také příbuzný, stejná pro muže i ženy a nemění se ani s věkem, pokud bychom zkoumali vliv pohlaví a věku odděleně. Jakmile podrobíme zkoumání současné působení pohlaví a věku, odhalíme, že tato šance je pro muže z věkových kategorií 18–30, 31–45, 46–60 let 1,3 krát větší než pro ženy stejných věkových kategorií⁴, zatímco u nejstarších lidí je tomu výrazně jinak. Tato šance je totiž u nich o hodně větší pro ženy, jmenovitě 2,3 krát (viz tabulku 3).

⁴ Z-skór je roven 1,92, takže poměr šancí mužů a žen ve stáří 18–60 let není významný na hladině 0,05, to by musel být z-skór roven alespoň 1,96, ale je významný na hladině 0,10. Jinak všechny interpretované poměry šancí v této stati jsou významné alespoň na hladině 0,05, pokud není uvedeno, že jsou nevýznamné.

Šance, že nejbližší přítel je někdo z příbuzenstva, se u žen se vzděláním významně nemění a je rovna 0,36. U mužů je situace jiná. Tato šance je 0,55 pro muže se základním vzděláním nebo vyučené a 0,29 pro muže se středním nebo s vysokoškolským vzděláním. Pro muže s nižším vzděláním je tak 1,9 krát větší než pro muže s vyšším vzděláním. Verbrugge [1979], který se zabýval překrýváním rolí v sociálních vztazích, o kterém bude podrobněji pojednáno dále, předpokládal, že jev, kdy blízcí přátelé jsou současně příbuznými, je typický pro lidi starší a pro lidi s nízkým socioekonomickým statusem. Jeho data tyto předpoklady potvrdila. Naše situace není zcela srovnatelná, neboť zde se hovoří o nejbližším příteli. Pokud bychom i tak chtěli výsledky porovnat, pak souvislost s věkem je podobná pouze u žen a souvislost se vzděláním je podobná pouze u mužů.

Je známou skutečností, že přátelství jsou vysoce homogenní vzhledem k pohlaví, věku, vzdělání, postojům, zájmům či osobnostním rysům [viz např. Verbrugge 1977, Feld 1982, Bruckner, Knaup 1993, Vlachová 1996]. Analyzovaná data umožňují prozkoumat pouze typ souvislostí mezi pohlavím, věkem a vzděláním respondenta a jeho nejbližšího přítele. Nejbližší přítel je nejčastěji člověk stejného pohlaví. Nejbližšího přítele – muže uvádí 77 % respondentů, nejbližšího přítele – ženu uvádí dokonce 85 % respondentek. Preference nejbližšího přítele stejného pohlaví je významně silnější pro ženy v každé věkové kategorii. Nejslabší preference nejbližšího přítele stejného pohlaví se objevila u nejmladší věkové kategorie, a to u mužů i u žen. Tuto skutečnost lze do jisté míry vysvětlit odlišným chápáním pojmu přítel u mladé generace. Vzdělání respondenta nemění šanci, že nejbližší přítel je stejného pohlaví jako respondent.

Nejbližší přítel je nejčastěji nejen člověk stejného pohlaví, ale i člověk stejné věkové kategorie. Tento jev nastal u téměř 73 % respondentů, číslo je stejné pro muže i ženy. Při hlubším zkoumání vztahu mezi věkem respondenta a jeho nejbližšího přítele se ukázalo, že jako výklad tohoto vztahu lze použít model symetrie. Symetrií v dvourozměrné symetrické tabulce rozumíme situaci, kdy očekávané četnosti polí rozložených symetricky vzhledem k diagonále jsou si rovny, tj.

$$m(i, j) = m(j, i) \text{ pro všechna } i \text{ a } j.$$

Tomu odpovídá log-lineární model

$$\begin{aligned} \log m(i, j) &= \lambda^A(i) + \lambda^B(j) + \lambda^{AB}(i, j), \\ \lambda^A(i) &= \lambda^B(i) \text{ pro všechna } i, \lambda^{AB}(i, j) = \lambda^{AB}(j, i) \text{ pro } i \leq j, \\ \sum_i \lambda^A(i) &= \sum_j \lambda^B(j) = \sum_i \lambda^{AB}(i, j) = \sum_j \lambda^{AB}(i, j) = 0. \end{aligned}$$

Parametr $\lambda^{AB}(i, j)$ se interpretuje jako interakční efekt mezi i -tou kategorií proměnné A (v našem případě je to věk respondenta) a j -tou kategorií proměnné B (věk nejbližšího přítele).

Platnost modelu symetrie implikuje, že interakce mezi kategoriemi věku ve dvojicích respondent a jeho nejbližší přítel existují, že jsou nezávislé na jejich nositelích (respondent, nejbližší přítel) a že efekty jednotlivých kategorií věku respondenta jsou stejné jako efekty odpovídající kategorie věku nejbližšího přítele. Interakční efekty vyjadřují intenzitu vzájemné volby od vysoké přitažlivosti (velké kladné číslo) až k vysoké nepřitažlivosti (záporné číslo s velkou absolutní hodnotou). Z toho plyne, že přátelé, kteří jsou si věkem nepodobní, jsou poměrně neobvyklým jevem.

Model symetrie, který dobře odpovídá našim datům, odhalil, že od nuly se významně liší parametry $\lambda(1, 1)$, $\lambda(2, 2)$, $\lambda(3, 1)$, $\lambda(3, 3)$, $\lambda(4, 1)$, $\lambda(4, 2)$, $\lambda(4, 3)$, $\lambda(4, 4)$. Kladné znaménko je u $\lambda(1, 1)$, $\lambda(2, 2)$, $\lambda(3, 3)$, $\lambda(4, 3)$, $\lambda(4, 4)$. Záporné znaménko je u $\lambda(3, 1)$, $\lambda(4, 1)$, $\lambda(4, 2)$. U kombinací 2-1 a 3-2 se nenulový interakční efekt statisticky významně neprojevil. Vysoká přitažlivost existuje mezi stejnými věkovými kategoriemi. Z kategorií, které spolu sousedí, se přitahují jen třetí a čtvrtá, tj. 46–60 a 61–75 let, ale slaběji než shodné věkové kategorie. Všechny věkové kategorie, které spolu nesousedí, jsou ve vztahu vysoké nepřitažlivosti.

I vzdělání respondenta a jeho nejbližšího přítele je nejčastěji totéž, i když procento je poněkud nižší, než tomu je u věku. Shodné vzdělání respondenta a jeho nejbližšího přítele pozorujeme u 58 % respondentů (u 59 % mužů a u 57 % žen). Model symetrie jako výklad vztahu mezi vzděláním těchto dvojic selhal, ale lze ho vyložit modelem kvazisymetrie, který předpokládá, že

$$m(i, j) = a(i) b(j) d(i, j), \quad d(i, j) = d(j, i).$$

Tomu odpovídá log-lineární model

$$\log m(i, j) = \lambda^A(i) + \lambda^B(j) + \lambda^{AB}(i, j),$$

$$\lambda^{AB}(i, j) = \lambda^{AB}(j, i) \text{ pro } i \leq j,$$

$$\sum_i \lambda^A(i) = \sum_j \lambda^B(j) = \sum_i \lambda^{AB}(i, j) = \sum_j \lambda^{AB}(i, j) = 0.$$

Model kvazisymetrie se liší od modelu symetrie tím, že už nepředpokládá rovnost řádkových a sloupcových efektů, tj. rovnost efektů vzdělání respondenta a vzdělání jeho nejbližšího přítele, tedy shodu marginálních rozdílů, ale pouze symetrii interakčních efektů. Interpretace těchto efektů jsou stejné jako u modelu symetrie. V modelu kvazisymetrie aplikovaném na naše data jsou kladné interakce mezi všemi vzděláními stejného typu. U sousedních vzdělanostních kategorií je významná kladná interakce jen mezi středním a vysokoškolským vzděláním, významná záporná interakce je mezi kategoriemi vyučen a střední a nevýznamná interakce je mezi kategoriemi základní a vyučen. Mezi všemi nesousedními kategoriemi je významná záporná interakce, což znamená, že přátelství, ve kterých se vzdělání dvojice liší o více než o jednu kategorii, jsou velmi neobvyklá. Bariéra tak existuje mezi lidmi se základním vzděláním nebo s vyučením na jedné straně, a lidmi se středoškolským nebo vysokoškolským vzděláním na druhé straně. Je podmíněna zřejmě už oslabením kontaktů po opuštění základní školy, kdy lidé přicházejí do vzdělanostně homogennějšího prostředí a posléze k tomu přistupuje i odlišnost zájmů, povahy práce a rytmu práce, kterou lidé s nižším a vyšším vzděláním vykonávají.

Kontakty s nejbližším přítelem

a) Osobní kontakt s nejbližším přítelem

Alespoň několikrát týdně se setkává s nejbližším přítelem asi 40 % respondentů, 60 % pak méně často. Šance velmi častého kontaktu se mění s pohlavím, s věkem i se vzděláním. U žen je 1,4 krát větší než u mužů, u nejmladší věkové kategorie je 1,7 krát větší než u ostatních.

Tabulka 4. Očekávané šance velmi častého osobního kontaktu⁵

Věk / Pohlaví	Muži	Ženy
18–30 let	0,84	1,14
31–45 let	0,48	0,66
46–60 let	0,48	0,66
61–75 let	0,48	0,66

Hodnoty šancí velmi častého osobního kontaktu pro různé typy vzdělání jsou stejné pro muže i pro ženy, protože vliv pohlaví při zahrnutí vlivu vzdělání vymizí. Šance je největší u lidí se základním vzděláním, a to 1,7 větší než u lidí vyučených nebo majících středoškolské vzdělání a dokonce 2,5 krát větší než u lidí s vysokoškolským vzděláním. Závěry, týkající se osobních kontaktů s nejbližším přítelem, nejsou, až na roli pohlaví, v zásadním rozporu s výsledky Bruckner a Knaup [1993], i když tvorba proměnných a metody analýzy, které byly použity tam a zde, jsou natolik odlišné, že jejich výsledky lze porovnávat jen s velkou obezřetností.

b) Kontakt s nejbližším přítelem telefonem, dopisem, faxem nebo e-mailem

Pod častým neosobním kontaktem budeme rozumět kontakty výše uvedených typů, které se uskutečňují nejméně jedenkrát týdně. Častý neosobní kontakt uvedlo 59 % respondentů. Pohlaví samo o sobě nediferencuje, v součinnosti s věkem ale ano, a to velmi výrazně (viz tabulku 5). Šance častého neosobního kontaktu s nejbližším přítelem je u mužů ve stáří 18–30 let 1,6 krát větší než u žen stejného věkového pásu. Pro muže a ženy z kategorie 31–45 let jsou tyto šance přibližně stejné (odlišnost je nevýznamná). Pro další dvě věkové kategorie se situace obrací. Šance častého neosobního kontaktu je u žen ve stáří 46–60 let 1,4 krát větší než u mužů stejného věkového rozmezí a u žen 61–75-ti letých je dokonce 2,1 krát větší než u mužů odpovídajícího věku. Šance s přibývajícím věkem velmi rychle klesají, u mužů ještě mnohem rychleji než u žen.

Intenzivní kontakty obou druhů mají podle mnou zvolené definice ti respondenti, kteří se setkávají s nejbližším přítelem nejméně několikrát týdně a jsou s ním současně i v neosobním styku nejméně jednou týdně. Takových respondentů je 27 %. Pohlaví samo o sobě šance intenzivních kontaktů obou druhů nemění, jeho vliv se projeví až v kombinaci s věkem (viz tabulku 6). U mužů se šance intenzivních kontaktů obou druhů zmenšují s věkem, ke zvláště velkému poklesu dochází u nejstarší věkové kategorie. U žen prvních třech věkových kategorií je situace stej-

⁵ Šance velmi častého osobního kontaktu je dána zlomkem, který má v čitateli pravděpodobnost jevu, že k osobnímu setkání s nejbližším přítelem dochází alespoň několikrát týdně a ve jmenovateli pravděpodobnost jevu, že k tomuto setkání dochází méně často.

Tabulka 5. Očekávané šance častého neosobního kontaktu⁶

Věk / Pohlaví	Muži	Ženy
18–30 let	4,88	2,95
31–45 let	1,89	1,74
46–60 let	0,73	1,03
61–75 let	0,28	0,61

Tabulka 6. Očekávané šance intenzivních kontaktů obou druhů⁷

Věk / Pohlaví	Muži	Ženy
18–30 let	0,66	0,66
31–45 let	0,37	0,37
46–60 let	0,24	0,24
61–75 let	0,07	0,30

ná jako u mužů. Výrazné odlišení v chování mužů a žen pozorujeme u nejstarší věkové kategorie, kdy šance intenzivních kontaktů obou druhů je pro ženy čtyřikrát větší.

Co hledáme u blízkých přátel

Co očekáváme od svých blízkých přátel? Hledáme své druhé já, spřízněnou duši, neboli psychickou blízkost, někoho, kdo má podobné postoje a kdo sdílí podobné domněnky? Nebo někoho, komu můžeme důvěřovat, komu se můžeme se vším svěřit, před kým nemusíme nic předstírat a nic skrývat? Nebo snad někoho, na koho je spolehnutí, kdo nám pomůže, když budeme pomoc potřebovat? Různé zahraniční studie se shodují v tom, že pro muže jsou v přátelství důležité společné aktivity, podobné zájmy a společné zkušenosti, zatímco pro ženy je důležitá vzájemná pomoc, citová podpora a svěřování se.

Respondentům byly předloženy pouze čtyři možné rysy blízkých přátel a u každého jednotlivě měli označit, jak moc je pro ně důležité, aby jejich blízcí přátelé právě tuto vlastnost měli. Výjimečně nebo velmi důležité (dále budu používat

⁶ Šance častého neosobního kontaktu je dána zlomkem, který má v čitateli pravděpodobnost jevu, že ke kontaktu na dálku s nejbližším přítelem dochází nejméně jedenkrát týdně a ve jmenovateli pravděpodobnost jevu, že jsou tyto kontakty méně časté.

⁷ Šance intenzivních kontaktů obou druhů jsou dány zlomkem, který má v čitateli pravděpodobnost jevu, že k osobnímu setkání s nejbližším přítelem dochází nejméně několikrát týdně a k neosobnímu nejméně jednou týdně. Ve jmenovateli je pravděpodobnost jevu, že k jednomu typu setkání nebo k oběma dochází méně často.

Tabulka 7. Očekávané šance zvláštní důležitosti inteligence u přítele⁸

Vzdělání / Pohlaví	Muži	Ženy
Základní	0,40	0,25
Vyučen	0,42	0,59
Středoškolské	0,85	0,70
Vysokoškolské	1,40	1,06

Tabulka 8. Očekávané šance zvláštní důležitosti inteligence u přítele

Věk / Pohlaví	Muži	Ženy
18–30 let	1,12	0,54
31–45 let	0,38	0,72
46–60 let	0,55	0,45
61–75 let	0,55	0,45

termín zvláště důležité) je pro 37 % respondentů to, aby jejich blízcí přátelé byli inteligentní a nutili je přemýšlet. Ochotu pomoci s nejrůznějšími věcmi považuje za zvláště důležitou vlastnost blízkých přátel 43 % respondentů. Pro 71 % je zvlášť důležité, aby jim jejich blízcí přátelé opravdu rozuměli. Být příjemným společníkem je zvláště důležitý atribut blízkého přítele pro 53 % respondentů. Dopočet do 100 % u každé vlastnosti tvoří ti respondenti, pro které je daná vlastnost méně důležitá než výjimečně nebo velmi.

U požadavku „je inteligentní, nutí mne přemýšlet“ je na snadě očekávat souvislost se vzděláním. Ta se opravdu projevila, a to jinak u mužů, a jinak u žen (viz tabulku 7). U žen se šance s růstem vzdělání plynule zvětšují. U mužů se základním vzděláním a u mužů vyučených se prakticky neliší, dále už ale rostou. Projevila se i souvislost s věkem, a opět jiného typu pro rozdílná pohlaví respondentů (viz tabulku 8). Podle těchto výsledků je inteligence u blízkého přítele zvláště důležitá zejména pro mladé muže. Její význam pro muže ve věku 31–45 let prudce klesne, v další věkové kategorii poněkud stoupne a dále se už nemění. U žen je průběh jiný a ne tolik rozkolísaný. Inteligence u blízkého přítele je zvlášť důležitá zejména pro ženy ve věku 31–45 let. S výjimkou této kategorie jsou šance zvláštní důležitosti inteligence u přítele větší u mužů než u žen stejného věku.

Blízký přítel, který pomáhá s nejrůznějšími věcmi, je zejména atraktivní pro mladé lidi (18–30 let), ať už jsou to ženy, nebo muži. Šance zvláštní důležitosti této

⁸ Šance zvláštní důležitosti inteligence u přítele je dána zlomkem, který má v čitateli pravděpodobnost jevu, že inteligence u přítele je pro respondenta výjimečně nebo velmi důležitá, a ve jmenovateli pravděpodobnost jevu, že tato vlastnost u přítele je méně důležitá.

Tabulka 9. Očekávané šance zvláštní důležitosti rysu přítele, že pomáhá

Věk	
18–30 let	1,20
31–45 let	0,64
46–60 let	0,64
61–75 let	0,64

Tabulka 10. Očekávané šance zvláštní důležitosti kvality opravdu rozumět druhému

Věk / Pohlaví	Muži	Ženy
18–30 let	3,37	4,86
31–45 let	2,42	3,49
46–60 let	1,74	2,50
61–75 let	1,24	1,80

Tabulka 11. Očekávané šance zvláštní důležitosti kvality opravdu rozumět druhému (ženy)

Vzdělání	
Základní	2,33
Vyučen	2,91
Středoškolské	3,63
Vysokoškolské	4,53

kvality je 1,8 krát větší než u starších respondentů (viz tabulku 9). Souvislost šancí s pohlavím ani se vzděláním se neprokázala. V první chvíli možná překvapí zjištění, že nejstarší respondenti nekladou na tuto vlastnost přítele alespoň tak velký důraz jako mladí. Snad je to tím, že pomoc očekávají spíše od mladších, neboť jejich vrstevníci pomoc spíše potřebují, než poskytují a mladší lidé zase zřídka patří mezi jejich blízké přátele. Zjištění, že ženy nekladou na tento požadavek větší důraz než muži, je v rozporu s poznatky zahraničních studií [např. Pahl 2000].

Kvalita blízkého přítele „opravdu mi rozumí“ je zvláště důležitá zejména pro ženy (šance její zvláštní důležitosti je 1,5 krát větší než pro muže). Tento výsledek je ve shodě se zahraničními zkušenostmi. Význam této kvality se postupně s přibývajícím věkem zmenšuje, a to se stejnou rychlostí u mužů i u žen (viz tabulku 10). Co se vzdělání týče, u mužů se jeho vliv na šance významně neprojevuje, u žen můžeme pozorovat mírný růst šancí zvláštní důležitosti této kvality se vzděláním (podíl šancí žen s vysokoškolským a základním vzděláním je roven 1,9, viz tabulku 11).

**Tabulka 12. Očekávané šance zvláštní důležitosti kvality
být příjemným společníkem**

Věk / Pohlaví	Muži	Ženy
18–30 let	1,85	1,54
31–45 let	1,12	0,93
46–60 let	1,12	0,93
61–75 let	0,74	1,25

**Tabulka 13. Deskriptivní statistiky pro proměnnou požadavky
na kvality blízkého přítele**

Pohlaví	Věk	Průměr	Std. odchylka	N
Muž	18–30	2,27	0,667	158
	31–45	2,59	0,558	156
	46–60	2,71	0,791	177
	61–75	2,86	0,729	89
Žena	18–30	2,41	0,588	181
	31–45	2,57	0,667	176
	46–60	2,67	0,656	168
	61–75	2,61	0,739	98

Aby byl blízký přítel příjemným společníkem, je zvláště důležité pro mladé, zejména pro mladé muže (viz tabulku 12). V nejstarší věkové kategorii je tomu ale naopak, pro ženy je tato vlastnost přítele mnohem důležitější než pro muže.

Abychom získali poněkud komplexnější představu o požadavcích na kvality blízkého přítele, vytvořila jsem ze čtyř výše uvedených proměnných, které jsem použila v jejich původním tvaru s pěti možnými hodnotami (1 = výjimečně důležité, 5 = naprosto nepodstatné), novou součtovou proměnnou, kterou nazvu *požadavky na kvality blízkého přítele*. Tato proměnná je spojitá a nabývá hodnot od jedné (když všechny čtyři proměnné nabyly hodnotu jedna, tj. když všechny čtyři kvality byly označeny za výjimečně důležité) do pěti (když všechny čtyři proměnné nabyly hodnotu pět, tj. když všechny čtyři kvality byly označeny za naprosto nepodstatné). Takto vytvořená proměnná má smysl, neboť proměnné, ze kterých vznikla, jsou kladně korelované a Cronbachovo alfa se rovná 0,7129.

Závěry z analýz pomocí procedury GLM (General linear models) z SPSS 10.0 jsou následující (viz tabulku 13). Požadavky na kvality blízkého přítele se u mužů zmenšují s přibývajícím věkem. V požadavcích na kvality blízkého přítele se významně neliší ženy nejstarší od žen ve věku 46–60 let a ženy z kategorie 31–45 let od žen ve věku 46–75 let. Významně vyšší nároky než ostatní ženy mají ženy ve věku 18–30 let. Dále můžeme říci, že ve věku 18–30 let jsou to muži, kdo mají větší požadavky na kvality blízkého přítele. V následujících dvou věkových kategoriích jsou

Tabulka 14. Deskriptivní statistiky pro proměnnou požadavky na kvality blízkého přítele

Vzdělání	Průměr	Std. odchylka	N
Základní	2,73	0,762	225
Vyučen	2,59	0,664	488
Středoškolské	2,47	0,666	368
Vysokoškolské	2,48	0,713	121

požadavky mužů a žen vyrovnané. V nejstarší skupině je situace ve srovnání s nejmladší opačná, neboť tady jsou to ženy, kdo mají větší požadavky.

Souvislost proměnné *požadavky na kvality blízkého přítele* se vzděláním je stejná pro obě pohlaví. Se vzrůstem vzdělání rostou i požadavky na kvality blízkého přítele, ale jen do úrovně středoškolského vzdělání. Lidé s vysokoškolským vzděláním mají stejné požadavky jako lidé se středoškolským vzděláním (viz tabulku 14).

Kde nacházíme své blízké přátele

Čím blíže dva lidé bydlí, tím spíše se setkávají a komunikují spolu, tím spíše sdílejí nějakou aktivitu, tím více se poznávají, tím emocionálně výraznější vztahy mezi nimi existují. To neplatí jen o bydlení, stejně tak bychom mohli hovořit o místech, kde lidé pracují, kde se rekreují ap. Kdekoliv je prostor a čas pro komunikaci, tam může přátelství vzniknout a rozvíjet se. Jak ale ukázala řada psychologických šetření, fyzická blízkost sama o sobě není tak silným faktorem při určování vztahu typu sympatie – antipatie. Jsou to informace o osobnostních rysech, kterých lidé, pohybující se v malé fyzické vzdálenosti, mají o sobě navzájem více a které získávají snadněji [Křivohlavý 1986].

Jev, který spočívá v tom, že naši blízcí přátelé jsou někdy zároveň i našimi blízkými či vzdálenějšími příbuznými, sousedy, spolupracovníky, toto překrývání rolí v sociálních vztazích se nazývá v anglicky psaných publikacích *multiplexity*, česky bychom mohli říci vícenásobnost. Tímto jevem se zabýval například Verbrugge [1979]. Odhalil, že lidé, kteří si zvolili za svého blízkého přítele někoho z příbuzenstva, mají tendenci vybírat si další blízké přátele též mezi příbuznými. Obdobné zjištění učinil i pro přátelství se sousedy a spolupracovníky. Rovněž zjistil, že platí i opak, a sice že lidé, kteří se vyhýbají vícenásobnosti v jednom blízkém přátelství, vyhýbají se mu ve všech. Konečně zjistil, že jen velmi málo lidí má přátele, u kterých dochází k dvojnásobnému či dokonce trojnásobnému překrývání rolí, například velmi vzácná je situace, kdy blízký přítel je současně i příbuzný i spolupracovník. Verbrugge se domnívá, že motivací k vytváření vícenásobnostních přátelství je možnost častého kontaktu, upřednostňování speciálních podobností zájmů, zkušeností, vzpomínek a problémů a touha po prolínajících se a holistických vztazích.

a) *Blízcí přátelé v sousedství nebo v okolí*

Z otázky „Kolik lidí ve vašem sousedství nebo okolí, kteří nepatří k vaší rodině ani k příbuzným, je vašimi blízkými přáteli?“ se dozvídáme, že takového blízkého přítele nemá 25 % respondentů. Podle výsledků Verbruggea bychom měli očekávat nejménší riziko jevu, že člověk nemá v sousedství blízkého přítele, u starých lidí a u lidí s nízkým vzděláním. Verbrugge to zdůvodňuje tím, že právě tyto lidé mají omezené sociální kontakty, a proto se jejich přátelství realizují v sousedství nebo v blízkém okolí častěji, než je tomu u jiných skupin. Z našich dat ale vyplývá, že čím je člověk starší, tím je riziko, že nemá blízkého přítele v sousedství nebo v okolí, větší a je stejné pro muže i ženy (viz tabulku 15). Zřejmě je tento výsledek ovlivněn tím, že s přibývajícím věkem přátel obecně ubývá.

Existuje i souvislost tohoto rizika se vzděláním, má však odlišný charakter u mužů a u žen, který se statisticky významně projevuje jen u osob se základním vzděláním (viz tabulku 16). Riziko je pro muže se základním vzděláním 1,9 krát větší než pro ženy téhož vzdělání. Riziko je pro muže se základním vzděláním 2,7 krát větší než pro muže vyučeného a 1,7 krát větší než muže se středoškolským nebo vysokoškolským vzděláním. U žen se rizika se vzděláním mění méně. Ani tyto výsledky nejsou v souladu s výsledky Verbruggea, neboť podle nich by měla být rizika nejmenší u lidí se základním vzděláním.

Jednoho, dva nebo tři blízké přátele v sousedství či okolí má 62 % respondentů. Čtyři a více blízkých přátel uvedlo 38 % respondentů.⁹ Opět se ukazuje (viz ta-

Tabulka 15. Očekávaná rizika jevu, že člověk nemá v sousedství blízkého přítele

Věk	
18–30 let	0,25
31–45 let	0,31
46–60 let	0,37
61–75 let	0,46

Tabulka 16. Očekávaná rizika jevu, že člověk nemá v sousedství blízkého přítele

Vzdělání / Pohlaví	Muž	Žena
Základní	0,63	0,33
Vyučen	0,23	0,25
Středoškolské	0,38	0,41
Vysokoškolské	0,38	0,41

⁹ Procenta jsou vypočtena z podsouboru respondentů, kteří mají v sousedství alespoň jednoho blízkého přítele.

Tabulka 17. Očekávané šance existence 4 a více blízkých přátel v sousedství

Věk / Pohlaví	Muži	Ženy
18–30 let	0,79	0,55
31–45 let	0,79	0,55
46–60 let	0,79	0,55
61–75 let	0,29	0,45

Tabulka 18. Očekávané šance existence 4 a více blízkých přátel v sousedství

Vzdělání / Pohlaví	Muži	Ženy
Základní	0,35	0,78
Vyučen	0,75	0,47
Středoškolské	0,75	0,47
Vysokoškolské	0,75	0,47

bulku 17), že nejstarší generace, zejména mužská, pokud vůbec má blízké přátele v sousedství, tak jich má spíše méně než více. Vysvětlení tohoto jevu může spočívat v tom, že přátelé mužů jsou většinou zase muži a že muži umírají dříve. Dřívější umírání mužů navíc způsobuje, že ženy jsou častěji vdovami než muži vdovci a že se snaží zaplnit prázdné místo ve svém životě. A protože i ženy uzavírají přátelství mnohem častěji s ženami než s muži, otvírá se jim ve stáří více možností uzavřít nová přátelství. Toto vysvětlení by mělo být aplikovatelné nejen na přátele ze sousedství, ale i odjinud. Jak ale uvidíme později, naše data tomu nenasvědčují. Snad je to tím, že starší lidé už mají omezenější sociální prostor, a proto nacházejí nové přátele častěji ve svém okolí než jinde.

Souvislost šance čtyř a více blízkých přátel v sousedství se vzděláním má na-prosto odlišný charakter podle pohlaví respondenta. Zatímco mezi mužskou populací je tato šance nejmenší pro ty, kteří mají jen základní vzdělání, u žen je to právě naopak (viz tabulku 18).

b) Blízcí přátelé na pracovišti

Nejen fyzická, ale i funkcionální blízkost vede k tomu, že lidé mají více možností se dobře poznat. Lidé, kteří spolu pracují na jednom úkolu, či jinak se pracovně setkávají, mají takových příležitostí dostatek. Zjistí-li, že jsou jeden pro druhého přínosem, mohou se stát i přáteli. Zejména lidé, kteří mají v zaměstnání centrální pozici v tom smyslu, že mnoho jiných zaměstnanců s nimi přichází do styku, mají obvykle více přátel [Homans 1961]. Pahl [2000] se ale domnívá, že v našem rychle se

Tabulka 19. Očekávané šance existence 3 a více blízkých přátel na pracovišti

Vzdělání / Pohlaví	Muži	Ženy
Základní	0,58	0,40
Vyučen	0,86	0,60
Středoškolské	0,86	0,60
Vysokoškolské	1,29	0,90

proměňujícím světě je méně pravděpodobné, že člověk najde v práci blízké přátele. V profesních komunitách vzrůstá konkurence a kolegové v zaměstnání se stávají potenciálními soupeři. Bylo by nebezpečné svěřit se někomu z nich se svou depresí nebo s rodinnými potížemi, neboť tím člověk demonstruje svou slabost a zranitelnost, které může být v budoucnosti využito proti němu. Proto podle Pahla většina dospělých preferuje mít v práci známé, i když o nich hovoří jako o přátelích. Takové vztahy nejsou závislé na důvěrných sděleních, jsou víceméně jen povrchní a vnějškové. Teprve po opuštění zaměstnání se může stát ze známého skutečný přítel.

Přátelství na pracovišti vzniká pravděpodobně mezi lidmi, kteří jsou pro svou práci zapálení, neboť o ní rádi podrobně diskutují a pro ten účel se hodí lépe spolupracovník než jiný známý. Lidé, kteří jsou svou prací opravdu pohlceni, mají navíc omezené možnosti jiných kontaktů kromě těch na pracovišti. Verbrugge [1979] zjistil, že lidé mající zaměstnání s vysokou nebo s nízkou prestiží, mají větší tendenci vybírat si blízké přátele mezi svými spolupracovníky než lidé mající zaměstnání se střední prestiží. Toto zjištění zdůvodnil u prvních právě jejich vysokou pracovní angažovaností, u druhých jejich omezeným sociálním prostorem, vyplývajícím z práce na směny. Verbrugge dále odhalil, že blízcí přátelé z pracoviště jsou zejména neobvyklým jevem pro nejmladší a nejstarší skupiny. Ze studie Fischera a Olikera [1983] zase vyplývá, že ženy, a to zejména ženy mladé, mají v zaměstnání méně přátel než muži. Autoři se domnívají, že důvodem je ta skutečnost, že ženy mají zaměstnání, která jim poskytují méně příležitostí k vytvoření přátelství na pracovišti (data jsou z Kalifornie v roce 1977).

Blízké přátele v zaměstnání nemá 24 % ekonomicky aktivních respondentů. Riziko, že člověk nemá na pracovišti blízkého přítele je nejmenší pro mladé (18–30 let), což je v příkrém rozporu se zjištěním Verbruggea. Pro lidi nad 30 let je toto riziko 1,9 krát větší. Souvislost s pohlavím a se vzděláním nebyla prokázána. Jednoho nebo dva blízké přátele na pracovišti má 58 % ekonomicky aktivních respondentů, 42 % respondentů má na pracovišti tři a více blízkých přátel.¹⁰ Souvislost šance existence tří a více blízkých přátel na pracovišti s věkem nebyla na rozdíl od výše zmíněné studie prokázána ani u mužů, ani u žen. Souvislost s pohlavím existuje, šance existence tří

¹⁰ Procenta jsou vypočtena z podsouboru ekonomicky aktivních respondentů, kteří mají na pracovišti alespoň jednoho blízkého přítele.

a více blízkých přátel na pracovišti je pro muže 1,4 krát větší než pro ženy. Tato souvislost nevymizí ani při zahrnutí vlivu vzdělání. Souvislosti se vzděláním v kombinaci s pohlavím existují a projevují se nezávisle na sobě (viz tabulku 19).

Šance pro muže je 1,4 krát vyšší než pro ženy, muži mají častěji tři a více blízkých přátel na pracovišti než ženy. Šance je největší pro lidi s vysokoškolským vzděláním. Je 1,5 krát větší než pro lidi vyučené nebo lidi se středoškolským vzděláním a 2,2 krát větší než pro lidi se základním vzděláním. Pokud máme v zaměstnání blízkého přítele, pak tendence mít jich spíše více je silnější u mužů než u žen. Nejslabší je u lidí se základním vzděláním, nejsilnější je u lidí s vysokoškolským vzděláním.

c) Další blízcí přátelé kromě příslušníků rodiny, ze sousedství nebo z pracoviště

Blízké přátele tohoto druhu nemá 23 % respondentů. S rostoucím věkem se riziko tohoto jevu rovnoměrně zvětšuje při přechodu z mladší kategorie do sousední starší 1,6 krát. Vzhledem ke vzdělání je toto riziko největší pro lidi se základním vzděláním. U lidí s vyšším vzděláním je 0,6 krát menší (viz tabulku 20). Toto riziko nesouvisí s pohlavím. Jednoho až čtyři blízké přátele výše definované má 59 % respondentů, 41 % má takových přátel alespoň pět.¹¹ Souvislost šance pěti a více blízkých přátel nesouvisí s pohlavím, klesá s přibývajícím věkem. Vzhledem ke vzdělání je největší pro lidi s vysokoškolským vzděláním (viz tabulku 20).

Tabulka 20. Očekávaná rizika žádného blízkého přítele a očekávaná šance alespoň 5 blízkých přátel mimo rodinu, sousedy a spolupracovníky

Věk	Očekávaná rizika žádného blízkého přítele jinde	Očekávané šance 5 a více blízkých přátel jinde
18–30 let	0,16	0,98
31–45 let	0,25	0,74
46–60 let	0,39	0,56
61–75 let	0,61	0,42

Vzdělání	Očekávaná rizika žádného blízkého přítele jinde	Očekávané šance 5 a více blízkých přátel jinde
Základní	0,47	0,67
Vyučen	0,27	0,67
Středoškolské	0,27	0,67
Vysokoškolské	0,27	1,10

¹¹ Procenta jsou vypočtena z podsouboru respondentů, kteří uvedli, že mají alespoň jednoho blízkého přítele, který není ani z rodiny, ani ze sousedství, ani z pracoviště.

d) Rozmístění přátel

Podívejme se na zkoumanou problematiku ještě z jiného zorného úhlu, a sice, které skupiny lidí mají v sousedství alepoň tolik přátel jako jinde (viz tabulky 21 a 22) a které skupiny ekonomicky aktivních mají v zaměstnání alespoň tolik přátel jako v sousedství nebo jinde (viz tabulky 23 a 24). Pohlaví samo šance jevu, že člověk má v sousedství alespoň tolik blízkých přátel jako jinde, nemění, ovšem vliv věku je značný a projevuje se jinak u mužů a jinak u žen. Jde jmenovitě o nejstarší věkovou kategorii, kde jsou šance u žen 2,6 krát větší než u mužů. Zatímco pro ženy mezi 18 a 60 lety je obvyklejší mít více přátel jinde než v sousedství, je tomu u nejstarší skupiny opačně, a to velmi výrazně.

Typ vzdělání rovněž šance mění, tentokrát stejně u mužů i u žen (viz tabulku 22). U lidí s nižším vzděláním je pravděpodobnost jevu, že počet přátel v sousedství je větší nebo roven počtu přátel jinde, rovna pravděpodobnosti jevu opačného. U lidí s vyšším vzděláním je první pravděpodobnost menší než druhá.

Tabulka 21. Očekávané šance jevu, že člověk má v sousedství alespoň tolik blízkých přátel jako jinde

Věk / Pohlaví	Muži	Ženy
18–30 let	0,76	0,63
31–45 let	0,76	0,63
46–60 let	1,15	0,95
61–75 let	0,91	2,34

Tabulka 22. Očekávané šance jevu, že člověk má v sousedství alespoň tolik blízkých přátel jako jinde

Vzdělání	
Základní	1,01
Vyučen	1,01
Středoškolské	0,70
Vysokoškolské	0,70

Tabulka 23. Očekávané šance jevu, že pracující má v zaměstnání alespoň tolik blízkých přátel jako v sousedství nebo jinde

Věk	
18–30 let	0,26
31–45 let	0,26
46–75 let	0,48

Tabulka 24. Očekávané šance jevu, že pracující má v zaměstnání alespoň tolik blízkých přátel jako v sousedství nebo jinde

Vzdělání / Pohlaví	Muži	Ženy
Základní	0,66	0,36
Vyučen	0,23	0,36
Středoškolské	0,36	0,36
Vysokoškolské	0,36	0,11

Jev, že pracující člověk má v zaměstnání alespoň tolik přátel jako v sousedství nebo jinde, je nejobvyklejší u lidí od 46 let výše, a to ať už se jedná o muže, či ženu (viz tabulku 23). Pokud charakterizujeme respondenta pohlavím a vzděláním, je tento jev nejtypičtější u mužů se základním vzděláním a nejméně typický u žen s vysokoškolským vzděláním (viz tabulku 24). Ačkoliv z analyzovaných dat vyplývá, že jak mezi pracujícími muži, tak mezi pracujícími ženami mají lidé s vysokoškolským vzděláním největší šanci mít více blízkých přátel na pracovišti, neznamená to, jak se ukazuje na tomto místě, že je pro ně typické, že mají v zaměstnání alespoň tolik blízkých přátel jako v sousedství nebo jinde. Ačkoliv pracující muži se základním vzděláním mají mezi pracujícími muži nejmenší šanci na více blízkých přátel v zaměstnání, je pro ně nejvíce typické, že přátelé v zaměstnání tvoří alespoň třetinu všech jejich přátel, s nimiž nejsou v příbuzenském poměru.

e) Všichni blízcí přátelé, kteří nejsou současně příbuznými

Počty blízkých přátel v sousedství, na pracovišti a jinde jsou po dvojicích kladně korelované. S růstem (poklesem) počtu přátel jednoho typu roste (klesá) i počet přátel dalších dvou typů. Sečtením přátel všech tří typů a transformací (0 = 0), (1 = 1), ..., (8 = 8), (9, 10 = 9), (11 – 13 = 10), (14 – 19 = 11), (20 – 27 = 12), (28 a více = 13) jsem vytvořila proměnnou, která charakterizuje, nikoliv určuje, celkový počet blízkých přátel, kteří nejsou z příbuzenstva. Data, s nimiž pracuji, mi totiž nedávají možnost zjistit celkový počet blízkých přátel včetně těch z příbuzenstva. Transformaci jsem musela udělat proto, abych docílila alespoň přibližné rovnosti rozptýlů proměnné v jednotlivých kategoriích pohlaví, věku a vzdělání.

Lze očekávat, že s přibývajícím věkem se počet přátel zmenšuje a s rostoucím vzděláním se počet přátel zvětšuje [viz např. Marsden 1987]. Z následné analýzy GLM vyplynulo, že muži každého věku mají více přátel, kteří nejsou jejich příbuznými než ženy stejného věku, že s přibývajícím věkem takových přátel ubývá jak mužům, tak ženám, a že s růstem vzdělání roste i počet přátel. V kombinaci se vzděláním se vliv pohlaví na celkový počet blízkých přátel ztrácí. Protože mezi vzděláním a statusem je přímý vztah, tento výsledek dobře koresponduje s tím, co píše Homans [1961]. Podle něj k lidem vysokého statusu směřuje hodně interakcí a rov-

než oni směřují hodně interakcí k ostatním. Mají tedy lepší předpoklady k vytvoření více přátelských vztahů než lidé s nízkým statutem, kteří mají málo interakcí, protože mají málo co nabídnout ostatním.

Závěry

Nejbližší přátelé jsou nejobvykleji nepříbuzní lidé stejného pohlaví, stejného vzdělání a podobného věku. Velmi častý osobní kontakt s nejbližším přítelem je v každém věku typičtější pro ženy. Nejobvyklejší je u mladých a u lidí se základním vzděláním. Častý neosobní kontakt s nejbližším přítelem je opět nejobvyklejší u mladých, zejména u mladých mužů. Kontakty osobní i na dálku ztrácejí na intenzitě s přibývajícím věkem zejména u mužů. Pokud bychom kvalitu přátelství posuzovali podle častosti kontaktů, znamenalo by to, že s přibývajícím věkem přátelské svazky slábnou. Požadavky na kvalitu blízkého přítele se s přibývajícím věkem zmenšují zejména u mužů. S růstem vzdělání se zvětšují, ale jen do úrovně středoškolského vzdělání, dále se už nemění.

S přibývajícími roky ubývá celkový počet nepříbuzných přátel mužům i ženám. Nejstarší lidé jsou tedy nejizolovanější skupinou. To jistě není ku prospěchu, neboť gerontologové se shodují, že přátelství je pro staré lidi velmi důležité a cenné. Nejen proto, že přátelé mohou pomoci s praktickými službami, ale také proto, že podporují sebeúctu a psychologickou a společenskou pohodu. Existuje rovněž řada studií z oblasti lékařské, které dokazují, že lidé s hojnými sociálními kontakty žijí déle a jsou méně ohroženi nejrůznějšími nemocemi než lidé s omezenými sociálními kontakty. Čím jsou lidé vzdělanější, tím mají více přátel, kteří nejsou jejich příbuznými a jsou spíše odjinud než ze zaměstnání nebo ze sousedství. Nejstarší generace žen je typická tím, že realizuje nepříbuzenské přátelské svazky zejména v sousedství a v blízkém okolí. Přátelství s lidmi v zaměstnání jsou nejobvyklejší u lidí se základním vzděláním.

BLANKA ŘEHÁKOVÁ pracuje jako vědecká pracovnice Sociologického ústavu AV ČR v oddělení Hodnotové orientace ve společnosti. Zabývá se hlavně statistickým modelováním, analýzou sociálních a vzdělanostních nerovností, volebním chováním, sociálními sítěmi a chováním k životnímu prostředí.

Literatura

- Bruckner, E., K. Knaup 1993. „Women's and Men's Friendships in a Comparative Perspective“. *European Sociological Review* 9: 249–266.
- Feld, S. L. 1982. „Social Structural Determinants of Similarity among Associates“. *American Sociological Review* 47: 797–801.
- Fischer, C. S., S. J. Olikier 1983. „A Research Note on Friendship, Gender, and the Life Cycle“. *Social Forces* 62: 124–133.

- Homans, G. C. 1961. *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Hoyt, D. R., N. Babchuk 1983. „Adult Kinship Networks: The Selective Formation of Intimate Ties with Kin“. *Social Forces* 62: 85–101.
- Höllinger, F., M. Haller 1990. „Kinship and Social Networks in Modern Societies: A Cross-Cultural Comparison among Seven Nations“. *European Sociological Review* 6: 103–124.
- Křivohlavý, J. 1986. *Já a ty*. Praha: Avicenum.
- Marsden, P. V. 1987. „Core Discussion Networks of Americans“. *American Sociological Review* 52: 123–131.
- Moore, G. 1990. „Structural Determinants of Men's and Women's Personal Networks“. *American Sociological Review* 55: 726–735.
- Pahl, R. 2000. *On Friendship*. Oxford: Blackwell.
- Stern-Gillet, S. 1995. *Aristotle's Philosophy of Friendship*. New York: State University of New York Press.
- Verbrugge, L. M. 1977. „The Structure of Adult Friendship Choices“. *Social Forces* 56: 577–597.
- Verbrugge, L. M. 1979. „Multiplexity in Adult Friendships“. *Social Forces* 57: 1287–1309.
- Vlachová, K. 1996. „Otevřená nebo uzavřená společnost?“ In Machonin, P., Tuček, M. a kol., *Česká společnost v transformaci: K proměnám sociální struktury*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Výběrová šetření a analýza agregátních dat – diskuse na téma použitelnosti různých přístupů v komparativních analýzách politického chování

TOMÁŠ KOSTELECKÝ, DANIEL ČERMÁK*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Surveys and Aggregate Data Analysis – A Discussion of the Usability of Different Approaches in a Comparative Analysis of Political Behaviour

Abstract: Researchers who make comparative analyses of political behaviour in sub-national territorial units must often choose between the use of aggregate data and surveys. The use of surveys has long been considered the superior option, as it allows researchers to avoid the danger of ecological fallacy connected with the use of aggregate data, but it is also an extraordinarily expensive option. The article elaborates the pros and cons of both methodological approaches, and suggests the use of a method that seeks to combine the advantages of both. The method is based on combining the information from surveys on the national level with the aggregate data describing the sub-national territorial unit which are available from other sources, like electoral statistics or censuses. The method using the program LOCCONTINGENCY is tested on the data from Czech regions and its usability is verified by comparing model results with the results of surveys that were conducted in four model regions.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 4: 529–550

Úvod

Skutečnost, že se politická orientace voličů liší od místa k místu, je známa již od doby, kdy jak v západní Evropě, tak i v USA byla přijata zásada všeobecného volebního práva. Ze všech teorií pokoušejících se vysvětlit politické orientace voličů a příčiny jejich regionální proměnlivosti, můžeme rozlišit dva základní teoretické přístupy. První z nich – *kompoziční přístup* – je založen na předpokladu, že pro vysvětlení politické orientace jedince či populace nějaké teritoriálně definované jednotky je nutná především znalost strukturálních charakteristik sledovaného „objektu“. Jestliže je objektem sledování jedinec, jde především o to nalézt charakteristiky definující jeho/její pozici ve společenské struktuře nebo jeho/její příslušnost k politicky specifické skupině. Pokud je objektem sledování populace regionu (města, sousedství), pak je klíčovou informací struktura dané populace. Územní rozdíly politických

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: RNDr. Tomáš Kostecký, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: kostel@soc.cas.cz, resp. dcermak@soc.cas.cz

orientací jednoduše odrážejí územní proměnlivost ve složení populace. Druhý – *kontextový přístup* – zdůrazňuje důležitost prostorového kontextu před individuálními charakteristikami voličů. Místní podmínky jsou považovány za nejdůležitější faktor formující politickou orientaci voličů. Osobní postavení jedinců ve společenské sféře pouze „mírně pozměňuje“ jejich politická rozhodování. V důsledku toho se kontextový přístup soustředí na nutnost zkoumat místně specifickou kulturu, vztahy mezi jednotlivcem a regionem, kde bydlí, stejně jako na vztahy mezi různými skupinami voličů, které společně s aktuálními historickými událostmi reprezentují prostředí, ve kterém jsou tato voličská rozhodnutí učiněna.

Analýzy příčin regionálních rozdílů politického chování

První pokus analyzovat příčiny regionálních rozdílů v politickém chování se objevil již na začátku 20. století ve Francii. A. Sigfried [1913] porovnal mapy ukazující prostorové rozdíly v geologii, podnebí, ekonomice a sociální struktuře s výsledky voleb a studoval jejich vzájemné korelace. V 50. a 60. letech docházelo, v důsledku kvantitativní revoluce v sociálních vědách a snazšího přístupu k výkonnější počítačové technice k intenzivnímu rozšiřování analýz tohoto typu ve všech vyspělých zemích [V. O. Key 1955, O. Rantala 1967, Capecchi – G. Galli 1969, D. E. Butler – D. E. Stokes 1969 a mnoho dalších]. Slavná práce S. M. Lipseta a S. Rokkana [1967], kteří přišli s konzistentní teorií vývoje stranických systémů v západní Evropě, je považována za průlom na poli teorie. Podle autorů může být existence politických stran, jejich vývoj a základní charakter jejich vnitřních vztahů vysvětlena jako více či méně přesná reflexe existujících společenských struktur.

Hlavním rysem všech těchto studií (možná s výjimkou amerických) je základní idea, že politická orientace voličů (obvykle měřená volebními preferencemi) je primárně ovlivněna pozicí jednotlivce ve společenské struktuře. Po mnoho let bylo obecně přijímáno tvrzení D. Butlera a D. Stokese [1969], že regionální rozdíly politických preferencí pouze odrážejí prostorové rozdíly ve složení populace a vše ostatní jsou jen „detaily a balast“. Proto se výzkum orientoval hlavně na studium různých dělících linií ve společnosti (*cleavages*), které stály v pozadí odlišné politické orientace jednotlivců i regionů. Dělicí linie ve společnosti byly poznávány jak na úrovni individuální (prostřednictvím sociologických výběrových šetření), tak na úrovni agregátní (prostřednictvím analýzy volebních statistik a sčítání lidu). Výběr „vysvětlujících faktorů“ se liší stát od státu, a to nejen díky historickým rozdílům, ale i specifickým rysům společenských struktur a politických systémů. Prostorové změny politických orientací byly obvykle nejvíce vztahovány k prostorovým změnám sociálních struktur. V některých zemích bylo nejdůležitějším strukturálním faktorem náboženské vyznání (Nizozemí), etnická nebo jazyková skupina (Belgie) nebo příslušnost k jednotlivým sektorům ekonomiky („zemědělství versus průmysl“ – Norsko).

Situace se změnila až v 70. a 80. letech, kdy byl v mnoha zemích zaznamenán nárůst regionálních rozdílů ve volebním chování voličů [J. C. Archer – F. M. Shelley – P. J. Taylor 1990]. Zvětšování územních rozdílů ve volebních výsledcích, které ne-

mohlo být vysvětleno prostorovými změnami společenských struktur, vedlo k formulaci teorie nerovnoměrného vývoje [T. Nairn 1977]. Tato teorie tvrdí, že ekonomický vývoj je stále více územně nerovnoměrný, a proto chování voličů, reprezentující „politickou odpověď“ na místní vývoj, musí být také územně nerovnoměrné. Ve stejné době bylo také zaznamenáno postupné rozvolňování vztahu mezi ekonomickým statusem jedince a jeho voličskými preferencemi, pozorování třídních struktur tak ztratilo tradiční svou primární důležitost pro identifikaci politických orientací voličů v regionech a městech [W. L. Miller 1982, S. Berglund – U. Lindström 1982]. Sám S. Rokkan, ve snaze vysvětlit důvody těchto změn, přišel s úplně odlišným vysvětlením, které chápe nárůst územních změn volebního chování jako důsledek zpolitizování periferií a „účinku skrytého teritorialismu“ [S. Rokkan – D. W. Urwin 1983]. F. Nielsen [1980] tvrdil, že příčinou prostorových změn politického chování je modernizace, která vede k větší solidaritě uvnitř různých skupin. Prostorová změna je pouze sekundární a je způsobena tím, že různé skupiny přirozeně obývají různé „niky“. Zcela odlišné vysvětlení naznačil J. Agnew [1987], který zdůraznil specifičnost vývoje konkrétní lokality a důležitost aktuálních historických událostí pro formování politických postojů.

V 90. letech dokázaly některé studie značnou míru politického regionalismu i na území České republiky [Jehlička a Sýkora 1991; Kostecký 1994, 1996, 2001, 2002]. Zájem objasnit možné příčiny tohoto fenoménu vedl formulování výzkumného projektu nazvaného „Vliv územně specifických faktorů na formování politické orientace voličů“, který byl řešen v Sociologickém ústavu AV ČR v Praze. Jako hlavní cíle projektu byly určeny:

- Zjistit, zda-li (a v jakém rozsahu) je politická orientace jednotlivce ovlivňována politickou, sociální a ekonomickou situací v regionu, ve kterém žije a jeho specifickou kulturou.
- Určit aktuální územně-specifické faktory ovlivňující formování politické orientace voličů a porovnat jejich vliv s vlivem „klasických strukturálních“ faktorů.

Dva teoretické přístupy k testování hypotéz

Pokud chce kdokoli testovat validnost kompoziční a kontextové hypotézy v praxi, nutně potřebuje informace o voličském chování jednotlivých voličů společně s jejich osobními charakteristikami, a také, kvůli znalosti prostorového kontextu, další informace o místě regionu, ve kterém volič žije. V první fázi je nutné rozhodnout, jaká metodologie může být použita pro analýzu. Existují dvě zcela odlišné metodologické tradice, které jsou v tomto ohledu k dispozici: analýza agregátních dat a analýza sociologických výběrových šetření získaných na individuální úrovni¹.

¹ Upozorňujeme na skutečnost, že existují i výběrová šetření na úrovni agregátních dat (např. výběrová šetření vycházející se zápisů okrskových volebních komisí). U tohoto typu šetření se ovšem do značné míry kombinují metodologické nevýhody obou výše uvedených metodologií, proto se jím nebudeme v dalším textu zabývat.

Pozornost „průkopníka“ na tomto poli, Andre Siegfrieda, byla věnována regionální analýze volebních výsledků ve vztahu k různým potenciálně vysvětlujícím faktorům ve Francii [Siegfried 1913]. Ve své studii se Siegfried plně spoléhal na agregátní data o voličském chování, socioekonomické struktuře a dalších potenciálních vysvětlujících faktorech, které byly shromážděny na „nadindividuální“ úrovni (volební obvod, obec, kraj,...). Důvod, proč používal agregátních data, byl zcela jednoduchý: jiné údaje nebyly k dispozici. Použití agregátních dat ke studiu politického chování bylo ovšem po dlouhou dobu zcela obvyklé i mimo politickou geografii. Také Herbert Tingstein [1937] použil ve svém výzkumu politického chování analýzu agregátních dat jako nástroj pro studium chování jednotlivce. V 50. letech ovšem popularita užívání agregátních dat jako vstupních dat pro analýzu prudce poklesla. Do značné míry to byla reakce na článek „Ekologické korelace a chování jednotlivců“, který byl publikován W. S. Robinsonem [1950] v *American Sociological Review*. Robinson přesvědčivě ukázal, že statistický vztah, který je významný na agregátní úrovni (například pro data z jednotlivých obcí nebo volebních okrsků), nemusí být významný na úrovni jednotlivce a naopak. Byl dokonce schopný nalézt příklady, v nichž byla pozitivní korelace na jedné úrovni doprovázena negativní korelací na úrovni jiné. Této chybě se později dostalo označení „*ecological fallacy*“. Práce s agregátními daty má však ještě celou řadu dalších omezení. Problémem je samotná dosažitelnost dat. Vědec je totiž zcela závislý na sčítání lidu nebo jiných typech oficiálních statistik, které pochopitelně neshromáždily právě ta data, které by výzkumník pro řešení svého úkolu potřeboval. Pro celý stát, resp. velké (a tudíž málo početné) územní jednotky je k dispozici nejvíce údajů, se zmenšováním územního rozsahu jednotek sledovaných dat ubývá. Jiný typ problému s agregátními daty představuje skutečnost, že počet agregátních charakteristik, které asociují s volebními preferencemi a dalšími ukazateli politického chování, je tak velký, že je složité je logicky integrovat do vnitřně konsistentních modelů. Vysvětlující proměnné jsou navíc velmi různého typu. Největší komplikací ovšem představuje skutečnost, že jednotlivé charakteristiky, které slouží v agregátních analýzách jako vysvětlující proměnné, jsou často silně vzájemně korelovány (problém multikolinearity) a je u nich obtížné rozhodnout, co je příčinou a co následkem.

Odklon vědců od užívání agregátních dat pro politickou analýzu byl také samozřejmě uspišen rychlým vývojem na poli výběrových šetření [Lazarsfeld et al. 1948]. Bylo vždy jasné, že výběrová šetření jsou schopná přinést údaje o jednotlivci, a jsou proto vhodná pro analýzu chování jednotlivce. Úspěšné pokusy George Gallupa a jeho následníků, kteří relativně přesně předpověděli výsledky voleb na základě rozhovorů s relativně omezeným počtem respondentů, podpořily přesvědčení, že výběrová šetření jsou také vhodná pro analýzu makrostruktur. Tento vývoj vedl ve svém důsledku k obecnému rozšíření názoru, že výběrová šetření jsou metodologicky nadřazena analýze agregátních dat.

Shora uvedené tvrzení může být považováno za pravdivé i navzdory řadě pokusů mnoha vědců vyřešit „problém ekologické inference“, to je, slovy S. R. Thomseny [2000], zjistit, „jak odvodit volební chování jednotlivce z agregátních dat, jako

jsou volební výsledky nebo sčítání lidu". Po desetiletí trvající úsilí vyvinout a zlepšit techniky, které by spolehlivě odvozovaly vztahy mezi proměnnými na individuální úrovni z agregátních dat tam, kde žádná individuální data nejsou k dispozici, bylo směřováno k vyvinutí nástroje, který by sloužil jako alternativa v případech, kdy „nejlepší volba“ (čti: výběrové šetření) nebyla z nějakých příčin možná. Časem bylo vytvořeno velké množství různých metod pro řešení ekologické inference, které byly inspirovány pokrokem ve statistice a umožněny narůstajícím výkonem výpočetní techniky. S. D. Withers [2001] zmiňuje nejméně deset modelů, které byly vyvinuty a testovány s lepšími či horšími výsledky. Ty zahrnovaly „klasickou“ Goodmanovu techniku ekologické regrese [1953], „model sousedství“ [Freedman et al. 1991], agregátní složený multinominální model [Brown a Payne 1986], ekologicko-logitový model [Thomsen 1987], metodu maximizace entropie [Johnston et al. 1982], regresi dvojité rovnice [Groffman 1997], metodu rozkladového přístupu [Lupia a McCue 1990] a kvadratické kontextové efektové modely [Owen a Groffman 1997]. V nedávné době přitáhla značnou pozornost kniha harvardského profesora veřejné správy Garry Kinga, který ve své knize *A solution to the ecological inference problem* [King 1997] popsal metodu, o níž tvrdí, že je „řešením problému ekologické inference, rekonstrukce chování jednotlivce z agregátních dat“. Kingem navržené metodě se dostalo mnohých pochval pro novátorský a kreativní přístup k problému a jím navržená metoda byla brzy přijata jako standard většinou vědců ze společenských věd [W. K. Tam 1998; H. Reynolds 1998; N. L. Beck 2000; S. D. Withers 2001], kteří raději používají k řešení svých vědeckých otázek již vytvořené statistické metody, než aby se pokoušeli o vyvinutí nových. Kingova metoda se ovšem stala také předmětem velké kritiky, především z řad statistiků a dalších specialistů na metodologii [Freedman, Klein, Ostland a Roberts 1998; Freedman et al. 1999; K. F. McCue 2001].

Metodologických problémů spojených s užíváním agregátních dat pro analýzu politického chování je skutečně mnoho. Předtím ovšem, než přitakáme tvrzení, že „výběrová šetření jsou metodologicky nadřazena analýze agregátních dat“, jsme se rozhodli podrobněji prozkoumat eventuelní nedostatky a problémy vyplývající z použití výběrového šetření pro naplnění cílů našeho výzkumného projektu. Nejdříve jsme zhodnotili výhody a nevýhody klasické metody dotazníkových šetření pro výzkum vztahů mezi volebním rozhodováním, individuálními charakteristikami respondentů a kontextovými charakteristikami jednotlivých regionů. Zjistili jsme, že výběrová šetření, přinejmenším ve své reálné a ne „ideální“ podobě, mají také poměrně značné množství nedostatků. Mezi problémy výběrových šetření, které jsou velmi dobře známy a prozkoumané, patří existence tzv. „výběrové chyby“. Výběrová chyba je nevyhnutelnou součástí každého výběrového šetření, protože informace získáváme pouze od vzorku cílové populace a ne od populace celé. Výběrovou chybu můžeme odhadnout zcela přesně, jelikož závisí na několika známých parametrech – na velikosti vzorku, velikosti cílové populace a použité hladině významnosti. Pokud výzkum založený na rozhovorech s 1000 respondenty zjistil, že v některém regionu podporovalo stranu ABC 50 % voličů, můžeme počítat s výběrovou chybou $\pm 3,1\%$ na 95% hladině významnosti. Jinými slovy: můžeme si být na 95 % jisti, že voličská podpora strany ABC v populaci regionu se nachází v intervalu od 46,9 %

do 53,1 %. Jestliže je podíl stoupenců strany ABC nižší nebo vyšší než 50%, výběrová chyba je menší, ale nesnižuje se přímo úměrně ke změně velikosti podílu stoupenců strany ABC. (Výběrová chyba má hodnotu $\pm 2,8\%$, jestliže je podíl stoupenců 30% nebo 70%, a $\pm 1,9\%$, jestliže je podíl 10% nebo 90%...).

Potíže s výběrovou chybou se zvětšují v případech, kdy potřebujeme studovat regionální rozdíly v politických preferencích. Teoreticky není použití výběrových šetření pro tento typ úlohy žádný problém, jde pouze o to, uskutečnit reprezentativní výběrová šetření se stejnou velikostí vzorku v každém ze studovaných regionů. Ve skutečnosti jde o komplikaci vážnou, neboť prudce vzrůstá počet potřebných respondentů, a tím i cena výzkumu. Prakticky jediná výběrová šetření, týkající se politického chování v různých regionech, která jsou vedena tímto nákladným způsobem, bývají předvolební průzkumy. Navzdory značnému zájmu médií a jejich štedré podpoře, pracují tyto typy předvolebních průzkumů obvykle s nižším počtem respondentů v každém regionu, než je obvyklé při „standardním předvolebním průzkumu“. Například v České republice největší předvolební průzkumy zaměřené na odhad volebních výsledků ve všech 14 krajích pracují přibližně s 500 respondenty v každém kraji. Se snižujícím se počtem respondentů ze standardních 1000 na 500 výběrová chyba narůstá až na $\pm 4,4\%$.

Ale výběrová chyba není, bohužel, jedinou chybou ovlivňující výsledky výběrového šetření. Vše, co zde bylo dosud řečeno o výběrové chybě, je pravdivé pouze v případě, že dotazovaní respondenti byli vybráni metodou náhodného (pravděpodobnostního) výběru, což je procedura, která dává všem jednotlivcům stejnou šanci, aby byli vybráni do vzorku. V praxi ale žádné vzorky používané pro výběrová šetření v České republice nevznikají prostým náhodným výběrem, protože zákon o ochraně osobních dat přísně zakazuje užívání registru populace pro komerční účely, tedy i pro výzkumy politického chování. U všech výběrových šetření, kde se vyžaduje použití náhodného výběru respondentů, se ve skutečnosti používá výběr „v mezích možností co nejbližší“ prostému náhodnému výběru. Obvykle se jedná o vícestupňový pravděpodobnostní výběr, kterým se v prvním kroku vybírá náhodně domácnost, a ve druhém kroku, opět náhodně, jeden z členů domácnosti. Hlavními problémy tohoto vícestupňového výběru jsou kvalita samotné výběrové opory použitá pro výběr domácnosti (většinou totiž nezahrnuje všechny domácnosti), a pak také skutečnost, že jednotliví respondenti mají díky dvoukrokovosti výběru různou pravděpodobnost, že budou vybráni do vzorku (lidé žijící v malých domácnostech mají větší pravděpodobnost, že budou vybráni, než ti, co žijí v domácnostech větších).

I když necháme stranou problém výběrové chyby, mají výběrová šetření s politickými tématy celou řadu dalších chyb, které vycházejí ze způsobu provedení výzkumu. Možná právě proto, že je těžké o těchto nedostatcích diskutovat „jazykem“ statistické teorie, je řada z nich přívrženci a uživatelé výběrových výzkumů považována za něco nepodstatného a zanedbatelného. Mnoho nedostatků výběrových výzkumů jednoduše pramení z praktických problémů, a přitom mají hluboké důsledky pro kvalitu a spolehlivost výsledků. Jednu z největších potíží, které výzkumníci

čelí, představuje sama skutečnost, že výzkumy jsou velmi drahé, zvláště pak ty, které používají náhodný výběr respondentů. Reakce firem, zabývajících se výběrovými šetřeními, na rostoucí náklady byla tedy zcela logická: téměř kompletně nahradily náhodný výběr výběrem kvótním, zejména u předvolebních výzkumů, kde se očekává, že řada výsledků bude publikována již během volební kampaně. U kvótního výběru nejsou respondenti vybíráni náhodně, ale nejdříve je zkoumána struktura cílové populace (obvykle s využitím statistických údajů ze sčítání lidu o věku, pohlaví, vzdělání a regionálním rozdělení populace), a pak je vzorek respondentů vybrán tak, aby proporčně reprezentoval všechny tyto skupiny definované kvótami odvozenými z populace. Na rozdíl od metody náhodného výběru, kde je úlohou tazatele zpovídat respondenty, kteří byli pro dotazování přesně a nedvojznačně definováni, v kvótním výběru má tazatel k dispozici pouze orientační popis, že má uskutečnit následující interview v obci či městě XY, s (například) jedním mužem s univerzitním vzděláním mladším třiceti let, se dvěma vyučenými muži ve věku mezi 31 a 45 lety, jednou ženou se středním vzděláním ve věku mezi 46 a 60 lety, dvěma ženami se základním vzděláním staršími 60 let atd. I za předpokladu, že tazatelé přesně dodrží instrukce, je konečné rozhodnutí, s kterou konkrétní osobou uskutečnit rozhovor, pouze v jejich rukou. Ačkoli existuje celá řada dalších dodatečných pravidel, které umožňují kontrolovat průběh dotazování a udržet kvalitu výběru na přijatelné úrovni (například nedovolit tazatelům dotazovat se stále stejných respondentů, zpětné kontroly práce tazatelů...), v principu není možné zabránit tomu, aby tazatelé nevyužívali ty nejjednodušší a nejpohodlnější způsoby, jak nalézt vhodného respondenta. Jelikož většina tazatelů provádí dotazování pod časovým tlakem, hledá respondenty nejprve mezi svými přáteli, sousedy, „přáteli přátel“, prostě a jednoduše: v rámci svých sociálních skupin či sítí. V důsledku toho ovšem mohou být výsledky zkreslené, neboť jsou ovlivněny nadreprezentací respondentů pocházejících ze stejných společenských skupin, v nichž se pohybuje tazatel. Tato systematická chyba, která by mohla být s trochou nadsázky označována jako „zkreslení způsobené přáteli tazatelů“, je nejpravděpodobnější příčinou, proč mají výsledky výzkumu produkované některými agenturami, zabývajících se výzkumem veřejného mínění a politickým výzkumem, sklon se systematicky lišit od výsledků jiných společností navzdory tomu, že používají stejné metody výběru a aplikují stejné způsoby kontroly práce tazatelů, které jsou doporučeny standardy ESOMAR/WAPOR.

Významným problémem, spojeným obecně s metodologií výběrových šetření a speciálně s výzkumy na politická témata, je snižující se ochota respondentů účastnit se průzkumů. V současné době se v České republice míry návratnosti dotazníků při výběrovém šetření s politickým obsahem, které užívají náhodného výběru, uvádějí v rozmezí 50 % až 60 % (u výběrových šetření používajících kvótního výběru se většinou míry návratnosti neuvádějí). Tak nízká míra návratnosti neznamena nic menšího, než že názory a postoje téměř poloviny populace nejsou zachyceny. Z metodologického hlediska je podstatné, že lidé, jejichž názory se nepodařilo zachytit nebo kteří odmítli odpovídat, nejsou v žádném případě náhodným vzorkem populace. Lidé z některých specifických sociálních skupin jsou pravidelně ve výběrovém souboru podreprezentováni. Často se jedná o mladé, chudé nebo žijící na okraji spo-

lečnosti, ale také o podnikatele, manažery a ostatní lidi s časově velmi náročnou prací. Jinou tvář téhož problému představuje skutečnost, že také sama volební účast je relativně nízká, a má v posledním desetiletí tendenci se neustále snižovat. Proto se agentury provádějící předvolební výzkumy stále více zajímají o to, jak co nej-přesněji odhadnout, který z respondentů se skutečně zúčastní voleb. Evidentně nestačí se respondenta jednoduše zeptat, zda má v úmyslu volit či ne. Pod tlakem veřejného mínění, které stále považuje účast ve volbách za občanskou ctnost, odpovídá mnoho respondentů na otázku po zamýšlené volební účasti kladně, ale následně se skutečných voleb nezúčastní. Metodologickým problémem je především to, že lidé, kteří se účastní průzkumů a z jejichž stranických preferencí se dělají předvolební odhady výsledků voleb, nejsou nutně ti, kteří se skutečně zúčastní voleb. Ačkoliv se tyto dvě skupiny z velké části překrývají (nevíme ovšem, do jaké míry, neboť díky autostylizaci respondentů se skutečná účast ve volbách nedá spolehlivě odhalit ani v *ex post* prováděných povolebních průzkumech), paradoxně měříme volební chování a jeho vztahy k osobním charakteristikám respondenta, jeho hodnotám, postojům a cílům na části populace, která není zcela identická s tou částí populace, která skutečně volí².

Existují ještě některé další obtíže spojené výlučně s průzkumy voličského chování. Volební rozhodnutí je pro mnoho respondentů tak soukromou záležitostí, že při rozhovoru s tazatelem zatají své skutečné rozhodnutí. Každý respondent může jednoduše odmítnout odpovědět na jednotlivé otázky vztahující se k volbám, případně odpovědět „nevím“ nebo dát záměrně nesprávnou odpověď. Toto je pravděpodobně mnohem vážnější problém v postkomunistických zemích než v zemích se stabilní demokracií. Navzdory dekadě demokratického vývoje někteří lidé stále váhají nad tím, zda svůj politický postoj vyjádří otevřeně. Tento typ zkreslení je pak zpětně viditelný při porovnání výsledků předvolebních výzkumů se skutečnými výsledky voleb. Velmi často je výzkumy podhodnocena podpora stran, které jsou obecně považovány za extremistické, nebo stran, které jsou silně kritizovány nejvlivnějšími médii. Podobný typ zkreslení se vyskytuje i v povolebních výzkumech – podpora stran, které volby vyhrály, bývá v povolebních výzkumech vyšší než ve skutečných volbách a naopak.

² Potíže s odhadem, kdo se vlastně voleb účastní a kdo nikoliv, se samozřejmě netýkají specifických výzkumů uskutečňovaných v době voleb dotazováním voličů, kteří právě vycházejí z volební místnosti – tzv. „exit polls“. Použitelnost těchto výzkumů pro akademickou práci je ovšem silně omezena skutečností, že jde primárně o komerční výzkumy. Tyto výzkumy se zpravidla musí soustředit na rychlost sběru a zpracování dat, používají jen krátké dotazníky s malým počtem proměnných. Data z exit polls jsou navíc často nepřístupná veřejnosti.

Analýza dat a testování hypotéz

Přehled problémů spojených jak s analýzou agregátních dat, tak s metodologií výběrových šetření naznačuje, jak těžké rozhodování čeká badatele, mají-li si pro řešení svého vědeckého problému vybrat mezi jedním či druhým metodologickým přístupem. V našem případě jsme měli to štěstí, že jsme měli k dispozici dostatek grantových peněz, abychom mohli použít obě metody. V rámci výzkumu „Region a politika“ bylo v říjnu 2000 uskutečněno velké výběrové šetření s více než 4200 respondenty. Šetření se soustředilo na postižení vlivu regionálních specifíků na formování politických orientací voličů. Proto byl výběr vzorku záměrně navržen tak, jako by šlo o pět paralelně probíhajících výzkumů. Prvním z nich byl reprezentativní průzkum dospělé populace České republiky ($N = 1\,143$), ostatní čtyři byly průzkumy vedené ve čtyřech modelových regionech (s N větším než 800 v každém regionu). Ve všech případech byl použit kvótní výběr, kvótami byly věk, pohlaví, vzdělání a míra urbanizace. Modelové regiony byly záměrně vybrány tak, aby reprezentovaly 4 regiony s rozdílnými politickými tradicemi v České republice. Region „Praha“, který se skládá z města Prahy a sousedních okresů Praha-západ a Praha-východ a pokrývá pražskou aglomeraci, je nejbohatší region v České republice, má dlouhodobě nejnižší nezaměstnanost, a je také volební baštou pravicově orientovaných stran. Region „Ostrava“ v severovýchodní části země, sestávající z města Ostravy a sousedícího okresu Karviná, je typický vysoce urbanizovaný průmyslový region, který prochází obtížným restrukturalizačním procesem, s vysokou nezaměstnaností, volební základna levicových stran, zejména ČSSD. Region „Zlín“ v jihovýchodní části České republiky skládající se z okresů Zlín, Uherské Hradiště a Hodonín, je regionem s vysokým podílem katolíků, vysokým zastoupením venkovské populace, s průměrně fungující ekonomikou založenou na množství středních a malých firem lehkého průmyslu, tradiční bašta KDU–ČSL. Region „Louny“ leží západně od Prahy, zahrnuje okresy Louny, Kladno, Beroun a Rakovník, s tradiční volební podporou komunistů, s vysokým podílem venkovské populace, těžebním průmyslem, těžkým průmyslem ve městech a vysokou mírou nezaměstnanosti. V modelových regionech byly respondentům položeny stejné otázky jako reprezentativnímu vzorku české populace. To znamená, že je možné přímo porovnávat výsledky národního průzkumu s výsledky regionálních průzkumů, neboť ve všech případech byly informace sebrány na úrovni jednotlivých respondentů.

Protože jsme si byli dobře vědomi toho, že tak velký průzkum by mohlo být v budoucnu těžké opakovat, a při vědomí toho, jaké problémy souvisejí s použitím výběrového šetření pro regionální analýzu politického chování, začali jsme přemýšlet nad metodou, která by zkombinovala ty nejlepší části obou metod: přesnost, robustnost a relativní levnost agregátních dat z volebních statistik, sčítání lidu a jiných statistických zdrojů a unikátnost a nezkrácenost informací o vztazích různých charakteristik nasbíraných na individuální úrovni rozhovory tazatelů s jednotlivými respondenty. Pokusili jsme se nalézt proceduru, která by zkombinovala data z výběrového šetření s agregátními statistickými údaji charakterizujícími strukturu populace a volebními údaji. Cílem tohoto postupu bylo odhadnout neznámé informa-

ce o politickém chování populace v regionech s použitím údajů o vztazích mezi sociální strukturou a volebními preferencemi, zjištěných národním reprezentativním výzkumem, a údajů o aktuální sociální struktuře a voličských preferencích v modelových regionech. Na tomto místě je důležité upozornit, že hledané řešení nebylo snahou o „vylepšení“ klasické Goodmanovy techniky ekologické regrese nebo Kingovy metody ekologické inference. Tyto techniky, a všechny jim podobné, se totiž snaží o odvození informací o individuálním chování jednotlivce z agregátních dat za situace, kdy nejsou k dispozici žádná jiná data než agregátní. Cíl, který si vytyčil náš tým, byl skromnější (možná však realističtější): snažili jsme se nalézt metodu, která by odvodila informace o individuálním chování jednotlivce z agregátních dat popisujících určitý region a z informací o individuálním chování jednotlivce zjištěných reprezentativním výběrovým šetřením na vzorku jiné než cílové populace. Tato „jiná než cílová populace“ musela být ovšem v nějakém vztahu k cílové populaci zkoumaného regionu – buď šlo o populaci velikostně nadřazené územní jednotky (celý stát), nebo o populaci jiného regionu, o které se dá předpokládat, že se podobá cílové populaci zkoumaného regionu.

Jedno z řešení popisovaného úkolu bylo vyvinuto v rámci probíhajícího výzkumného projektu [podrobnosti viz Vajda, 2001; Vajda and van der Meulen, 2001]. Použitím metody minimalizace informační divergence byl připraven základ pro první verzi programu LOCCONTINGENCY [Vajda and Vrbenský, 2001], který umožnil provést první praktické testy využitelnosti tohoto teoretického řešení. Tento program umožnil odhadnout neznámé hodnoty v jednotlivých buňkách kontingenční tabulky v situacích, kdy známe pouze marginálie tabulky (řádkové a sloupcové součty) a máme jinou kontingenční tabulku stejné velikosti, z které mohou být informace o vztazích mezi proměnnými (v řádcích a sloupcích) odvozeny. Z čistě matematického hlediska může existovat jedno řešení, nekonečně mnoho řešení nebo žádné řešení takové úlohy. Jestliže existuje právě jedno řešení, program nalezne toto řešení. Jestliže existuje nekonečný počet řešení, program vytvoří kontingenční tabulku, která je „statisticky nejpodobnější“ známé kontingenční tabulce ve smyslu minimální informační divergence. Jestliže neexistuje žádné řešení, program vytvoří kontingenční tabulku, která je nejpodobnější kontingenční tabulce, která je pouze nepatrně odlišná od původní kontingenční tabulky (maximální rozdíl 1% v každé buňce).

Fakt, že máme k dispozici jak data z národního výběrového šetření, tak data z regionálních výběrových šetření v modelových regionech, nám umožní porovnat statistický odhad založený na agregátních datech, provedený programem LOCCONTINGENCY, s výsledky skutečného výběrového šetření v příslušných regionech. Následující příklady v principu dokumentují, jak program pracuje a jak statistické odhady vypadají v porovnání s výsledky regionálních průzkumů. Jedna z otázek v dotazníku zněla „*Jakou politickou stranu jste volil v posledních parlamentních volbách v roce 1998?*“, na jiném místě byli respondenti dotazováni na svůj věk. Výsledky pocházející z výběrového šetření na národním vzorku jsou sumarizovány v následujících tabulkách.

Tabulka 1. „Jakou politickou stranu jste volil/a v posledních parlamentních volbách v roce 1998?“ Výsledky průzkumu reprezentativního pro českou populaci.

Název strany	%
Občanská demokratická strana (ODS)	28,8
Česká strana sociálně demokratická (ČSSD)	30,7
Komunistická strana Čech a Moravy (KSČM)	14,9
Unie svobody (US)	4,3
Křesťansko-demokratická unie – Československá strana lidová (KDU-CSL)	10,0
Ostatní strany	11,2
Celkem	100,0

Zdroj: Výzkum „Region a politika“, N = 745 (zbytek do celkového počtu 1141 respondentů tvoří ti, kteří na danou otázku buď odmítnuli odpovědět, nebo odpověděli „nevím“ či „netýká se mě to“).

Tabulka 2. „V jakém roce jste se narodil/a?“ Výsledky průzkumu reprezentativního pro českou populaci.

Název strany	%
Občanská demokratická strana (ODS)	28,8
Česká strana sociálně demokratická (ČSSD)	30,7
Komunistická strana Čech a Moravy (KSČM)	14,9
Unie svobody (US)	4,3
Křesťansko-demokratická unie – Československá strana lidová (KDU-CSL)	10,0
Ostatní strany	11,2
Celkem	100,0

Zdroj: Výzkum „Region a politika“, N = 1141

Protože data, která máme k dispozici, byla získána na individuální úrovni, můžeme také vytvořit kontingenční tabulku kombinující věk a stranické preference respondentů (viz tabulku 3).

Předpokládejme, že známe volební podporu pro hlavní politické strany a věkovou strukturu populace v regionu Zlín (tedy řádkové a sloupcové součty v kontingenční tabulce podobné tabulce 3), ale nevíme, jaká je volební podpora jednotlivých stran u lidí různého věku v témž regionu (tedy neznáme hodnoty v buňkách

Tabulka 3. Vztah mezi věkem a stranickými preferencemi respondentů.
Kontingenční tabulka byla vytvořena z dat průzkumu reprezentativního pro českou populaci (v procentech z celkového počtu validních odpovědí).

Věková skupina	ODS	ČSSD	KSČM	US	KDU-ČSL	Ostatní	Celkem
18–29	5,2	5,6	0,9	1,4	1,3	1,7	16,1
30–44	9,6	8,2	1,9	1,3	2,0	3,2	26,1
45–59	9,3	9,6	4,9	0,9	3,0	2,9	30,6
60+	4,7	7,3	7,3	0,7	3,7	3,4	27,3
Celkem	28,8	30,7	14,9	4,3	10,0	11,2	100,0

Zdroj: Výzkum „Region a politika“, N = 743 (zbytek do celkového počtu 1141 respondentů tvoří ti, kteří na danou otázku buď odmítnuli odpovědět, nebo odpověděli „nevím“ či „netýká se mě to“).

Tabulka 4. Známé marginální četnosti neúplné kontingenční tabulky popisující věkovou strukturu a stranické preference populace regionu Zlín.

Věková skupina	ODS	ČSSD	KSČM	US	KDU-ČSL	Ostatní	Celkem
18–29							17,2
30–44							26,0
45–59							30,1
60+							28,8
Celkem	24,5	31,7	8,9	6,3	19,0	9,6	100,0

Poznámka: Hodnoty použité v tabulce pocházejí z výsledků regionálního výběrového šetření reprezentativního pro region Zlín.

kontingenční tabulky) – viz tabulku 4³. Součty v řádcích jsou velmi podobné součtu v řádcích v tabulce 3, což znamená, že populace regionu Zlín má podobnou věkovou strukturu jako populace České republiky. Na druhé straně součty ve sloup-

³ Jsme si vědomi toho, že řádkové a sloupcové součty použité v tabulce pocházejí z výběrového šetření v regionu Zlín, a jako taková jsou sama zatížena určitou výběrovou chybou. Na tomto místě jsme je ovšem použili zcela záměrně, neboť chceme odhady úplné kontingenční tabulky vytvořené programem LOCCONTINGENCY porovnávat s úplnými kontingenčními tabulkami pocházejícími právě z výběrového šetření ve zlínském regionu. Pro tento účel bude lépe, pokud budou v obou srovnávaných úplných kontingenčních tabulkách stejné marginální součty. Pokud bychom chtěli program LOCCONTINGENCY využít k vytvoření

Tabulka 5. Statistické odhady hodnot v kontingenční tabulce vytvořené programem LOCCONTINGENCY. Tabulka popisuje vztah mezi věkem a stranickými preferencemi respondentů z regionu Zlín.

Věková skupina	ODS	ČSSD	KSČM	US	KDU-ČSL	Ostatní	Celkem
18–29	4,5	5,9	0,5	2,1	2,5	1,5	17,2
30–44	8,1	8,4	1,1	1,9	3,8	2,7	26,0
45–59	7,9	9,9	2,9	1,2	5,7	2,5	30,1
60+	4,0	7,5	4,3	1,0	7,0	2,9	28,8
Celkem	24,5	31,7	8,9	6,3	19,0	9,6	100,0

Poznámka: Hodnoty řádkových a sloupcových součtů v tabulce pocházejí z výsledků regionálního průzkumu reprezentativního pro region Zlín. Hodnoty ve vnitřních buňkách kontingenční tabulky jsou odhady provedené statistickým modelem.

cích v tabulkách 3 a 4 jsou zcela rozdílné. Populace regionu Zlín volí s téměř dvakrát větší pravděpodobností KDU-ČSL než populace České republiky a je významně méně ochotná volit ODS a KSČM.

Použili jsme program LOCCONTINGENCY k odhadnutí vztahů mezi věkem a stranickými preferencemi populace regionu Zlín (tedy hodnot v jednotlivých buňkách v kontingenční tabulce). Program vytvořil takovou kontingenční tabulku, která má stejné součty sloupců a řádků jako tabulka 4 a je „statisticky nejpodobnější“ k údajům prezentovaným v tabulce 3. Výsledek odhadu je v tabulce 5.

Tabulka 6 ukazuje vztah mezi věkem a stranickými preferencemi v regionu Zlín, jak byly zjištěny při výběrovém šetření reprezentativním pro populaci zlínského regionu.

Tabulka 7 ukazuje rozdíl mezi hodnotami v tabulce 5 a tabulce 6, což je rozdíl mezi údaji pocházejícími z regionálního výzkumu reprezentativního pro populaci zlínského regionu a odhady vytvořenými statistickým modelem.

Z tabulky 7 je zřejmé, že odhady vytvořené statistickým programem byly velmi blízké číslům zjištěným při regionálním šetření. Ve většině buněk byl rozdíl mezi odhady a zkoumanými výsledky menší než 1 procentní bod. V převažující většině buněk se odhad vytvořený statistickým modelem pohyboval v intervalu definovaném výběrovou chybou vypočítanou na 95% hladině významnosti. Odhlédneme-li od těch buněk v kontingenční tabulce, kde byl jen minimální počet respondentů

odhadu úplné kontingenční tabulky pro region Zlín v situaci, kdy bychom neměli takovou tabulku z šetření provedeného na Zlínsku (což je zdaleka nejběžnější situace), použili bychom nejlepší dostupné informace o marginálních součtech z jiných zdrojů. Za sloupcové součty bychom dosadili skutečné výsledky voleb a jako řádkové součty bychom použili data z censu.

Tabulka 6. Vztah mezi věkovou strukturou a volebními preferencemi respondentů. Kontingenční tabulka vychází z výsledků reprezentativního průzkumu v regionu Zlín (v procentech z celkového počtu validních odpovědí).

Věková skupina	ODS	ČSSD	KSČM	US	KDU-ČSL	Ostatní	Celkem
18–29	5,7	5,5	0,2	1,8	1,8	2,0	17,2
30–44	8,7	8,5	1,3	1,5	3,5	2,6	26,0
45–59	6,5	10,5	3,3	2,0	4,2	3,5	30,1
60+	3,7	7,2	4,1	0,9	9,4	1,5	28,8
Celkem	24,5	31,7	8,9	6,3	19,0	9,6	100,0

Zdroj: Výzkum „Region a politika“, N = 582

Tabulka 7. Rozdíl mezi výsledky získanými reprezentativním průzkumem v regionu Zlín a odhadem hodnot v buňkách pomocí programu LOCCONTINGENCY (tabulka 6–tabulka 5).

Věková skupina	ODS	ČSSD	KSČM	US	KDU-ČSL	Ostatní	Celkem
18–29	1,2	-0,4	-0,3	-0,3	-0,7	0,5	0,0
30–44	0,5	0,1	0,2	-0,4	-0,3	-0,1	0,0
45–59	-1,4	0,6	0,4	0,8	-1,4	1,1	0,0
60+	-0,3	-0,3	-0,3	-0,1	2,4	-1,4	0,0
Celkem	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Zdroj: Vlastní výpočty.

(hodnoty v kontingenční tabulce byly blízké 0, a proto byly modelem těžko odhadnutelné), byly největší odchylky mezi modelovým řešením a dotazníkovým šetřením nalezeny u nejstarších respondentů, kteří uvedli, že by volili KDU-ČSL. Zatímco model předpověděl, že by v populaci zlínského regionu mělo být 7 % takových respondentů, výsledky průzkumu uskutečněného v tomto regionu ukázaly, že to bylo 9,4 % respondentů ze zkoumaného vzorku 843 respondentů. V tomto případě byl modelový odhad mimo interval spolehlivosti údaje získaného z výběrového šetření ($7,0 \pm 1,7$ % na 95% hladině významnosti).

Výsledek prvního testu nás vedl k mírnému optimismu ohledně použitelnosti statistického programu pro odhad hodnot ve vnitřních buňkách kontingenční tabulky v případě, když nám jsou známy pouze její marginální četnosti. Výše prezentovaný příklad ovšem nemusí být typický, protože populace zlínského regionu a populace České republiky má podobnou věkovou strukturu. Jinými slovy: součty v řádcích v tabulkách 3 a 4 jsou si velice blízké, populace zlínského regionu a populace Čes-

Tabulka 8. Vztah mezi vzděláním a stranickými preferencemi respondentů.
Použita data z průzkumu reprezentativního pro českou populaci.

Vzdělání	ODS	ČSSD	KSČM	US	KDU-ČSL	Ostatní	Celkem
Základní	2,9	4,1	5,6	0,1	2,7	2,6	18,1
Vyučení	9,0	14,6	5,4	1,4	2,7	4,8	37,9
Středoškolské	12,4	9,6	3,5	1,9	2,5	2,9	32,7
Vysokoškolské	4,3	2,7	0,4	0,9	2,2	0,7	11,3
Celkem	28,7	31,0	14,9	4,3	10,1	11,0	100,0

Zdroj: Výzkum „Region a politika“, N = 742

Tabulka 9. Statistické odhady hodnot v kontingenční tabulce vytvořené programem LOCCONTIGENCY. Tabulka odhaduje vztah mezi vzděláním a volebními preferencemi respondentů v regionu Praha.

Vzdělání	ODS	ČSSD	KSČM	US	KDU-ČSL	Ostatní	Celkem
Základní	2,1	1,8	2,3	0,1	1,0	2,2	9,5
Vyučení	9,2	9,2	3,1	1,6	1,4	5,8	30,2
Středoškolské	18,2	8,5	2,8	3,0	1,7	5,0	39,2
Vysokoškolské	10,0	3,9	0,6	2,2	2,4	2,0	21,0
Celkem	39,6	23,4	8,8	6,8	6,5	14,9	100,0

Poznámka: Hodnoty řádkových a sloupcových součtů v tabulce pocházejí z výsledků regionálního průzkumu reprezentativního pro region Praha. Hodnoty ve vnitřních buňkách kontingenční tabulky jsou odhady provedené statistickým modelem.

ké republiky se liší jenom v jedné dimenzi u sledované dvojdimenzionální kontingenční tabulky. Proto byla u dalšího testu metody použita jiná proměnná (vzdělání místo věku) a jiný region (Praha místo Zlína). Tabulka 8 ukazuje výsledky reprezentativního výběrového šetření na populaci České republiky, pokud jde o vztah mezi stranickými preferencemi a vzděláním.

Obdobně jako v předchozím případě byla v druhém kroku jako vstupní data využita informace z tabulky 8 společně se známou vzdělanostní strukturou obyvatel a volebními preferencemi pražského regionu (viz marginálie v tabulce 9), a následně byl použit program LOCCONTIGENCY, který statisticky odhadnul hodnoty v jednotlivých buňkách kontingenční tabulky (viz tabulku 9).

Z porovnání marginálií v tabulkách 8 a 9 je jasné, že v tomto případě se populace České republiky a pražského regionu zcela liší, a to jak ve struktuře vzdělání, tak ve stranických preferencích. Populace pražského regionu je jedna z nejméně typických v České republice, a to jak v položce vzdělání, tak i stranické preference.

Tabulka 10. Vztah mezi vzděláním a volebními preferencemi respondentů.

Kontingenční tabulka vychází z výsledků reprezentativního průzkumu v regionu Praha (v procentech z celkového počtu validních odpovědí).

Vzdělání	ODS	ČSSD	KSČM	US	KDU-ČSL	Ostatní	Celkem
Základní	3,2	1,4	1,1	0,4	0,7	2,7	9,5
Vyučení	9,2	8,3	3,8	2,3	1,8	4,9	30,2
Středoškolské	19,1	7,9	2,0	3,1	1,6	5,6	39,2
Vysokoškolské	8,1	5,8	2,0	1,1	2,3	1,8	21,0
Celkem	39,6	23,4	8,8	6,8	6,5	14,9	100,0

Zdroj: Výzkum „Region a politika“, N = 577

Tabulka 11. Rozdíl mezi výsledky získanými reprezentativním průzkumem v regionu Praha a odhadem hodnot v buňkách pomoci programu LOCCONTINGENCY (Tabulka 10–Tabulka 9).

Vzdělání	ODS	ČSSD	KSČM	US	KDU-ČSL	Ostatní	Celkem
Základní	1,1	-0,4	-1,2	0,2	-0,2	0,5	0,0
Vyučení	-0,1	-0,9	0,7	0,7	0,4	-0,9	0,0
Středoškolské	0,9	-0,6	-0,9	0,1	-0,1	0,6	0,0
Vysokoškolské	-2,0	1,9	1,4	-1,1	-0,1	-0,2	0,0
Celkem	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Zdroj: Vlastní výpočty.

Tabulka 10 ukazuje pro srovnání výsledky reprezentativního průzkumu uskutečněného v pražském regionu.

Následující tabulka 11 ukazuje rozdíly mezi hodnotami získanými reprezentativním šetřením v pražském regionu a modelovým odhadem.

Rozdíly mezi statistickými odhady a výsledky výzkumu jsou v pražském regionu o něco vyšší než v případě regionu Zlín. Ačkoli je stále pravda, že ve většině buněk kontingenční tabulky se hodnoty předpovězené modelem pohybují v mezích intervalu spolehlivosti výběrového šetření (na 95% hladině významnosti), buněk kontingenční tabulky, pro které to neplatí, je více než v předešlém případě. Je však možné, že problém není v samotném rozdílu mezi strukturou vzdělání obyvatel České republiky a obyvatel Prahy, ale ve skutečnosti, že vztahy mezi vzděláním a volebními preferencemi mohou být v Praze a v České republice odlišné. Je nutné si připomenout základní předpoklad, na kterém je statistický model založen: model vypočítá takovou regionální kontingenční tabulku, která je „statisticky nejvíce podobná“ známé národní kontingenční tabulce. Jinými slovy, statistická procedura užívá informaci o vztazích mezi vzděláním a volebními preferencemi z národního průzkumu.

mu a „aplikuje“ ji na známou strukturu vzdělání a volebních preferencí populace pražského regionu. Při bližším pohledu na tabulku 11 vidíme, že největší rozdíly mezi modelem a skutečností nacházíme u vysokoškolsky vzdělaných osob a lidí se základním vzděláním. Výsledky průzkumu ukazují, že pražští absolventi vysokých škol jsou více orientováni doleva (podpora ČSSD a KSCM), než předpovídal model na základě znalosti vztahů mezi vzděláním a volebními preferencemi v české populaci. U lidí se základním vzděláním tomu bylo právě naopak – nejméně vzdělání Pražané podporují pravicové strany (ODS, US) více, než předpověděl model.

Experimentování s modelem – shrnutí výsledků

Odhadování hodnot ve vnitřních buňkách kontingenční tabulky pomocí modelu a porovnání výsledků modelových odhadů s výsledky výběrových šetření v jednotlivých regionech pokračovalo podobným způsobem, jaký byl popsán výše v textu. Byla využita široká škála proměnných, které jsme měli k dispozici, v různých vzájemných kombinacích. Proměnné použité k testování modelu zahrnovaly demografické a socioekonomické proměnné (jako jsou vzdělání, věk a náboženské vyznání), stejně jako „politické“ proměnné (jako volební preference, volební účast, politickou sebeidentifikaci – umístění na škále levice-pravice, úroveň důvěry v osobu Václava Klause). K testování modelu byly použity také některé obecnější postoje respondentů, např. postoje k roli státu v boji s nezaměstnaností, hodnocení důležitosti problému nezaměstnanosti v politice, identifikace respondentů s místem, kde žijí („Kde se cítíte nejlépe? Ve svém bytě, ulici, obci, regionu,...“), chápání pojmu svobody („Co pro vás znamená svoboda? Žádná bída..., možnost dělat to, co chci..., odpovědnost...“), přiřazení respondenta k Inglehartovým materialistickým, postmaterialistickým nebo smíšeným hodnotám. Ve vzájemných kombinacích bylo testováno 18 dvojic proměnných (obvykle demografické a socioekonomické proměnné proti jiným). Byla testována stejná kombinace proměnných na datech ze všech čtyř regionů, takže celkový počet testů dosáhl 72. Ve všech případech byl použit stejný postup. Úplná kontingenční tabulka z národního průzkumu a marginální četnosti z regionálních průzkumů sloužily jako vstupní data pro statistický program. Potom byl vytvořen modelový odhad regionální kontingenční tabulky a ten byl porovnán s kompletními kontingenčními tabulkami pocházejícími z regionálních výběrových šetření.

Výsledky série testů je možno shrnout v následujících bodech:

- Modelové odhady byly obecně blízké výsledkům získaným výběrovým šetřením v regionech. Ve většině případů nebyly na 95 % hladině významnosti rozdíly mezi tabulkami statisticky významné (měřeno chí-kvadrát testem). Ve většině případů se odhady v buňkách, předpovězené statistickým modelem, neodlišovaly od údajů získaných výběrovým šetřením o více než výběrovou chybu.
- Zkoumáme-li míru podobnosti mezi modelovými odhady a výsledky regionálních výběrových šetření, zjišťujeme některé obecné pravidelnosti. Modelové odhady mají tendenci být více podobné výsledkům šetření tehdy, pokud je statistická metoda aplikována na postoje a názory, které se zabývají obecnými otázkami, jaký-

mi je např. politická sebeidentifikace na škále levice-pravice. Méně podobné jsou v případě specifičtějších otázek, jako je například hlasování v parlamentních volbách. Zdá se, že charakter vztahů mezi obecnějšími postoji a demografickými a socioekonomickými charakteristikami jednotlivce není příliš regionálně podmíněn. Protože je tento vztah „plošný“ a nikoliv regionálně specifický, modelová řešení, která aplikují informace o vztazích mezi proměnnými, získané na národní úrovni, na regionálně specifické marginálie, jsou velmi podobná výsledkům regionálních dotazníkových šetření. Na druhé straně, čím více je charakter vztahu mezi proměnnými „místně specifický“, tím méně jsou modelové předpovědi podobné výsledkům průzkumu.

- Největší rozdíl mezi hodnotami předpovězeným modelem a výsledky regionálního průzkumu byly zaznamenány v případě zlínského regionu. Možnou příčinou je skutečnost, že je zde daleko vyšší podíl katolíků (61 %) v porovnání s průměrem české populace (36 %) i s populací ostatních regionů (lounský region 14%, pražský region 25 %, ostravský region 28 %). Analýza ukazuje, že proměnná „náboženské vyznání“ významně intervenuje do vztahů mezi volebním chováním a politickými postoji na jedné straně a socio-demografickými proměnnými, jakými jsou věk a vzdělání na straně druhé.
- Při porovnávání kontingenčních tabulek vypočtených pomocí statistického modelu a kontingenčních tabulek vycházejících z výsledků regionálních výzkumů nebyla identifikována žádná systematická tendence, pokud jde o rozdíly hodnot v jednotlivých buňkách srovnávaných tabulek. Pouze v některých případech bylo možné vysvětlit identifikované rozdíly mezi buňkami. V regionu s dlouhodobou křesťansko-demokratickou politickou tradicí model kupříkladu podcení podíl starých lidí podporujících křesťanské demokraty, podobně jako v regionu, kde jsou tradičně silní komunisté, model podcení podíl starých lidí volících komunisty. To znamená, že regionální kontext nejvíce ovlivňuje staré lidi. Ti mají tendenci chovat se více regionálně specificky než ostatní. Podobné pravidlo platí také pro lidi s nižším vzděláním.

Závěr

První kolo testů použitelnosti modelu přineslo nadějně výsledky. Metoda je schopná dobře odvodit informace o individuálním chování jednotlivců ve zkoumaném regionu v případě, že máme k dispozici agregátní data souhrnně popisující populaci zkoumaného regionu a informaci o vztazích mezi sledovanými proměnnými získanou výběrovým šetřením na vzorku „podobné populace“, jako je populace zkoumaného regionu. Onou „podobnou populací“ pak v praxi může být národní populace v zemi, v níž se nachází zkoumaný region. O národní populaci máme nejčastěji k dispozici potřebné informace, protože je každoročně uskutečněno mnoho sociologických výběrových šetření reprezentativních na úrovni celého státu, ale jen výjimečně se dělají šetření, jehož výsledky by byly reprezentativní pro populaci některého regionu.

„Podobnou populací“ však může být i populace jiného regionu, pokud o ní máme informace získané výběrovým šetřením na individuální úrovni, a pokud víme, že se populace obou regionů „chovají podle stejné logiky“. Samo o sobě není důležité, nakolik jsou si oba regiony podobné strukturou svého obyvatelstva nebo jestli jsou si regiony podobné například výsledky voleb. Klíčovým měřítkem podobnosti regionů je stejná logika vztahů mezi proměnnými zjištěná na individuální úrovni. Nezáleží na tom, že je v prvním regionu hodně vysokoškoláků, zatímco ve druhém málo, nebo že v prvním regionu získávají pravicové strany podstatně více hlasů než v druhém. Důležité je, aby v obou regionech shodně platilo, že vzdělanější lidé hlasují spíše pro pravicové strany. Pokud bychom ovšem tuto podmínku nedodrželi a použili při modelování „jako vzor“ populaci regionu, která se od zkoumané populace odlišuje samotnou „logikou chování“, mohou být modelové odhady nepřesné. Zjevnou nevýhodou takového použití modelu je skutečnost, že při výběru „podobného regionu“, z jehož chování se bude odvozovat chování populace námi zkoumaného regionu, je nutno vycházet z předchozích zkušeností a již dříve provedených analýz. Podobně může být modelový odhad méně přesný, pokud budeme studovat populaci regionů, u nichž je logika vztahů mezi individuálními charakteristikami jednotlivce a jeho chováním významně odlišná od toho, co je normální v běžné populaci. Použití vytvořené statistické procedury samozřejmě není vázáno jen na zkoumání regionálních populací. Model lze stejně dobře použít i pro odhady na lokální úrovni. V tomto případě může být „podobnou populací“ populace regionu, v níž se zkoumané město nachází, či jiné podobné město, o jehož obyvatelstvu máme informace získané sběrem dat na individuální úrovni.

Zdá se, že statistický model lze naopak s velkou mírou spolehlivosti využít za situace, kdy potřebujeme odhadnout vztahy na individuální úrovni v časovém okamžiku, kdy se neuskutečnilo žádné výběrové šetření, máme-li z tohoto roku k dispozici alespoň agregátní údaje o obyvatelstvu a zároveň existují data ze sociologického šetření, které se ve stejném území uskutečnilo dříve. Za předpokladu, že se logika chování zkoumané populace v mezidobí radikálně nezměnila (což je velmi nepravděpodobné), budou modelové odhady velmi přesné. Model je proto nepochybně využitelný pro odhadování chybějících údajů v časových řadách. Jestliže je známo, že např. vztahy mezi věkem a volební podporou komunistické strany jsou stabilní v čase, je možné s pomocí modelu „dopočítat“ údaje v kontingenční tabulce v roce, kdy není z nějakého důvodu k dispozici kompletní kontingenční tabulka z výběrového šetření. Metoda je obecně tím spolehlivější, čím jsou vztahy mezi pozorovanými proměnnými univerzálnější a čím méně jsou ovlivněny regionálně specifickými faktory.

Vedle testů, které se plně spoléhají na data z výzkumu, byl proveden i omezený počet testů, v kterých se pracovalo s daty z odlišných pramenů, například z censu nebo z volebních statistik. Jako jeden ze zdrojů vstupních dat pro model např. sloužila kompletní kontingenční tabulka popisující volební výsledky v parlamentních volbách z roku 1996 podle jednotlivých volebních krajů. Druhým zdrojem informací pro model byla data o rozdělení hlasů mezi stranami (řádkové součty neúplné kontingenční tabulky) a rozdělení platných hlasů mezi volební obvody (sloup-

cové marginálie téže tabulky) v parlamentních volbách z roku 1998. Poté byl použit statistický model k odhadu výsledků jednotlivých politických stran v jednotlivých volebních krajích v roce 1998 (jednotlivé buňky kontingenční tabulky). Nakonec byly porovnány odhadované výsledky s reálnými výsledky jednotlivých politických stran ve volebních obvodech v roce 1998. Podobně byly odhadovány vztahy různých demografických dat, jako rodinný status nebo dojíždka za prací mimo obec trvalého pobytu, a věku. Výsledky potvrdily, že v případech, kde statistická procedura používá „tvrdá“ data (tvrdší než z výběrových šetření), mají modelem navrhovaná řešení tendenci být velmi blízká reálným počtům. Robustnější informace o vztazích mezi testovanými proměnnými znamenají ve svém důsledku velmi přesné předpovědi modelu. Detailnější analýze potenciálního využití modelu pro úlohy pracující s „tvrdými daty“ by měl být dán v budoucnu větší prostor.

TOMÁŠ KOSTELECKÝ je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, vedoucím oddělení Lokální a regionální problémy. Ve svém výzkumu se věnuje především studiu vlivu teritoriálních faktorů na lidské chování, politické geografii, regionálním aspektům vývoje společnosti a komparativní politice. V roce 2002 vydal v nakladatelství Woodrow Wilson Center Press monografii „Political Parties After Communism. Developments in East-Central Europe“.

DANIEL ČERMÁK je vzděláním sociolog a demograf. Pracuje jako odborný pracovník v Sociologickém ústavu AV ČR v oddělení Lokální a regionální problémy. Současně studuje jako doktorand sociologii na Filozofické fakultě UK. Zabývá se analýzou dat, způsoby jejich publikace a studiem regionálních rozdílů.

Literatura

- Agnew, J. 1987. *Place and Politics*, Winchester: Unwin Hyman.
- Archer, J. C., F. M. Shelley 1986. *American Electoral Mosaics*. Washington: The Association of American Geographers.
- Berglund, S., U. Lindstrom 1982. *Regional Centers and Beyond: Geographic, Economic and Political Impacts*. Umea: International Political Science Association.
- Berglund, S., S. R. Thomsen 1990. *Modern Political Ecological Analysis*. Copenhagen: Abo Academic Press.
- Brown, P. J., C. D. Payne 1986. „Aggregate Data, Ecological Regression, and Voting Transitions“. *Journal of American Statistical Association* 81: 452–460.
- Butler, D., D. Stokes 1969. *Political Change in Britain: Forces Shaping Electoral Choice*. London: Macmillan.
- Capecchi, V., G. Galli 1969. „Determinants of Voting Behaviour in Italy: a Linear Causal Model of Analysis“. Pp. 235–284 in M. Dogan and S. Rokkan (eds.), *Quantitative Ecological Analysis in the Social Sciences*. Cambridge: The MIT Press.
- Freedman, D. A., S. P. Klein, M. Ostland, M. R. Roberts 1998. „A Solution to the Ecological Inference Problem (book review)“. *Journal of the American Statistical Association* 93: 1518–1520.

- Freedman, D. A., S. P. Klein, J. Sacks, C. A. Smith, C. G. Everett 1991. „Ecological Regression and Voting Rights“. *Evaluation Review* 15: 673–711.
- Freedman, D. A., M. Ostland, M. R. Roberts, S. P. Klein 1999. „Response to King's Comments“. *Journal of the American Statistical Association* 94: 355–357.
- Goodman, L. 1953. „Ecological Regression and the Behavior of Individuals“. *American Sociological Review* 18: 663–666.
- Grofman, B. 1995. „New Methods for Valid Ecological Inference“. Pp. 127–149 in Eagles, M. (ed.), *Spatial and Contextual Models in Political Research*. London: Taylor & Francis.
- Jehlička, P., L. Sýkora 1991. „Stabilita regionální podpory tradičních politických stran v Českých zemích (1920–1990)“. *Sborník ČGS* 96 (2): 81–95.
- Johnston, R. J., A. M. Hay, P. J. Taylor 1982. „Estimating the Sources of Spatial Change in Election Results“. *Environment and Planning A* 14: 951–961.
- Johnston, R. J., F. M. Shelley, P. J. Taylor (eds.) 1990. *Development in Electoral Geography*. London: Routledge.
- King, G. 1997. *A Solution to the Ecological Inference Problem: Reconstructing Individual Behavior from Aggregate Data*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kostecký, T. 1994. „Economic, Social and Historical Determinants of Voting Patterns: 1990 and 1992 Parliamentary Elections in the Czech Republic“. *Czech Sociological Review* 2: 209–228.
- Kostecký, T. 1996. „The Results of the 1990 Parliamentary Elections in a Regional Perspective“. Pp. 136–149 in Gabal, J. (ed.), *The 1990 Election to the Czechoslovakian Federal Assembly*. Berlín: WZB.
- Kostecký, T. 2001. „Vzestup nebo pád politického regionalismu? [Rise or fall of political regionalism?]“. Praha: Sociologický ústav AV ČR, *Working Papers* 2001 (9), 100 p.
- Kostecký, T. 2002. *Political Parties after Communism: Developments in East-Central Europe*. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press.
- Key, V. O. 1955. „A Theory of Critical Elections“. *Journal of Politics* 17: 3–18.
- Lazarsfeld, P. F., B. Berelson, B., H. Gaudet 1948. *The People's Choice; How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign*. New York: Columbia University Press.
- Lipset, S. M., S. Rokkan, S. (eds.) 1967. *Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press.
- Lupia, A., K. McCue 1990. „Why the 1980s Measures of Racially Polarized Voting are Inadequate for the 1990s“. *Law and policy* 12: 355.
- McCue, K. F. 2001. „The Statistical Foundation of the EI Method“. *American Statistician* 55 (2): 106–111.
- Miller, W. L. 1982. „Variations in Electoral Behaviour in the United Kingdom“. Pp. 224–250 in: *The Dimension in United Kingdom Politics*. London: Macmillan,
- Nairn, T. 1977. *The Break-up of Britain*. London: New Left Books.
- Nielsen, F. 1980. „The Flemish Movement in Belgium after World War II: A Dynamic Analysis“. *American Sociological Review* 45: 76–94.
- Owen, G., B. Grofman 1997. „Estimating the Likelihood of Fallacious Ecological Inference: Linear Ecological Regression in the Presence of Context Effects“. *Political Geography* 16: 675–690.
- Rantala, O. 1967. „The Political Regions of Finland“. *Scandinavian Political Studies* 2: 117–42.
- Reynolds, H. 1998. „A Solution to the Ecological Inference Problem: Reconstructing Individual Behavior from Aggregate Data, by G. King (book review)“. *Journal of Regional Science* 38: 195–196
- Robinson, W. S. 1950. „Ecological Correlations and the Behavior of Individuals“. *American Sociological Review* 15: 351–357.

- Rokkan, S., D. W. Urwin 1983. *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries*. Beverly Hills: Sage.
- Siegfried, A. 1913. *Tableau politique de la France de l'Ouest sous la Troisième République*. Paris: A. Colin.
- Tam, W. K. 1998. „A Solution to the Ecological Inference Problem (book review)“. *The Journal of Politics* 60: 1244–1246.
- Taylor, P. J. 1985. *Political Geography. World-Economy, Nation-State and Locality*. Essex: Longman Group.
- Thomsen, S. R. 1987. *Danish Elections 1920–1979: A Logit Approach to Ecological Analysis and Inference*. Arhu: Politica.
- Thomsen, S. R. 2000. *Issue Voting and Ecological Inference*. Article published on the web page of the author.
- Tingstein, H. 1937. „Political Behaviour; Studies in Election Statistics“. *Stockholm Economic Studies* 7. London: P.S. King.
- Vajda, I. 2001. *Adaptation of Contingency Tables to Local Marginals*. Praha: Institute of Sociology of the Academy of Sciences ČR.
- Vajda, I., E. C. van der Meulen 2001. „On Minimum Divergence Adaptation of Discrete Bivariate Distributions to Given Marginals“. [Manuscript, sent for publication in *Transactions of IEEE on Information Theory*].
- Vajda, I., K. Vrbenský 2001. *Manuál programu LOCCONTINGENCY*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Withers, S. D. 2001. „Quantitative Methods: Advancement in Ecological Inference“. *Progress in Human Geography* 25 (1): 87–96.

Evropa na pokraji úpadku: kam až může vést populační krize

Populační fond OSN, State of the World Population 2002,

UNFPA (www.unfpa.org), New York 2002, 80 s.

STEIN RINGEN*

Oxford University, Velká Británie

Europe on the Brink of Decline: Where Its Population Crisis Can Take Us

Review of the State of the World Population 2002

Report by United Nations Population Fund. UNFPA (www.unfpa.org),

New York 2002, 80 p.

Abstract: This review article comments on the *State of the World Population 2002* report published by the United Nations Population Fund. It focuses on developments in Europe and in Africa, which although assuming contrary forms pose an equally serious threat to the well-being of their populations. In Europe the population decline predicted for most of this century may lead to serious economic, social and cultural decline. A change in thought and action is needed immediately if this negative trend is to be reversed by mid-century. The fall of population numbers in Europe cannot be made up for by increased immigration for various reasons, such as Europe's not being ready to accept more immigrants and the decreasing attractiveness for potential immigrants if economic decline in Europe sets in. Africa's situation is that of serious underdevelopment, where population and social problems are further aggravated by the spread of the HIV/AIDS pandemic and incompetent governance in some countries. The obligation of developed countries to help Africa overcome its crisis is insisted upon. A possible way out of the difficulties for developing countries is seen in the demographic window, which opens when a strong young generation enters the productive age in a society with relatively few dependent members.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 4: 551–560

Hluboko v útrobach této vynikající zprávy se nachází následující mrazivý odstavec: „Ve většině průmyslových zemí se již prosadil vzorec postupně vzrůstající naděje života a plodnosti trvale setrvávající pod úrovní prosté reprodukce. Bezprostřední vyhlídka na úbytek obyvatelstva a rychlý růst počtu obyvatel ve vyšších věkových skupinách jsou již v těchto zemích podnětem k živým diskusím. Debaty daleko překračují demografii a týkají se vztahů mezi rasami, sociální politiky a podoby manželských vztahů v rodinách se dvěma příjmy“.

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Prof. Stein Ringen, University of Oxford, St. Cross Building Manor Road, Oxford OX1 3UL, Velká Británie, e-mail: stein.ringen@green.ox.ac.uk

O průmyslových zemích se toho ve zprávě o mnoho více neříká, avšak v tomto malém odstavci se skrývá velké drama. O „populační otázce“ jsme zvyklí uvažovat jako o problému populačního tlaku, a skutečně tomu tak je, především v Africe. Dnes se však musíme současně zabývat zcela jiným problémem, totiž otázkou blížího se propadu počtu obyvatelstva zejména v Evropě.

Obyvatelstvo evropských zemí se nereprodukuje. Přinejmenším ve 14 zemích začaly počty obyvatelstva klesat a v ostatních je růst nulový nebo blízky nule. Předpokládá se, že v roce 2050 se počet obyvatelstva v Evropě sníží na 600 milionů ze současných 725 milionů. Staletí populačního růstu vystřídal pokles. Stojíme na historickém předělu.

Zbytek zprávy se věnuje chudobě, počtu obyvatelstva a nedostatečnému rozvoji. Neexistuje a nikdy neexistovala světová krize z přelidnění. Mezi lety 1960 a 2000 se počet světového obyvatelstva zdvojnásobil ze tří na šest miliard. Dnes již je jasné, že k dalšímu zdvojnásobení nedojde. V roce 2050 bude na světě devět až deset miliard lidí, a to už budeme blízko maxima. Někdy ve druhé polovině století počty začnou klesat. Populační exploze bude jen krátkou, sto let trvající epizodou v dějinách lidstva. Byla způsobena lepšími životními podmínkami, zejména lepším zdravím, nižší dětskou úmrtností a vyšší nadějí dožití. Ve většině oblastí Asie a Latinské Ameriky je růst obyvatelstva již dnes jen pozvolný.

Populační krize však přesto propukla alespoň v některých oblastech. Afrika (mezi arabským Severem a Jižní Afrikou) směřuje k dalšímu zdvojnásobení počtu svého obyvatelstva. V nejméně rozvinutých zemích se možná do roku 2050 počet obyvatelstva ztrojnásobí. Je smutné, že některé ze zemí, kde žije nejchudší obyvatelstvo, jsou velmi bohaté na půdu a zdroje a přitom méně „přelidněné“ než Evropa. Jejich problémem není obyvatelstvo, nýbrž špatná vláda.

Až do současné doby se lidstvo rychle rozrůstalo a přitom obdivuhodně vzkvétalo. Dnes je mnohem bohatší *per capita* než před 50 lety. Mnohé země zbohatly a stamiliony lidí se rozloučily s chudobou. Globální kapitalismus a mobilita obyvatelstva pomáhají uskutečnit sen o jednom světě. Africké a latinskoamerické umění a hudba dobyly svět, stejně úspěšné byly íránské, indické a japonské filmy. Lidská práva a demokracie se staly všeobecným standardem a vzniká světová vláda.

Avšak nevzkvétá celé lidstvo. Evropa opouští cestu pokroku a Afrika zůstala daleko pozadu.

I

Úbytek obyvatelstva se v Evropě očekával po většinu 20. století. K poklesu se schylovalo v meziválečném období, ale odvrátil jej nečekaný baby-boom po roce 1945. Nadšení pro děti však nevydrželo dlouho. Za pouhých 20 let se Evropa vrátila k mírám porodnosti pod úroveň reprodukce a započal trvalý pokles počtu obyvatelstva.

Má-li se obyvatelstvo reprodukovat z jedné generace na následující při zachování svého počtu, musí zjevně přivádět na svět dostatek dětí. V rozvinutých zemích

s nízkou dětskou úmrtností a vysokou nadějí dožití se dlouhodobé stability v počtu obyvatelstva dosahuje při plodnosti asi 2,1 dítěte na ženu. Z celé dnešní Evropy dosahuje plodnosti na úrovni reprodukce pouze Albánie. Z ostatních zemí stojí nejvýše Irsko s fertilitou 2,0, dále Francie s 1,8 a Norsko a Dánsko s 1,7. Jihoevropské katolické země mají velmi nízkou plodnost kolem 1,2 a stejný je průměr v zemích střední a východní Evropy. Německo a Švédsko mají plodnost 1,3, Británie a Finsko 1,6.

Průměrná plodnost se v Evropě odhaduje na 1,34 dítěte na ženu. Tento odhad možná z technicko-statistických důvodů podhodnocuje skutečnou míru plodnosti, ale nanejvýš o jedno či dvě desetinná čísla. Současná fertilita je hluboko pod úrovní reprodukce. Pro ilustraci, bez vystěhovalectví a přistěhovalectví a se stabilní plodností 1,5 dítěte na ženu se počet obyvatelstva za 100 let zmenší na polovinu a s plodností 1,2 dokonce na pouhou čtvrtinu. V souladu s tímto myšlenkovým experimentem by při současných mírách porodnosti na konci tohoto století v Německu žilo 40 milionů obyvatel oproti současným 82 milionům a v Itálii méně než 20 milionů oproti současným 57 milionům.

Může k tomu dojít? Nejsme schopni činit spolehlivé předpovědi na tak dlouhou dobu dopředu a populační trendy se mohou rychle a nečekaně měnit. Nezdá se pravděpodobné, že by Evropané jen nečinně přihlíželi tomu, jak jejich počty rapidně klesají. Z výzkumů víme, že alespoň říkají, že chtějí mít více dětí, než ve skutečnosti mají, a lze snad doufat, že najdou způsoby, jak toho dosáhnout.

Na druhé straně však porodnost byla nízká po velmi dlouhou dobu s výjimkou baby-boomu po roce 1945 a nezdá se, že by se mohla vyšplhat na úroveň reprodukce. Aby k něčemu takovému došlo, musela by se stát normou rodina se třemi dětmi, a to se nejeví jako pravděpodobné. Je tomu tak proto, že moderní představy o rodinném životě se opírají o dnes pevně zakořeněnou myšlenku a ekonomickou nezbytnost, že pracují a vydělávají oba rodiče. Tato forma rodinného života se nedá snadno sloučit s více než dvěma dětmi. Překonání normy dvou dětí by vyžadovalo změny v životním stylu, které, jak se zdá, lidé nemají v plánu. Když většina rodičů pokládá dvě děti za ideální počet, mnoho párů nutně tohoto „cíle“ nedosáhne, a výsledkem bude průměrná míra plodnosti kolem 1,5 dítěte na ženu nebo ještě nižší, pokud, jako je tomu v současnosti, bude i nadále vzrůstat podíl bezdětných žen. (Jedna ze tří nebo čtyř dnešních mladých Britek zřejmě zůstane bezdětná).

Podíváme-li se do budoucnosti, nabízejí se nám dva scénáře. Buď radikální změna v postojích a životních stylech zaměřená na podporu větších rodin a spolu s ní nová sociální politika vybízející rodiče, aby vychovali tři nebo čtyři děti. Nebo pokračující nízké míry porodnosti vedoucí k závažnému poklesu obyvatelstva.

První možnost nelze vyloučit. Dnes si ještě lidé v Evropě jasně neuvědomili, že stojíme na okraji populačního propadu. Počty obyvatelstva teprve začínají velmi pomalu klesat. Jakmile se stane zřejmé, že tyto počty zamíří strmě dolů, postoje lidí se mohou změnit. Něco takového se přihodilo ve 20. a 30. letech, kdy Evropu zachvátil strach z poklesu obyvatelstva. Na tomto strachu vyrostl například skandinávský stát blahobytu, zaměřený na podporu rodiny, nebo pronatální sociální politika ve Francii.

Mohou se však postoje změnit dosti důkladně? Baby-boom po roce 1945 byl možný díky tomu, že se pracující matka nestala sociální normou. Ženy byly takřkajíc k dispozici, aby měly víc dětí. Můžeme dnes očekávat návrat k modelu rodiny s jedním živitelem? Je to velmi nepravděpodobné. Vyžadovalo by to, aby se ženy vzdaly celého jednoho století své emancipace. Rodinná ekonomika se přizpůsobila dvěma platům a absenci jednoho platu by si rodiny nemohly dovolit, ani kdyby chtěly.

Změní se politické postoje a bude státní sociální politika více nakloněná rodinám? Možná, ale jen s obtížemi. S výjimkou Skandinávie by potřebná změna musela být značná. Vlády ztrácejí moc vybírat nové daně na další výlohy. Rodinná politika je nejistou investicí, neboť rodiče nelze uplatit, aby měli více dětí, aniž by změnili svůj životní styl, a tato změna by byla velmi nákladná. V oblasti sociální politiky nakloněné rodinám patří přední místo skandinávským zemím. Ve Švédsku zůstává porodnost přes veškeré politické úsilí nízká; v Norsku je porodnost vyšší, ale to zřejmě způsobuje ekonomický optimismus opírající se o zásoby ropy.

Nejlepším odhadem zřejmě je, že nízké míry porodnosti budou trvat dosti dlouho a že Populační fond OSN má pravdu, když říká, že se u nás „již prosadil vzorec plodnosti trvale setrvávající pod úrovní prosté reprodukce“. Tuto předpověď podporuje ještě jeden další důvod. Trvá dlouho, než se nízká porodnost projeví úbytkem počtu obyvatelstva. Jakmile k tomu ale dojde – a my se nacházíme právě v tomto okamžiku – další a zrychlený úbytek (alespoň po nějakou dobu) je nevyhnutelný již čistě na základě demografické logiky. Populační úbytek může následně vést k ekonomickému úpadku. Lidé pak zjistí, že žijí v upadajícím prostředí, což posiluje jejich nejistotu a úzkost ve vztahu k budoucnosti. V naší části světa se lidé obávající se budoucnosti bojí mít děti. Populační úbytek již započal a začíná se rozvíjet jeho dynamika.

Můžeme nízkou porodnost vyvážit zvýšeným přistěhovalectvím? Zde vstupujeme na minové pole, jehož se v citovaném odstavci Populační fond jen jemně dotýká. Odpověď zní ne – imigrace není náhradou za děti. Avšak s tím souvisí další otázka, totiž zda je imigrace žádoucí, a na tuto otázku bychom měli odpovědět ano – k imigraci bude docházet, bude vzrůstat, a my bychom ji měli přivítat. Zamysleme se nejdříve nad první otázkou a poté se vraťme k otázce druhé.

Představa, že svůj populační problém můžeme řešit přistěhovalectvím, je povrchní a nezodpovědná. Náš sklon myslet si, že zbytek světa nám je dán k dispozici pro uspokojování našich potřeb, v tomto případě výběrem z jeho populace, má v sobě něco nechutně arogantního. V dřívějších imperiálních dobách Evropané viděli v Africe zemi, kam mohou vyvážet své přebytečné obyvatelstvo a tím tam zavádějí civilizaci. Dnes některé hlasy navrhuji, abychom svůj populační deficit vyřešili dovozem chudých lidí k nám, neboť údajně i tentokrát jim, ač je využijeme, prokážeme službu. Jenže politika stojící na aroganci není morálně udržitelná.

A není ani funkční. Jako jednoduché řešení se sice jeví otevření hranice, když k nám přistěhovanci chtějí, avšak v tom se skrývají těžké a nepříjemné otázky.

- Chceme vůbec my Evropané přistěhovalce? Nevypadá to tak.
- Jsme schopni snést zvýšený příliv přistěhovačů? I nízké přistěhovalectví, jaké má-

me dnes a z kterého je velká část tvořena vnitřní evropskou migrací, již způsobuje sociální konflikty a posun politických orientací směrem k extrémní pravici.

- Bude chtít přijít do Evropy dostatečný počet přistěhovalců, budou to ti, které potřebujeme, a dokážeme je přilákat? Kromě Evropy potřebují přistěhovalce i jiné země: Severní Amerika, Austrálie, Japonsko, Korea. Mnohé ze států, odkud dnes obyvatelstvo odchází, se ekonomicky rozvíjejí, a brzy si mohou začít hlídat svou pracovní sílu pro sebe.
- Co vystěhovalectví? Pokud po úbytku obyvatelstva bude následovat ekonomický úpadek, nestane se Evropa spíše oblastí, odkud se obyvatelstvo bude stěhovat pryč, než cílem přistěhovalectví?

Vážně míněná demografie nepočítá s tím, že přistěhovalectví vyrovná důsledky nízké porodnosti. Zcela jistě s tím nepočítá Populační fond OSN. Jeho předpověď, podle které počet evropského obyvatelstva klesne do poloviny století o 125 milionů, zahrnuje i přistěhovalce. Pokud tento trend bude pokračovat i nadále a v druhé polovině století přijdeme o dalších 125 milionů, náš počet se sníží na 475 milionů. Pokud se úbytek obyvatelstva stane trvalým a ještě nabere na tempu, stojíme před reálnou možností, že počet obyvatel Evropy poklesne během sta let na polovinu, a to i při započtení přistěhovalců. To jsou vysoká čísla a sto let je velmi krátká doba. Stojíme před populačním propadem.

II

Počet evropského obyvatelstva nastoupil klesající trend. Otázka zní, jak velký bude jeho úbytek a zda se může stát dlouhodobou záležitostí a vyvolat tak další formy úpadku. Populační změna je nejmocnější silou sociálního rozvoje. Bylo by naivní si myslet, že životní standardy a styly zůstanou nedotčeny, když dochází ke smršťení samotné páteře společnosti.

Některé důsledky jsou nevyhnutelné a obsažené v současných trendech, takže je můžeme popsat bez stínu pochybnosti. Jiné důsledky jsou jen možné, hodně závislé na tom, zda sestupný trend počtu obyvatelstva dokážeme včas zastavit. O těchto dalších důsledcích můžeme jen spekulovat, avšak naše spekulace musí zahrnovat i obraz Evropy, která se propadá do sestupné spirály ekonomického a kulturního úpadku.

Cílem Evropy je sjednotit se a dosáhnout postavení významné světové mocnosti, avšak mocnost s ubývajícím obyvatelstvem není mocností na vzestupu. Je slabší Evropa dobrá, nebo špatná? Pokud nám jde o Evropu a její budoucnost ve světě, je špatná. Pokud řekneme: nevádí, na světě je lidí dost – pak my Evropané říkáme, že na Evropě nezáleží. Jaká však bude budoucnost sjednoceného evropského kontinentu, jestliže jeho obyvatelstvu není drahá žádná idea Evropy?

Dnes je nejlidnatější evropskou zemí Německo (82 milionů), po něm následují Velká Británie, Francie a Itálie, z nichž každá se blíží 60 milionům. Budou-li současné trendy pokračovat, Francie a Německo si vymění místa v pořadí zemí podle

počtu obyvatelstva, Británie zůstane na své pozici a Itálie se, co se populace týče, propadne do bezvýznamnosti.

Bude 40 milionů Němců méně šťastných proto, že už nepatří k 80milionovému kmeni? Jednotlivci zřejmě nebudou, ale německý národ zcela jistě ano. Osmdesátimilionový národ je významná mocnost, 40milionový národ je méně významná mocnost. Bude 400 milionů Evropanů nešťastných proto, že jich není 800 milionů? Odpověď je stejná. Zda je pro Evropu dobře, nebo špatně, že Francie předstihne Německo v počtu obyvatel a moci, je věcí názoru každého jednotlivce. Bude však Itálie ještě Itálií, až bude mít pouze 15 nebo 20 milionů obyvatel?

Změny v sociálním složení Evropy jsou více než pravděpodobné. Bude v ní relativně méně Jiho- a Východoevropanů a relativně více Západo- a Severoevropanů. Vnitřní migrace tyto trendy zřejmě ještě posílí. Nejspíš dojde k selektivní migraci, kdy se nejlepší pracovní síla bude stěhovat pryč ze zaostalých oblastí, které se tak dostanou do ještě horšího úpadku (To se již děje např. v rámci interní mobility z východu na západ v Německu). Populace přistěhovalců se stanou relativně početnějšími a Evropa více multikulturní.

Evropa se zmenšuje, rozrůžňuje se její národní, regionální a sociální složení, vzrůstá její multikulturalita. Je to důležité? Bude Evropa lepším, nebo horším místem k životu? To závisí na přízraku ekonomického a kulturního úpadku.

Některé oblasti Evropy sténají pod populačním tlakem. My, co žijeme na jihovýchodě Anglie, to víme velmi dobře. Do tohoto regionu – jednoho z nejhustěji zaľidněných na světě – se vměstnalo tolik lidí, že žádný dopravní systém nedokáže uspokojit jejich potřeby. Výsledek: denní náklady ve formě stresu a ztráty času i zisku. Ceny nemovitostí jsou takové, že i dobře vydělávající mladí lidé jsou vyloučeni z trhu realit. Výsledkem je: podivná nová forma vznešené bída – mladí lidé, kteří mají dost peněz na utrácení, ale ne dost na to, aby si pořídili vlastní bydlení, o to více utrácejí. (To je pozadí rodící se kultury životních stylů osob žijících bez partnerů a bez dětí; mladí lidé si nemohou dovolit rodinu, a smíří se proto s tím, že nechtějí, co stejně nemohou mít.) Můžeme si myslet, že úbytek obyvatelstva je požehnáním, ve skutečnosti to je ale naše prokletí.

Průmyslovou nebo postindustriální ekonomikou je její obyvatelstvo. Když roste obyvatelstvo, roste ekonomika, když obyvatelstvo stagnuje, stagnuje i ekonomika, když obyvatelstvo klesá, klesá i ekonomika. V roce 1945 bylo Německo v troskách, ale během chvíle se Západní Německo vrátilo na pozici hlavní ekonomické síly v Evropě. Dnes se již ví, že faktorem významně přispívajícím k německému *Wirtschaftswunder* byl příliv milionů Němců z východní Evropy, jenž vytvořil tlak, který postavil německou ekonomiku opět na nohy. Japonská ekonomika rostla, dokud rostl počet japonského obyvatelstva. Dnes, kdy počet obyvatelstva stagnuje (porodnost v Japonsku je stejná jako evropský průměr), stagnuje i japonská ekonomika. Ve Spojených státech se ekonomické osudy Severu a Jihu měnily podle migrace: když migrace směřovala na Sever, prosperoval Sever, když na Jih, prosperoval Jih. Lidé zůstávají v jihovýchodní Anglii nebo se tam stěhují kvůli její dynamické ekonomice, a dynamiku této ekonomice propůjčuje právě populační tlak. Energicky se dnes

rozvíjejí takové národní ekonomiky jako Spojené státy a Austrálie, kterým se daří kombinovat poměrně vysoké míry porodnosti s poměrně vysokým přistěhovalectvím. Evropa uvízla v nízkém růstu a vysoké nezaměstnanosti. Evropský vlak se skřípěním zastavuje, jak německá lokomotiva ztrácí tah kvůli stagnaci obyvatelstva, a začne ujíždět zpátky, jakmile jejího obyvatelstva začne ubývat. Obyvatelstvo v moderní ekonomice vytváří poptávku a tlak; když jí začnou docházet lidé, dojde jí dech.

Během tří staletí pokroku Evropa vytvořila mimořádně bohatou kulturu projevující se v architektuře, umění, literatuře, hudbě, svobodě a demokracii. Co se stane, když Evropa sklouzne do ekonomického úpadku? Najde se přebytek, z něhož bude možné financovat katedrály, paláce a umění? Budou vlády s to podporovat muzea, operní domy, divadla a orchestry? Co se stane s postoji, jistotou a důvěrou? Budeme si moci dovolit svobodu? Prežije demokracie, pokud se zhroutí ekonomika? Ve starověkých Athénách, kde demokracie byla stvořena a kde rozkvetla, se zřítíla jako domeček z karet, jakmile přestala fungovat ekonomika.

Přejdeme-li od známých důsledků k možným, dostaneme se na neznámé území. Úbytek obyvatelstva je cosi, co jsme po staletí nezažili. Jsme za vrcholem kopce na cestě dolů. Ta nás během několika krátkých desetiletí přivede do Evropy velmi odlišné od té, jak ji známe dnes.

Nemůžeme říci, že to bude Evropa ekonomicky a kulturně chudší, ale tuto možnost musíme vést nadále v patrnosti. Musíme si uvědomit, že se tvoří dějiny, že jsme svědky změny směru v jádru toho, co žene vpřed společnosti a jejich rozvoj. Celá naše zkušenost je o sociálních trendech mířících vzhůru; jakmile začnou ukazovat dolů, nebezpečí je akutní.

III

Zpráva Populačního fondu OSN vykresluje hrozivý obraz nedostatečného rozvoje. K chudobě: téměř polovina lidí na světě má na den méně než dva dolary, každý čtvrtý méně než jeden dolar. Podíl lidí žijících v chudobě pomalu klesá, avšak absolutní čísla zůstávají zatvrzele neměnná.

K nerovnosti: „Podle většiny ukazatelů se propast mezi bohatými a chudými ještě více rozevřela. Rozdíl v příjmu na jednoho obyvatele mezi 20 procenty nejbohatších a 20 procenty nejchudších byl v roce 1960 30:1; tento poměr vyskočil na 74:1 v roce 1999.“ K nerovnosti v chudých státech: „Ženy jsou neúměrně silně zastoupeny mezi chudými. Mnohé z nejchudších žen žijí v domácnostech vedených ženami. Vzrůstá mezi nimi počet vdov. Překlenutí ‚genderové propasti‘ v oblasti zdraví a vzdělání snižuje individuální chudobu a podporuje ekonomický růst. Účinky jsou nejsilnější v chudších zemích.“

K nemocím: „AIDS je významnou příčinou smrti v Africe, kde žije 28 milionů lidí nakažených HIV/AIDS: ze 40 milionů nakažených osob žijí všechny kromě 1,5 milionu v rozvojových zemích. Nemoc se šíří nejrychleji ve východní Evropě a Střední

Asii a každým dnem se stává vážnější hrozbou pro Indii a Čínu. HIV/AIDS je demografickým, sociálním a ekonomickým neštěstím. Jelikož zabíjí převážně mladší osoby, v nejhůře postižených zemích vyhlazuje celé generace uvnitř skupiny osob v produktivním věku. Nemocí je nakaženo stále více státních úředníků a zaměstnanců v soukromém sektoru. Vinou pandemie AIDS mohou být ekonomiky postižených zemí v roce 2020 o 20-40 procent menší, než se odhadovalo. Zdravotní péče se již stala nedostupnou pro velkou část těch nejchudších. Vzdělávací systém a zdravotnictví se hroutí, neboť učitelé a zdravotníci vymírají. Pandemie nejeví známky zpomalení. Efektivní politické vůdcovství zabránilo šíření nákazy v zemích, jako je Senegal, Thajsko a Uganda, avšak mnozí vůdci na nejružnějších úrovních s pandemií ještě nezačali bojovat. Přes mnohá vyjádření podpory členové mezinárodního společenství dosud nedali k dispozici prostředky, které chudé země potřebují.“

Zpráva o těchto tématech hovoří diplomaticky, jako by byla stejně závažná pro všechny, avšak dnešní příběh o nedostatečném rozvoji je na prvním místě příběhem o Africe. Je zjednodušující říkat, že svět se vyvíjí vpřed a Afrika zůstává pozadu, ale jde o zjednodušení obsahující pravdu. S otázkou, proč stále existuje zbytečná bída, jako tomu je v Africe, je velmi obtížné se vypořádat. Dotýká se hlouposti. Je nesmyslné vylučovat Afriku ze světové ekonomiky. Dotýká se též neschopnosti, naší neschopnosti pomoci Africe a neschopnosti Afriky pomoci si sama. Dotýká se i dědictví kolonialismu a našich předsudků a rasismu. Africké národy a bohaté kultury jsou ohroženy. Můžeme je zachránit za cenu, která je pro nás velmi nízká. Proč se to neděje? Existuje jasné vědomí o problémech, které Afriku sužují, a upřímná vůle pomoci. Proč se nepromítají do činů? Každému je jasné, že Afrika pomoc potřebuje. Američtí a evropští vůdci učinili v posledních letech odvážná prohlášení, že teď přišel čas, aby se jejich pozornost a zájem obrátily k Africe. Proč po těchto prohlášeních už nic nenásledovalo?

K rozvojové politice zpráva opakuje, co se již stalo zavedeným klišé: zdravotnictví, vzdělání a lepší příležitosti pro ženy. Rozvoj přichází zdola, začíná u lidí a investic do lidí.

Za tím vším se skrývá otázka, proč přetrvává chudoba ve světě, který je nezměrně bohatý. Je tomu tak patrně z mnoha důvodů, ale ne z těch, které jsou někdy pokládány za nejzjevnější. Není pravda, že vnější podmínky, řekněme „vykořisťování“, odsoudily chudé lidi žijící v chudých státech k trvalé chudobě. Počty chudých poklesly v Latinské Americe, v arabském světě a Asii, výrazně poklesly v jižní Asii. K tomu by nedošlo, kdyby tyto země byly uvězněny v mezinárodních strukturách unikajících jejich kontrole. Ve východní Evropě a Střední Asii počet lidí žijících v extrémní chudobě po roce 1989 prudce stoupl (z jednoho milionu na 17). To je dědictví vnitřních selhání. V (subsaharské) Africe chudoba nadále vzrůstá. To je důsledek neuvěřitelně špatného vládnutí. (Ovšem v Africe *existují* dobré vlády, a tam, kde existují, se situace zlepšuje.)

Chudoba nepřetrvává ani kvůli přelidnění. Ekonomové vedli spory o vazbě mezi počtem obyvatelstva a chudobou, ale Populační fond dnes tvrdí, že tato otázka je vyřešena. Vazba existuje a je třeba ji hledat spíše v úniku před chudobou než

v jejím vytváření. Vysoký podíl mladých závislých osob v chudé populaci brání ekonomickému růstu a znemožňuje zemi vydat se cestou rozvoje. Když se však podaří snížit porodnost, otevře se okno příležitosti k nastartování ekonomického růstu za předpokladu, že vláda je schopna této příležitosti využít. „V jedné generaci tento pokles plodnosti otevírá demografické okno, období, kdy početná skupina osob v produktivním věku podporuje poměrně menší počet starších a mladších závislých jedinců. Demografické okno představuje pro tyto země jedinečnou příležitost k investici do ekonomického růstu. Toto okno se otevírá pouze jednou a ne na dlouho. V další generaci se opět zavírá, neboť populace stárne a počet závislých osob se opět zvyšuje. Využití demografického okna vysvětluje třetinu ročního ekonomického růstu východoasijských „tygrů“. Jiné státy nebyly tak úspěšné. Nejchudší země mají k otevření demografického okna velmi daleko.“

IV

Populační fond OSN publikuje *Zprávu o stavu světového obyvatelstva* každoročně od roku 1978. Je to jeden z hrstky dokumentů patřících do rodiny výročních zpráv OSN, které představují vynikající cvičení v politické výchově. Dalšími podobně vybočujícími tituly jsou *Zpráva o lidském rozvoji* (Rozvojový program OSN) a *Zpráva o světovém rozvoji* (Světová banka).

Zpráva za rok 2002 podněcuje k úvahám o obyvatelstvu a ekonomice. Jejich vzájemný vztah je složitý. V nedostatečně rozvinutých ekonomikách je populační růst příliš velký a v rozvinutých ekonomikách naopak příliš slabý. To jsou příběhy Afriky a Evropy. Ať se liší sebevíc, patří k sobě. V obou případech jsou vyhlídky do budoucnosti černé. Afrika se nevydá cestou rozvoje a Evropa ji opustí. Jejich souměřitelnost se může ještě prohloubit, jak bude Evropa stále závislejší na dovozu lidí a Afrika na jejich vývozu.

Co dělat? Nemůžeme číst tuto zprávu o nedostatečném rozvoji, stejně jako jiné zprávy OSN z poslední doby, aniž bychom opět nezdůraznili, že se něco musí udělat pro Afriku. Záměrně říkám *pro* Afriku. Ať to sebevíc zavání pocitem nadřazenosti, Afrika potřebuje, abychom pro ni něco udělali. Dědictví hanby za škodu, již Evropa Africe způsobila, dnes Evropě brání udělat pro Afriku cokoli dobrého. Angažovanost v Africe bude kontroverzní, vyžaduje nejdříve nastolení dobré vlády a teprve potom peníze. Evropané vřelí se obávají pracnosti tohoto úsilí a nařčení z poručnickování. Afričtí lupiči vydávající se za vládců využívají rétoriky imperialismu, aby si ochránili svůj ráj. Hlasité proklamace a gesta jako v patové situaci se Zimbabwe nejsou k ničemu. Z tragédie této země a z dalších hrůz hladovění a nemoci se lze poučit o tom, že se žádá více než jen rozvojová pomoc. Je zapotřebí institucí angažovanosti, má-li se předejít neštěstí. My v Evropě bychom to měli brát jako svou odpovědnost: neměli bychom dovolit staré hanbě, aby nám způsobila hanbu novou.

Pokud jde o Evropu, není nepředstavitelné, že úbytek obyvatelstva přeroste

v ekonomický úpadek, ba je to dokonce pravděpodobné. Bezpochyby dojde k mnoha změnám na sociální mapě. Mimoto se dá předpokládat, že úpadek bude pokračovat déle, pokud teď nepodnikneme kroky, které zabrání přeměně klesající křivky, po níž se pohybujeme dnes, v dlouhodobě sestupnou spirálu. Nikdo podle mého názoru nemůže s jistotou tvrdit, že jestli se dnes udělá to a to, zítra dojde k tomu a tomu, avšak víme toho dost, abychom mohli říci, že před námi číhá nebezpečí, které vyžaduje, abychom nyní jednali.

Ač nemůže být sporu o tom, že míry porodnosti jsou v Evropě jako celku příliš nízké, v některých evropských zemích jsou nad kritickou úrovní. Co je skutečností v některých státech, musí být možností v jiných. Evropa by mohla míry porodnosti po malých krůčcích zvednout. Malé změny se mohou společně projevit velkými důsledky pro populační trendy.

Předně potřebujeme uvědomění. Musíme si připustit, že ve hře jsou evropské ekonomiky a kultury. To je obtížný úkol, neboť je třeba uznat fakt populačního úbytku a nebezpečí, která z něj plynou, a vzápětí toto zjištění proměnit ve výraz evropské sebedůvěry, jež říká, že Evropa, její kultura a hodnoty jsou něčím, co je pro Evropany důležité a co chtějí uchovat.

Dále potřebujeme revoluci uvnitř státu blahobytu vedoucí k lepšímu postavení rodiny. Musíme umožnit mladým lidem, aby si mohli dovolit založit rodinu. Musíme více ekonomicky podporovat rodiny s dětmi a umožnit ženám, aby byly zároveň manželkami, matkami i pracovníci. To zahrnuje jednak opatření umožňující návrat k rodině, jako delší placenou mateřskou dovolenou a jistotu zaměstnání pro matky, jednak kolektivní opatření jako jesle a centra denní péče.

Konečně, musíme si udělat jasno v otázce přistěhovalectví. Lidé na celém světě jsou v pohybu. Budoucnost patří dynamickým společnostem se smíšeným obyvatelstvem. Evropa je zkostratělá, protože si dovoluje zestárnout ve svých strukturách i smýšlení. Věci by se jen zhoršily, kdybychom se měli izolovat od toho, co je v současném světě mladé, od živé transnacionální komunity. To samozřejmě předpokládá, že otevřeme své hranice, ale něco takového můžeme udělat jen tehdy, když se naučíme změnu *chtít* a když se zbavíme svého strachu z toho, co je dnes ve světě v pohybu.

Z angličtiny přeložil Marek Skovajsa

STEIN RINGEN je profesorem sociologie a sociální politiky na Oxfordské univerzitě. Zabývá se otázkami kvality vládnutí, a to z pozice, v níž se protíná demokracie, politika a spravedlnost. Publikoval řadu knih a článků v britském i zahraničním tisku.

Jaroslav Kapr
 (* 5. prosince 1933 – † 6. března 2003)

V roce svých nedožitých sedmdesátin opustil sociologickou obec navždycky „sociolog-gentleman“ Jaroslav Kapr. Patřil k oné generaci sociologů, která možná do dějin české sociologie vstoupí jako „ztracená generace“, jako „generace zavražděných možností“, jako pokolení nenaplněných očekávání. Po studiích filozofie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy (absolvoval 1961) začínal v sociologii jako sociolog-samouk – takoví byli všichni jeho generační souputníci. V druhé polovině 60. let se aktivně podílel na vzniku a formování „nové sociologie“, patřil k tzv. Machoninovu týmu, který si předsevzal co možná nepředpojatě popsat „realitu“ reálného socialismu; sám se zabýval intenzivně sociologickou metodologií, zejména však sociologickými aplikacemi, živou, dynamickou sociologií, která má porozumění pro slabé této země, pro nemocné a opomíjené.

V roce 1969 vydal v Mladé frontě spolu se Zdeňkem Šafářem, s nímž tvořil léta nerozlučnou intelektuální i lidskou dvojici, knížku *Sociologie nebo zdravý rozum (Praxe sociologického výzkumu)*, která dodnes ob stojí i před velice náročnými kritickými kritérii. Je to knížka napsaná nejen s hlubokým porozuměním pro tehdy špičkovou sociologickou metodologii, ale je to navíc knížka vtipná, intelektuálně inspirovající, provokativní...Jaroslav Kapr byl skvělý stylista, jazykově precizní, ironický a vtipný, sarkastický, když bylo třeba, nikdy však zlý a urážlivý či uráženecký.

Slibná kariéra, která by se byla rychle rozvíjela po pobytu ve Spojených státech (u prof. Jiřího Nehněvajsy v Pittsburgu v letech 1968–1970), kde se seznámil se soudobou tehdy již téměř „postparsonovskou“ sociologií (zejména byl fascinován Arthurem Stinchcombem, o jehož „konstrukci sociologické teorie“ psal), byla brutálně zastavena normalizačním procesem. Ačkoliv „zůstal v oboru“, přesněji – směl pracovat v oboru sociálního lékařství, tedy v jakési „aplikované sociologii medicíny“ (na katedře sociálního lékařství lékařské fakulty UK), bylo to přištipkaření bržděné a komplikované lidmi nekvalifikovanými, nekulturními a co víc – neslušnými. Jaroslav Kapr tím trpěl možná více než jiní, čelil marasmu doby ironií a sarkasmem, ale hlavně sebeironií a současně laskavostí a porozuměním, jež projevoval všem, kteří sdíleli podobný neradostný osud. Pomáhal přežít jiným, snad také za cenu velkého vnitřního sebeobětování.

V době svého amerického pobytu, kdy jeho žena Pavla čekala dítě, prostudoval všechny možné příručky o „roli otce“ a po návratu napsal mimořádně úspěšnou knížku *Nastávající otec* (vyšlo ve třech vydáních). Byla to svým způsobem rezignace a svým způsobem demonstrace: vynucená rezignace na systematickou práci v oboru a demonstrace toho, že „život je jinde“...Byl to zvláštní útěk do privatissima, počátek dlouhodobého „života v skrytu“, ale nikoliv života prázdného.

Ihned po listopadu 1989 vydává v novém Sociologickém nakladatelství knížku *Co je demokracie: učební pomůcka o demokracii jako způsobu rozhodování* (1991,

97 stran), zhodnocuje aspoň částečně své působení mezi „sociálními lékaři“ příručkou *Sociální deviace, sociologie nemoci a medicíny* (spoluautor, Sociologické nakladatelství 1991) a spolu s Bohumilem Koukolem knihou *Pacient: revoluce v poskytování péče* (Sociologické nakladatelství 1998). Na nové Fakultě sociálních věd pracuje nějaký čas v Ústavu sociálně politických věd (1990–1993) a potom na katedře masové komunikace, kterou spoluzakládal, zejména se však spoluúčastní ustavení výrazné specializace – biografické sociologie. Po jisté době odchází na severní Moravu a aktivně se podílí na ustavení Slezské univerzity v Opavě, kde zakládá pracoviště sociální politiky a sociální práce. Těžká nemoc jej však potom postupně stále více vzdaluje oboru, k jehož rozvoji přispěl nejen svými odbornými texty, ale především svou mimořádnou osobností.

Více než výpověď o Jaroslavovi Kaprovi z cizího pera poví o něm, ale i o době, v níž mu bylo souzeno žít, záznam alespoň dvou jeho úvah „o sobě samém“.

Nespravedlnost v nás a mimo nás

Když jsem chodil asi do druhé nebo třetí třídy obecné školy nijak zvlášť se nepamatuji na to, že bych vnímal odlišnost spolužáků podle toho, v jakých rodinách žijí. Škola nás svým strašným rádem rozhrnovala na dobré a špatné žáky. Ti dobří byli učiteli milováni, vynášení, zvýhodňováni, oslavováni, ti špatní diskriminováni, uvrhováni do kasty odsouzených, ponižováni a zatracováni...

Narazil jsem však (doslova mám pocit, že narazil) na instituci nedělních dobročinných obědů. Nevím již, kdo to zorganizoval. Rodiny, které na tom byly „lépe“, zvaly děti z chudých rodin na nedělní oběd. Já jsem byl vyzván, abych také jednoho z nich navrhl, či ho určila učitelka, už se nepamatuji. Víím jen, že bydlel v dělnické kolonii ve „vagonkách“. To bylo místo, se kterým jsem neměl žádné zkušenosti, jen mám dodnes nejasný pocit něčeho nepatřičného. Ne že by šlo o místo, které znamená nebezpečí, ale o místo, kam slušný člověk nechodí. Kluk, se kterým jsem chodil do třídy a kterého mám v paměti jako živé, energické dítě, které se s chutí účastnilo všech rvaček a často vítězně, což jsem mu záviděl, protože sám jsem byl „fuňfa“, prát jsem se neuměl a bál jsem se, byl pozván k nám na nedělní oběd. Pamatuji, že jsem byl rád, byl jsem tím poctěn, že takový „pravý kluk“, který mě nikdy předtím nebral na vědomí, přijde k nám. Těšil jsem se na to, chlubil jsem se tím. Konečně přišel onen den a já ho blaženě přivedl. Nevím, jak se k němu chovali mí rodiče, ani já už se nepamatuji na to, jak jsem se tehdy choval já, ale dodnes ve mě doznívá hluboký pocit deprese z ponižení a pokoření bližního. Ten spolužák, nevím už ani, jak se opravdu jmenoval, byl ve třídě živý, až neurvalý kluk a tím mně imponoval. Najednou se choval ke mně i k mým rodičům nějak jinak, úplně jinak. Znělo to jako výrazně falešný tón. Mluvil slušně, snažil se chválit mě a věci kolem, děkoval za to, o co by ve třídě nejevil zájem, byl prostě úplně jiný, nějak strojeně vymydlený. Nemyslím fyzicky, ale čiselo z něho tisíce příkazů, aby se choval slušně, neutíral si nos do rukávu, neodmlouval, nesrkal a já nevím co ještě. Ale nebylo to totéž, co by všichni rodičové tloukli do hlavy své ratolesti, která jde někam na návštěvu. On šel na návštěvu někam, kde jejich chudobě laskavě poskytují službu. Nejvíce mě ponižilo

a zaskočilo, že se tak choval ke mně. Ve třídě mě přece téměř nevnímal, byl jsem pro něho prostě jen kdosi anonymní, vůči komu byl ochoten se chovat neanonymně nanejvýš tehdy, když by bylo zapotřebí mu dát facku. Teď se však ke mně choval přátelsky, ba přímo podlézavě. Natolik jsem byl již tehdy schopen reflexe, že jsem poznal, že to neplyne ze mně samotného, že to není tím, že jsem ho překvapil svým projevením přátelským pozváním na oběd, ale že to vyvěrá z nějaké neznámé síly zvenku, z nějakého tlaku, který ho nutí se chovat ke mně jako ke svému příteli, i když jím nejsem. Za přítele by si mě nevybral. Cítil jsem, že ho to ponižuje, pokořuje, že v tu chvíli je někým, kým není a být nechce. Ale i mě to pokořilo a zranilo a to je důvod, pro který se právě tento zážitek vynořuje z hloubi dětství. Dodnes cítím jeho ostrý myší pach, pach pokoření, trapnosti a ponížení.

Další vzpomínky na nespravedlnost, jejíž zdroje leží mimo mne, kdesi ve vnějších silách a proudech společnosti, jsou mimo hranice dětství. Opustí-li člověk tyto hranice, je v jiném světě, jinak interpretuje činy své a svého okolí. Především je racionalizuje. Uvádím to proto, abych své interpretace předem zpochybnil.

Z důvodů obecně známých nebylo v minulých letech vhodné, abych publikoval. Žil jsem ve zvláštním, poněkud šíleném světě. Nikomu nevadilo, alespoň to tak vypadalo, když jsem pod svým jménem publikoval knihu o otcích. Tehdy to ještě šlo bez omezení. Byla přijata, bez protekce a vzhledem k tomu, že každá kniha rok až dva leží v nakladatelství, vyšla až v roce 1972. Nebyla ideologická, mé nežádoucí nebylo nijak intenzivní a tak prošla. Při dalších pracích, z oboru medicíny, vznikaly potíže... Všichni, kteří o vydání nějaké knížky rozhodovali, z alibistických důvodů rádi viděli autora či spoluautora, pokud možno „košér“. V některých případech se to dělalo tak, že se skutečný autor vůbec neobjevil. Mistr v tomto typu publikací byl profesor Tlustý. Protože jsem byl jeho žák, který ho obdivoval a snažil se ho napodobovat, účastnil jsem se této hry také. Vzhledem k tomu, že se nám zdálo, že jsme do takové situace jaksi vnuceni, vmanévrování, připadali jsme si jako hrdinové. Patřilo proto k dobrému tónu chlubit se „mezi svými“ – tamtomu blbci jsem knihu napsal já a onomu zase on atd. Bylo to sice nebezpečné, ale vzrušovalo to a byla to vlastně jediná odměna ukojující dobře utajenou, anonymní autorskou ješitnost. Po letech jsem pak seděl, jak říkají vědci – „mírně intoxikován“, s jedním americkým přítelem, a když došlo na tato vyprávění, hlubokým uraženým tónem onen Američan prohlásil, že to je nejhrubší porušení etiky a že takovou neetickou věc by vědec nikdy neměl dělat. Aby všichni dobře rozuměli – tedy napsat práci, pod kterou se podepíše někdo jiný. Protože jsme byli všichni namazaní, nejsem si jistý, jak to tehdy doopravdy myslel, ale já sám jsem pochopil jeho výrok tak, jak ho předkládám. Vidím tedy neetičnost chování u sebe. Byť byly důvody toho psaní pro jiné a pod cizími jmény jakkoliv omluvitelné, a tento případ je pochopitelně ten nejpříznivější hodnotitelný, množina jiných již není a nebyla ani zdaleka tak sympatická.

Setkal jsem se tak s tím, co chápu a uznávám v plném významu až nyní (alespoň se domnívám), že totiž člověk nemá v životě činit nic, co odporuje základním lidským hodnotám. „Nic“ znamená i to, že neužívá úhybných manévrů tam, kdy je přesvědčen o tom, že jde o věc nesprávnou a nespravedlivou. Jsem-li přesvědčen, že není etické, aby někdo kryl někoho, vydával jeho práci za svou, ať je to jakkoli výhodné pro oba partnery, nemám to prostě dělat. Nic by se nestalo, kdyby ona „díla“ nevyšla, kdyby pár korun, které jsem za ně dostal, nebylo utraceno za kalhoty a propito v pivě.

Jistě, zachraňovalo to mou sebeúctu „vědce“, ale cena svědomí za to zaplacená, je příliš vysoká.

Druhá odpověď na přiznání k tomuto činu byla ještě překvapivější. Své dceři jsem ve slabé chvíli prozradil něco jako existenciální zážitek. Do fakultní knihovny v mé přítomnosti přišel student a hledal knihu, na které jsem se také autorsky podstatně podílel. V tu chvíli jsem prožíval zvláštní pocit uspokojení, že se nikdy nedoví, že osoba, se kterou se v této chvíli, v tomto okamžiku, v tomtéž času a v tomtéž prostoru setkal, je autor práce, kterou hledá. Co víc, nikdy se to nedoví... Napadlo mě, zda se to v dějinách již nestalo, možná dokonce často, a jak je tedy náš svět podivný a tajemný ve své zdánlivé průhlednosti.

Když jsem tuto příhodu i se svou interpretací sdělil své dceři, nechápavě mne chvíli zkoumala a nakonec pronesla neodvolatelný odsudek – „táto, jsi perverzní“.

Tyto poznámky vypovídají o věcech, které patří do stejné kategorie. Vztahují se ke zkušenosti setkání s činy a hodnoceními, jejichž zdroj není ve mně a v osobě, která je se mnou v kontaktu, ale kdesi mimo, v prostoru, který nekontrolujeme a buď skutečně, nebo v sebeobraně nechápeme, s nímž se prostě neidentifikujeme.

Učitelé a paradoxy doby

Po ukončení gymnázia jsem nebyl přijat na vysokou školu a odešel jsem tedy nejprve na brigádu a potom učit na horskou školu. Po krátké etapě horského učitele jsem vojákoval v Bílku u Chotěboře a znovu se přihlásil na vysokou školu a tentokrát, v roce 1956, byl přijat.

Vysoká škola tehdy vypadala vůbec všelíjak. Zastihl jsem sice určitou liberalizaci (po maďarských událostech), ale byla jednak fiktivní, jednak velice krátká. Katedra filozofie byla tehdy reprezentována prof. Svobodou, prof. Popelovou, doc. Benešem, bratry Machovcovými, dr. Sobotkou, Tlustým, Klofáčem, Tondlem a celou řadou mladších asistentů i dalších podivných figurek, jako byl třeba Přenosil, můj pozdější „šéf“ na lékařské fakultě.

Profesor Ludvík Svoboda byl to, čemu říkal Šlitr „fajnovej člověk“. Byla to impozantní postava, předválečný marxista (to znamená – marxista ne blbej), kouřil veržinka, chodil pomalu a důstojně do schodů. Tato důstojnost mně byla sympatická, hodila se nějak k vůni viržinek, k jeho zkušenostem diplomata, k jeho vystupování [...]

To byl Svoboda. Zaujal však tím, že celý rok vedl seminář o jedné knížce. Sice to byl, myslím, Leninův *Materialismus a empiriokriticismus*, ale jako jediný člověk široko daleko soustředil naši pozornost na pozorné, vnímavé, komentující čtení nějaké filozofické práce. V době, kdy ostatní učitelé nás obětovali chvatnému a povrchnímu verbalizování geniálních prací Stalinových, to bylo osvěžení.

Jiřina Popelová, encyklopedická osobnost, syntetizátorka, ale mnohomluvná, až únavná. Mám na ni nepříjemnou vzpomínku. Nepříjemnou proto, že jsem jí křivdil a nikdy jsem jí to nedokázal povědět a omluvit se. Ne, že bych se omluvit nemohl, ale jaksi už nezbyl čas.

Psal jsem u ní ročníkovou práci, myslím, že něco o Platonově Utopii. Tehdy se mi zdálo, že jsem v práci formuloval nějakou zcela originální teorii. Později jsem samozřejmě zjistil, že jsem znovu objevil, jak to u začínajících studentů či nedouků bývá, nějakou jinde již dávno vyslovenou myšlenku. Nicméně jsem byl nepatřičně pyšen. Popelová práci pochválila

a musím přiznat, že podle závistivých a uštěpačných poznámek kolegů docela výrazně, jenže svým rozsáhlým mnohomluvným způsobem, který jsme nepovažovali za dostatečně autoritativní. Vzal jsem proto svou práci a nechal ji „přehodnotit“ Dušanem Machovcem. Jeho poznámky vesměs se týkající gramatických chyb či opominutí při citacích bibliografie mi navěky znechutily „přesnou historickou“ analýzu i poctivé vědce, ale jak říkám, Popelové jsem se již nikdy nestačil omluvit. Dej ji pánbůh věčnou slávu a promiň všechny hříchy ostatní. Byla to, jako kantorka, de facto prima ženská, a nejen nahlíženo z perspektivy této osobní vzpomínky.

Historii filozofie přednášel docent Beneš. Tehdy nesnesitelný strejc, který četl z letitých zažloutlých listů. Uplynulý čas jej v mé paměti zbavuje tolerantně všech rysů mdlého vysokoškolského pedagoga. Jeho přednášky byly nakonec vlastně zajímavé, protože nás seznávaly se služebními vynikajícími filozofy, jako byl Kant, a s přirozeným postojem člověka se zdravým selským rozumem k hmotné objektivní realitě. Beneš totiž třískal do futra u dveří, křičel stařecky pištivým hlasem – „toto je přece hmota“.

O Milanovi Sobotkovi dodnes nemám jasný názor. Jeho páterský přednes a emociální zaničení nás sice získávaly, i když na druhé straně již tehdy vzbuzoval jisté pochybnosti o pravověrnosti svého „marxismu“. Milan Sobotka, svatý muž se svým úsměvem blbečka, ale chytrým a vzdáleným přednesem, nám byl jako studentům přes svou starosvětskost patrně nejbližší.

Učitelů bylo pochopitelně mnoho, ale v podstatě tvořili obtížně rozlišitelnou masu. Jako skála z ní vystupovali Tlustý a Klofáč. Sehráli v mém životě i v mé profesní výchově největší roli, a proto si zaslouží i líčení nejpodrobnější.

Vždy jsem litoval, že už neexistují sociologické školy, protože jsem se prohlašoval i cítil žákem Tlustého. V životě jsem pak postoupil, i přes velký věkový rozdíl (asi 12 let) až na jeho přítele, na kterého mě pasoval doslova na smrtelné posteli. Když jsem se v nemocnici komusi představoval jako jeho žák, on svým pověstným přehnaným a sarkastickým stylem, tentokrát ale zabarveným strachem ze smrti, mě opravil na „přítel“.

Já vím, začíná to divně, zvláště když Vy, kteří to teď čtete, ho neznáte, nebo znáte z pověsti ne příliš skvělé. To by ale byl dlouhý příběh. Kromě toho je to člověk, o kterém nedokážu psát bez vztahu.

Tlustý s Klofáčem nás učili ve druhém a třetím ročníku, ale brzy jsme se (prakticky všichni) stali jejich žáky stabilně, bez ohledu na to, co učili. Tlustý tehdy přednášel to, co se nazývalo „dialektickým materialismem“, což byly filozofické otázky přírodních věd. Jeho přednášky o prostoru a čase, o rozporech patřily k tomu nejlepšimu, co tehdy ve filozofii bylo produkováno. Později pak spolu s Klofáčem začali přednášet, prakticky vést a zakládat sociologii na pražské FF.

Nejde ani tak o to, jací byli učitelé, spíše o to, jakými byli osobnostmi. Oba vynikající společníci, a to každý zvlášť i spolu dohromady, a mírně opilí pak tvořili nepřekonatelnou klaunskou dvojici. Vojta Tlustý nikdy neváhal odhodit svou formální profesorskou autoritu a jít s námi do hospody, na výlet, na chalupu, na houby, za „ptáky“. Vojta Tlustý i ve své ješitnosti si to klidně mohl dovolit, protože cítil, že tím jen získává. Kromě toho „chlatal a byl na holky“. Jejich vztah k „ptákům“ je oba charakterizuje. Tlustý se zabýval ornitologií teoreticky. Skutečně mnoho znal, přátelil se s profesory přírodovědecké fakulty, ta-

hal nás po kopcích s dalekohledem a upozorňoval na trus na skalách prozrazující sokolí hnízdo. Klofáč se naopak přátelil s vrátnými a donášel od nich myši do voliéry, kterou měl na zahradě, a na každý výlet tahal na rameně v košíku vypelichanou kavku.

Thlustý byl nadaný a bystrý diskutér, sarkastický, snadno a rád urážel ty, kteří se s ním dali do diskuse. Byl ješitný, ale zpravidla měl být na co. Jeho komplexem byl jeho bratr, dokonce dvojče, kterého více milovala jeho matka a který byl skutečně nadaný inženýr, který vynikal i u nás a který v sedmdesátých letech odešel do USA, kde se stal úspěšným podnikatelem.

Thlustý pochopitelně nebyl „geniální dítě“. Nebyl tím, kdo by přišel na něco nového, kdo by formuloval nějakou konsistentní definovatelnou školu či systém nebo nový přístup myšlení. Byl někdo, kdo byl vždy „up to day“, kdo znal, kdo měl neomylný „čich pro věci nové, moderní“, vždy je vystihl, ovládal, a to vždy několik let před ostatními. Jen namátkou, ekonoma Friedmana překládal v Machoninově sborníku již někdy v roce 1966. Po návratu z USA, někdy na konci 70. let, první absorboval zklamání z tamější sociologie i způsobu života. Poslední léta svého života (1985–1988) věnoval ekonomické problematice a dnes by byl zcela jistě buď poradcem (nebo informovaným odpůrcem – u něho člověk nikdy nevěděl) Václava Klause.

Ve zvláštní provokující směsi se u něj mísilo nadání, bystrost, pracovitost, bohémství, cynismus, amorálnost, nespolehlivost, přátelství, zaujatost i tolerance, ješitnost i shovívavost. Kolik lidí ho znalo, tolik různých, často protikladných hodnocení a interpretací jeho chování, díla, postojů a názorů. Nikdo však o něm nemohl říci, že by byl hloupý, nudný, omezený.

My, jeho žáci, skuteční i duchovní, jsme se s ním v různé míře identifikovali, či se potřebovali odlišit, ale nikdo z nás k němu – jako k většině ostatních učitelů – nezůstal lhostejný.

Kromě běžných vztahů mezi úctyhodným učitelem a dychtivým žákem jsme od něho přejímali intuitivně i vědomě celou řadu strategií chování typických pro onu nešťastnou dobu naší existence. Anebo naopak jsme jim, v různém stupni úspěšnosti museli čelit.

Jednou z hlavních byl jeho politický pragmatismus. V situaci, kdy čistky, kádrování, politická zranitelnost byly způsobem jak oslabit či likvidovat mocenské postavení osoby, nikdy neváhal jich využít či zneužít vůči lidem, které považoval za hloupé, nebezpečné, či prostě za své nepřátele. Považoval to za realitu doby a nevyužít to, pokládal za naivní a hloupé. To byl jeho nejhorší rys. Alespoň já jsem si s ním nevěděl rady, nesouhlasil jsem s ním, ale v konkrétních střetnutích s nebezpečnými idioty jsem chápal jeho užitečnost. Druhým rysem byla jeho odhodlaná a opět pragmatická opozice proti režimu. Nebyl oblíbený „člověk strany“, ale vždy prošel všemi konflikty, skutečnými nebo zdánlivými, bez vážnějších šrámů, protože nikdy neváhal – markýrovat lojalitu, budovat osobní kontakty s mocnými osobami, dokonce i druhořadými. Nabízel to, co uměl, psal obrovskému množství vlivných lidí kandidátské práce, referáty do VUMLu, zajišťoval zkoušky v těchto pofiderních školících místech atd.

Typické byly jeho vztahy ke Slovensku, založené převážně na těchto principech. Jeho bohatýrské výlety na Slovensko a hoštění v horských chatách byly pověstné. Několikrát před normalizací a jednou i po normalizaci jsem byl přizván k houfci vyvolených členů dru-

žiny a nikdy nezapomenu na tolik jídla a pití. To se už nikdy nebude opakovat. Moc (i maličkáta) skutečně chutná. Ach bože! Jedli jste někdo medvědí tlapu? Nejedli – já to věděl.

Tlustý patřil mezi osoby, které personifikovaly jeden z nejneumoralnějších rysů vědecké práce – stínové autory. Neváhal pod cizím jménem publikovat. Mám takový dojem, že i dříve, když to nebylo formálně nutné (částečně i s Klofáčem) – považoval každé spoluautorství za mesalianci ze své strany. Nemohu zapomenout, jak jednou na Silvestra po pijatice vznikla rvačka a v hloučku, odkud vyčníval tlustý zadek Miloše Svobody, se ocitl Vojta a s chutí si párkrát kopnul. K mému úžasu nad tím, že „bijou takového dobráka“, poznal jsem – „jakejpak dobrák, napsal o mnoho mň stránek než my a bral stejnej honorář“.

Psal i milenkám, zkrátka kde komu. Dnes už nikdo nezjistí, co všechno je buď zcela, nebo zčásti jeho dílo.

Vzpomínky Jaroslava Kapra nesou všechna znamení autentického textu, který není založen na „archivním materiálu“, ale spíše na „proudu vědomí“, na sebereflexi a kritickém i sebekritickém vidění toho, co se stalo. Jaroslav nikde netvrdí kategoricky, že to „tak bylo“, sděluje pouze, že on to tak žil, cítil, prožíval a interpretoval – jinak v řádu času událostí a trochu jinak v řádu času vzpomínání.

Snad proto se sluší, má-li být Jaroslavovo vzpomínání více než jen „individuálním svědectvím“, jakkoliv závažným a eticky nepochybnitelným, připojit několik doplnění – už proto, že některé části textu mohou být těm, kteří nežili v tom normalizačním bezčasí, faktograficky nesrozumitelné.

Kromě vzpomínky, která konkrétně vyjadřuje Jaroslavovo intuitivní sociální citění, jež dala základ jeho citlivé profesionalitě, Jaroslav připomíná čas „normalizace“, tedy ono období, které na dlouhých dvacet let uzavřelo cestu „mobilitnímu vzestupu“ řadě talentovaných a perspektivních sociologů, jeho samozřejmě nevyjímaje. Na počátku tohoto času stál text, který Jaroslav napsal spolu se Zdeňkem Šafářem a se mnou. V roce 1970 jsme totiž publikovali stať *Odpovědnost sociologů* (Sociologický časopis, roč. 6, 1970: 385–399), který byl pokusem o kvadraturu kruhu: zachovat tvář sobě i sociologii a současně proti sobě a oboru nepoštvat „stranické a státní orgány“. Ten pokus, jakkoliv donkichotský, byl – trvám na tom – důstojný a slušný. Na tomto jeho vyznění a tedy i na tom, že ani dnes se není za co (příliš) stydět, má Jaroslav zásluhu mimořádnou. Byl to ostatně poslední Jaroslavův článek v Sociologickém časopise na dosti dlouhý čas.

Doba, která následovala, byla mimo jiné dobou „pokryvačů“, tedy těch, kteří byli ochotni dát svá jména pod texty psané jinými, což bylo velice důležité v případě překladatelské a beletristické činnosti. V sociologii však nakonec docházelo k tomu, že se psalo „na zakázku“ a pod přísným utajením pro jiné a nikoliv „pod cizím jménem“: psalo se prostě „za peníze“ a nejsilnějším motivem byla snaha nezůstat úplně intelektuálně mimo obor. Jaroslav přesně postihuje atmosféru doby i tragikomický etický rozměr tohoto počínání.

Charakteristiky Jaroslavových učitelů mi nesluší soudit: jsou někdy příkré, ale vždycky upřímné a otevřené. Doplním pouze, že Ludvík Svoboda (1903–1977) skutečně četl se studenty Leninův Materialismus a empiriokriticismus: přeložil jej totiž

z ruštiny již před válkou, kromě toho patřil k opravdovým znalcům díla F. X. Šaldy (práce z let 1947 a 1967).

Jiřina Popelová (Otáhalová) (1904–1985) byla levicově orientovaná a napsala několik závažných knih o filozofii dějin (1947), „rozpadu klasické filozofie“ (1968) a velkou, ale spornou Etiku (1962). Vzácný je Jaroslavův psychologický postřeh o kryptomarxismu Milana Sobotky, který – sám absolutně svrchovaný znalec německé klasické filozofie, editor a komentátor textů Baconových, Spinozových atd. – si nikdy nezadal z „ortodoxním marxismem“, vždycky šel svou cestou a marxismus měl tam, kam vždycky patřil – v řadě ostatních, nikoliv nedůležitých filozofických koncepcí. Smutná postava Josefa Beneše (1901–1970) komentář nevyžaduje, jeho filozofická tvorba je opravdu jen marginální. A tak Jaroslav konstatuje, formuluje postřeh a soudí natolik, nakolik mu to jeho zkušenost dovoľovala – a nemýlí se v ničem podstatném.

Jinak je tomu ovšem s osobností Vojtěcha Tlustého (1921–1989). Ostře kritické soudy, byť prolnuté s laskavým porozuměním, vztažené právě k němu, jsou soudy, smí-li se to ve vztahu ke vzpomínání tak říci, „autentickými“: každý, kdo „Vojtu Tlustého“ (jinak se mu neříkalo) osobně blíže znal, mohl vypořizovat všechny Jaroslavem přesně vyjmenované charakteristiky, které v úhrnu tvoří osobnost rozpornou, „ambivalentní“, mefistofelovsky přitažlivou i směrďakovovsky odpudivou. Filozofka a spisovatelka (kamarádka Jaroslavova a pozdější emigrantka) Jindra Tichá to ve svém klíčovém románu *Už se neshledáme v tomto životě* formulovala přesně (a shodně s postojem Jaroslavovým): „Byl jednou z povah, které člověk potká jen ve střední Evropě. Celý život se posmíval komunistům a celý život s nimi kolaboroval. Nikdy se mi nepodařilo vyřešit problém, je-li člověk, který na jedné straně komunisty pohrdá a na druhé straně dělá všechno, co mu poručí, hrdina nebo darebák“ (str. 78).

Jaroslav se však „otcovské autoritě“ Vojtěcha Tlustého jednou vzepřel činem zaznamenáníhodným. Vojtěch Tlustý a Jaroslav Klofáč (1921 – 1981), jejichž osobní a politické cesty se po roce 1968 radikálně rozešly – „Vojta“ koexistoval s režimem za cenu ztráty osobní integrity, „Jarda“ se vzepřel za cenu ztráty všech osobních výhod a byly kdysi nemalé, napsali v roce 1965 první svazek své *Soudobé sociologie* (Svoboda 1965, 515 str.; druhý, mnohem méně kvalitní svazek vyšel v roce 1967, 480 str.). V té době šlo o fundamentální informaci o stavu západní teoretické sociologie srovnatelné co do rozsahu i významu s kdysi vlivnými Sorokinovými *Sociologickými naukami přítomnosti* (1936). Kapr napsal vlastně jedinou analytickou kritiku tohoto zásadního textu, protože – a již tehdy to bylo u nás zvykem – se knihy sice užívalo ke všem možným účelům, ale žádné stanovisko v „akademické obci“ se k ní nezařadilo – byla tedy i nebyla a otázka „jaká vlastně opravdu je“ nebyla ani položena. Jaroslav v podrobném rozboru ukázal na její evidentně silná, ale také spíše skrytě slabá místa a vymezil jí předvídatě přesné postavení v toku českého sociologického myšlení nejen té doby: „Pokud budeme práci posuzovat měřítky současné světové sociologie ..., je možné vznést některé důvodné námitky jak proti výběru teorií, tak proti interpretaci (Znaniectví, novopozitivisté) i proti srozumitelnosti výkladu (roz-

tríštěnost výkladu Parsonsovy teorie). Pokud ji budeme posuzovat ze stejných hledisek v rámci naší úrovně, je možno ji považovat za první solidní pokus a výklad a interpretaci důležitých a významných současných obecných sociologických teorií“ (Sociologický časopis, roč. 3, 1967: 67). Pamatuji si přesně, jak toto „dvojí měření“ pobouřilo Vojtěcha Tlustého dokonce do té míry, že na čas s Jaroslavem „přerušil komunikaci“, když byl zformuloval svou slavnou apologetickou (věcně ovšem demagogickou) tezi – každý, kdo je tak chytrý kritik, ať napřed sám napíše lepší text...

Ale v tom textu Jaroslava Kapra šlo o mnohem víc, dokonce o rozměr, který snad pochopil Jaroslav Klofáč, ale který i bystrému Vojtěchu Tlustému unikl: Kapr totiž *via facti* zařadil tento spis k proudu programově revizionistickému, byť to byl „revizionismus skrytý“, jakýsi kryptorevizionismus. Kapr jej identifikoval přesně: dosavadní marxistické pojmosloví je vágní, neurčité a nepřesné a Klofáč s Tlustým se „jako první pokoušejí nejen ukázat tuto vágnost, ale dokazují, že to není jen otázkou čistě terminologickou, ale že to má důsledky pro teorii... snaží se tvůrčím způsobem přejímat a přetvářet ty prvky těchto (současných západních – MP) teorií, které se ukazují jako přesnější než naše dosavadní...“ (l.c.). Pronikavost Jaroslavova kritického soudu je mimo pochybnost.

Je čas, kdy Jaroslav na nás shlíží – řečeno jeho slovy – „z prostoru, který nekontrolujeme a buď skutečně, nebo v sebeobraně nechápeme“. Byl by jistě upřímně nerad, kdybychom jeho slovům, někdy kritickým a někdy ironickým, rozuměli jinak, než by si sám přál. Jeho gentlemanství a velkorysost, jeho laskavá vlídnost a schopnost přenést se s šarmantním nadhledem nad drobné strážné doby a nedostatky lidí, jeho pronikavá schopnost rozlišovat důležité od pomínutelných štrapácí, zejména však jeho nápaditý a originální intelekt nám budou dlouho, dlouho chybět.

Miloslav Petrusek

(Za zpřístupnění vzpomínek Jaroslava Kapra děkujeme Dr. Olze Šmídové)

Zdeňka Mansfeldová a Milan Tuček (eds.):

Současná česká společnost

Sociologické studie. Praha, Sociologický ústav AV ČR 2002, 381 s.

Sociologický ústav Akademie věd České republiky poprvé po roce 1989 vydal jako ústav soubor sociologických studií, které mají postihnout obrysy současné české společnosti. Pracovníci ústavu, případně skupiny vzniklé kolem jednotlivých členů ústavu, se ovšem i v minulosti snažili o celostní pohled na transformující se českou společnost, jak o tom svědčí práce Pavla Machonina, Milana Tučka a kol. o „České společnosti v transformaci“ z roku 1996, či „Zpráva o lidském rozvoji“ 1997 zpracovaná pod vedením Michala Illnera nebo „Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998“ z roku 1998, editovaná Jiřím Večerníkem a zpracovaná týmem vedeným Petrem Matějů. Práce Machonina a Tučka se soustředila na proměny sociální struktury, zpráva vypracovaná Illnerem měla strukturu odpovídající požadavkům *United Nations Development Programme* a publikace Večerníka a Matějů byla zpracována v tradici „sociálních zpráv“. Postrádali jsme však publikaci, která by shrnula výsledky jednotlivých analýz české společnosti provedených Sociologickým ústavem a která by zdůrazňovala vědomě sociologickou optiku. Tuto mezeru chce vyplnit soubor studií, který sestavili Zdeňka Mansfeldová a Milan Tuček.

Publikace „Současná česká společnost“ je výběrem z prací celého ústavu a usiluje, podle mého názoru zcela legitimně, o širší sociologický pohled na naši společnost. Svědčí o tom rozčlenění textů: začínají obecnými problémy sociální struktury, sociální politiky a modernizace a pokračují oddíly o demografických procesech, rodině a genderu, vzdělání, politice, lokální a regionální problematice. V předmluvě k publikaci ředitelka ústavu Marie Čermáková správně upozorňuje na to, že práce „aspiruje na dílčí výpověď o české společnosti“, i když svazek obsahuje i obecně zaměřené studie o povaze české společnosti.

Je nesporné, že začít sérii publikací ústa-

vu studiemi, které usilují o ucelený pohled na „současnou českou společnost“, má – teoreticky nahlíženo – své přednosti. Takový svazek by mohl totiž vytvořit obecný rámec pro další, na dílčí okruhy zaměřené publikace. Ten ovšem může vzniknout pouze tam, kde existuje něco, co se obvykle označuje jako „myšlenková škola“, tam, kde vznikla menší nebo větší skupina profesionálně pracujících lidí integrovaná určitou jednotící koncepcí. To je však jev, který se v dnešním provozu sociologie – a to jak na univerzitách, tak v ústavech – nejen u nás, ale také v jiných zemích, již zřídka kdy vyskytuje. Doby, kdy mohla vzniknout a společně publikovat na základě jednotné myšlenkové koncepce skupina devíti sociologů vedená T. Parsonsem, W. A. Shilsem, E. C. Tolmanem, R. C. Sheldone, pracující jeden rok v oddělení sociologie na Harvardově univerzitě a končící svazkem *Towards a General Theory of Action*, jsou pryč. Kolektivní práce, výsledky konferencí vydávané dnes jejich svolavateli jako knihy, jsou často souborem prací, které nejsou vedeny nějakou společnou myšlenkou, společná bývá spíše otázka nebo téma. Přesto i dnes lze občas takové jednotně koncipované kolektivní práce nalézt. Jde obvykle o publikace, které usilují o to prokázat platnost určité myšlenky. Jako příklad z nedávné doby a ze své četby bych uvedl 22 studií spojených v publikaci *Culture Matters. How Values Shape Human Progress*, kterou editovali Lawrence E. Harrison a Samuel P. Huntington. Je zajímavé, že kniha vznikla rovněž na Harvardově univerzitě a byla publikována v roce 2000. Je zřejmé, že obtížné je dosáhnout vnitřní integrace zejména tehdy, když má publikace poskytnout ucelený pohled na nějakou národní společnost. Zdá se kupodivu, že takové integrovanosti pohledu na jednu společnost může dosáhnout snadněji jeden autor, zejména když svůj pohled opírá o určitou explicitně vyjádřenou perspektivu. Příkladem z našeho prostředí může být poslední kniha Iva Možného *Česká společnost* z roku 2002, která usiluje o shrnutí nejdůležitějších faktů o kvalitě našeho života.

Současná česká společnost vydaná Sociologickým ústavem je souborem většinou analytických sociologických studií, které jsou věnovány různým stránkám české společnosti po roce 1989. Publikace je složena z 18 studií, z nichž 4 podle mého soudu usilují o generalizující pohled na českou společnost. Nejobecněji je zaměřena úvodní studie Pavla Machonina. Další tři se věnují jedné z důležitých složek této společnosti, je to zejména komparativní analýza české demokracie Lubomíra Brokla a Zdenky Mansfeldové, rozbor sociálních konfliktů a pastí vytvořených transformačními procesy v České republice, který zpracoval Jiří Večerník, a konečně analýza Jitky Rychtaříkové o diferenciaci demografických reprodukčních procesů v Evropě a v rámci toho analýza vývoje postavení České republiky z tohoto hlediska.

Druhou skupinu textů tvoří směs prací, které jsou buď analytické, jako např. studie Natalie Simonové o vývoji vzdělanostního systému, nebo Elišky Rendlové o rozdílech životních hodnot a společenských postojů mužů a žen, anebo které shrnují dosavadní výzkum Sociologického ústavu v dané oblasti, jak je tomu v práci Michala Illnera o českých regionech na prahu evropské integrace a ve studii Václava Houžvičky, věnované otázce hranic v integrující se Evropě. Společným znakem této druhé skupiny je ucelený pohled na určitou, poměrně rozsáhlou, stránku společnosti a na její vývoj po roce 1989.

Třetí, nejpočetnější skupinou studií, jsou analýzy některých změn v postojích, chování, strukturách a sociálních procesech české společnosti. Patří sem práce Jana Červenky o postojích české veřejnosti k modernizaci, studie Martina Luxe o změnách spotřebních vzorců českých domácností, Petra Sunegy o dostupnosti bydlení v ČR, Dany Hamplové a Simony Pikálkové o postojích mladých lidí k manželství, nesezdanému soužití a partnerským vztahům, Aleny Krížkové o harmonizaci rolí žen v rodině a v práci, Martina Kreidla o vzdělanostní mobilitě v socialistickém Československu 1948–1989 – jde o jedinou studii, která se nezabývá vývojem po ro-

ce 1989, ale která je nicméně neobyčejně zajímavá –, Adély Seidlové o struktuře členů Parlamentu ČR z hlediska genderu, Kláry Vlachové o vývoji dvou politických polarit: levice versus pravice a libertarianismus versus autoritarianismus v postojích českého obyvatelstva, Jany Stachové o vývoji vnitřní organizace sociálních hnutí v ČR demonstrovaném na analýze proměn Hnutí Duha a konečně Františka Zicha o přeshraničních vztazích a vytváření přeshraničního společenství podél česko-německých hranic. Všechny uvedené studie mají dobrou analytickou úroveň, jsou jako jednotlivé stati kvalitní a zajímavé, ale postrádal jsem v nich často spojení s ústředním námětem knihy. Jen v některých jsem cítil naléhavost otázky: jak působí na globální transformaci české společnosti změny, které zkoumám, anebo naopak: jak se ve změnách, kterým se ve studii věnuji, projevují širší a hlubší změny společenského řádu.

Je prakticky vyloučeno zabývat se i jen letmo všemi 18 studiemi. Chtěl bych však alespoň nejstručněji reagovat na ty, které mě osobně nejvíce zaujaly. Pavel Machonin se ze všech autorů publikace nejvíce zabývá obecnými sociologickými rysy soudobé české společnosti. Zdůrazňuje hybridní povahu nově vznikající společnosti, zejména nově se formujících podob sociálních nerovností. Odmitá ostré oddělování sociálních řádů, či sociálně ekonomických formací na předkapitalistické, kapitalistické, socialistické a pléduje za hybridní pohled na tyto řády, či přesněji řečeno za hybridní prolínání sociálních řádů. To je myslím myšlenka jak teoreticky nosná, tak i užitečná jako vodítko pro empirický výzkum. Na druhé straně je zapotřebí připomenout, že téměř všechny společnosti jsou hybridní, i když některé více a jiné méně. Je to dobře patrné např. na rozdílu mezi anglickou a americkou společností. Anglická „obsahovala“ vždy podstatně více elementů předkapitalistického sociálního řádu než americká. Ta se proto mohla vyvinout tak výrazně v kapitalistickou formaci, protože neměla omezení existující v Anglii. To do značné míry vysvětluje fenomén, na který poukazoval

již dávno Werner Sombart – proč nemůže ve Spojených státech existovat socialismus. Ale i rozdíly mezi jednotlivými postkomunistickými zeměmi jsou vysvětlitelné do značné míry tím, jak silně se na jejich území v jejich předsocialistické minulosti rozvinul kapitalismus. Myslím, že ke konceptu hybridizace by bylo účelné přidat ještě dvě myšlenky: 1. rozdílnou setrvačnost, či trvalost různých sociálních a kulturních jevů – to, co je obsaženo v Braudelově rozlišení tří druhů historického času, 2. skutečnost, že jak kapitalismus, tak socialismus jsou – nebo byly – dvě odlišné varianty průmyslových společností, ve kterých některé makrosociální procesy jako např. demografická revoluce, urbanizace, formování struktury profesí, probíhaly analogicky.

Velmi podnětná a zajímavá je studie Lubomíra Brokla a Zdenky Mansfeldové „Místo České republiky v demokratické Evropě“. Je tomu tak proto, že autoři opírají své závěry o komparativní metodu a že definovali místo české společnosti pomocí dat z 28 zemí zahrnutých do celosvětového výzkumu o hodnotách (*World Value Survey*), ale také proto, že použili k určení příslušnosti ČR k čtyřem teoretickým variantám demokratického uspořádání vhodného analytického postupu. Autoři vycházeli z modelu formulovaného Fuchsem a Klingemanem, kteří rozlišili čtyři typy demokratických řádů: libertární, liberální, republikánský a socialistický. Studie ukazuje, že z hlediska hodnotových orientací obyvatel Česká republika je velmi blízko orientacím obyvatel západoevropských liberálních demokracií. Osvěžujícím způsobem působí kritika českých novinářů i politiků, kteří tak často flagelantsky mluví o našem deficitu demokratičnosti. Podle Brokla a Mansfeldové jsou však Češi demokraticky orientovanou populací.

Autor této recenze, aniž by se mohl opírat o tak důkladnou analýzu jako Brokl a Mansfeldová, s tímto názorem souhlasí. Domnívám se, že novináři, kteří postrádají hlubší sociologické a historické vzdělání, tíhnou k podceňování síly demokratické orientace

české populace a přikláníjí se příliš snadno k některým zahraničním autorům. Při ledabylém čtení recenzované studie se můžeme dopustit sami určité chyby. Ta chyba spočívá v tom, že nevnímáme dostatečně, že práce Brokla a Mansfeldové se opírá o analýzu *názorů a postojů* obyvatel. Není to analýza chování či „postojů“ politických institucí, vládou a jejími orgány počínaje a parlamentem konče. Nejsem si jist, zda ty by tak dobrou „známku“ z demokracie měly dostat jako občané. Myslím si, že hodně lidí u nás je nespokojených a zklamanych proto, že postrádají hluboký demokratický étos u těch, kteří jim vládnou nebo kteří je zastupují. Ale i to by ovšem bylo potvrzením demokratičnosti našeho *demosu*.

Studie Jiřího Večerníka je další z prací ve sborníku, které zaujmou i širší okruh čtenářů. Zabývá se důležitými tématy, která se dotýkají v podstatě každého občana a zároveň i rovnováhy a stability celé společnosti. Večerníkův příspěvek se týká čtyř napětí či latentních konfliktů v soudobé české společnosti: 1. vztahu důchodců a ekonomicky aktivních osob, 2. vztahu mezi chudými nepracujícími lidmi a pracujícími s nízkými příjmy, 3. vztahu mezi střední třídou a ostatními, 4. vztahu mezi jednotlivými složkami střední třídy. Je to vlastně analýza významných částí redistribuce zdrojů společnosti a problémů, které vzniknou, bude-li míra přerozdělování ve prospěch slabších a chudších lidí ve společnosti příliš velká. Večerník soudí, že je v současné době příliš vysoká a že musí být, nemá-li dojít k ohrožení výkonnosti ekonomiky, snížena. V závěru zdůrazňuje, že zejména v době společenské transformace by měla být míra redistribuce zmenšena. Recenzent není ekonomickým sociologem, ale přesto se mu vynořují některé otázky: nemůže být stabilita a výkonnost soudobých společností ohrožena také nedostatečnou redistribucí? Je skutečně za všech okolností výkonnost hospodářství pozitivně korelována s nízkou hladinou redistribuce? Nebyla dlouhodobě vysoká hospodářská výkonnost skandinávských zemí spojena s vy-

sokou mírou přerozdělování a se sociálním mírem v těchto zemích? Zdá se, že vše to závisí na vnímání sociálních nerovnosti, na hodnotových orientacích a preferencích lidí. Není však pochyb o tom, že Večerníkova studie je seriózním argumentem pro hledání nové rovnováhy mezi individuální zodpovědností a sociální solidaritou.

Čtvrtou studií, která má ambice na širší, a zejména komparativní pohled na vývoj české společnosti po roce 1989, je práce Jitky Rychtaříkové. Autorka v ní seznamuje hutným způsobem čtenáře s prvním i druhým demografickým přechodem a s jeho regionalizací v Evropě a všímá si zejména rozdílů mezi demografickými procesy v západní, střední a východní Evropě. Ty, jako lépe měřitelné fenomény než např. hodnotové orientace nebo jiné postojové jevy, vytvářejí spolehlivější základnu socio-kulturní regionalizace Evropy než mnohé jiné. Zdá se, že z hlediska demografické regionalizace se Česká republika začíná rychle přibližovat západní Evropě a že dříve sobě podobné socialistické země se rozdělují na dvě dosti odlišné skupiny. Studie Jitky Rychtaříkové zároveň ukazuje, že bychom potřebovali mnohem více než dosud rozvíjet sociologii demografického chování, a to jak ku prospěchu demografie, tak i sociologie.

Práce v obou dalších skupinách textů přinášejí velké množství nových, někdy však také již známých pohledů na současnou českou společnost a rozsah této recenze mi neumožňuje zabývat se všemi tak, jak by to nepochybně zasluhovaly. Chtěl bych však ocenit některé myšlenky, které mě zaujaly. Na prvním místě tu, kterou uvedl Michal Illner ve třetí části svého příspěvku. Podíval se totiž znovu na svůj scénář regionálního vývoje ČR, který zpracoval v roce 1993, aby zjistil, co odhadl dobře a co nikoliv. To děláme bohužel málokdy. Je pro náš způsob myšlení symptomatické, že na prvním místě uvádí, že nedocenil vliv nadnárodních a globálních faktorů. Na druhém místě to bylo podcenění faktorů metropolizace a na třetím pak příliš optimistický odhad populačního vývoje ČR.

Nové pohledy i nová fakta obsahují i práce Natalie Simonové, Elišky Rendlové a Václava Houžvičky, ten zasadil svou úvahu o hranicích vhodně do širších kontextů proměn evropských zemí.

Závěrem ještě několik obecných poznámek. Nedostatečně rozvinuté, jak v Sociologickém ústavu, tak obecně v české sociologii, jsou podle mého soudu, dvě dimenze pohledu na českou společnost: sociálně-kulturní a historicko-sociologická. Čeští sociologové se ku příkladu nedostatečně zabývají problémy národa, nacionalismu a české identity, i když význam těchto otázek v soudobé Evropě obecně roste. Zadruhé je zde ještě celá řada dalších vážných otázek sociálně-kulturních. Měli bychom si důrazněji uvědomit, že kultura v antropologickém smyslu a sociální organizace (sociální struktura) jsou základními surovinami sociálního života. Nelze dobře rozumět jakékoliv společnosti, opomene-li kteroukoliv z těchto dvou složek. Recenzovaný soubor studií nepochybně osvětlil na dobré profesionální úrovni proměny důležitých stránek sociální organizace české společnosti, ale nepomohl nám příliš porozumět změnám její sociálně-kulturní složky.

Jiří Musil

Ladislav Rabušic: *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*

Edice Studie, Praha, Sociologické nakladatelství 2001, 266 s.

Práce Ladislava Rabušice se týká velmi aktuálního a diskutovaného tématu. Lze říci, že naplňuje společenskou objednávku. Nízká úroveň plodnosti není v současné době specifikem Česka, ale nalezneme ji v některých evropských i mimoevropských zemích. Podobně shodně nízkou úroveň plodnosti s námi má např. Arménie, Austrálie, Kanada, Kuba, Německo, Rusko, Ukrajina a řada dalších. Nelze se proto divit, že i v těchto zemích probíhá diskuse, proč se rodí tak málo dětí. Autor se zbytečně obává o původnost

svého nápadu s názvem práce (str. 12), neboť dodatečně zjistil, že v roce 1999 byla v Kanadě publikována kniha autorů A. Juby a C. Le Bourdais pod podobným názvem *Where Have All the Children Gone?* Název není totožný, neboť bychom ho přeložili spíše jako *Kde nebo kam všechny ty děti zmizely*. To je však přece zcela nepodstatné; spíše bych se divil vzhledem k zájmu o tuto problematiku, kdyby různé studie i populární práce podobného charakteru nevycházely.

Této drobnosti s názvem knihy bych si asi vůbec nevšiml, kdyby ji autor sám dále nerozvedl. Podle něho stejný název naštěstí neznamena stejný obsah. Kanadští autoři skutečně hledají zmizelé děti pomocí výběrových šetření. Rabušic naopak svůj název používá spíše jako marketingový odborník. Doplnuje ho podtitulem *Porodnost v sociologické perspektivě*. Avšak ani toto rozšíření, kterým zřejmě myslí porodnost z pohledu sociologie, zdaleka nevystihuje širší problematiku, kterou do práce zahrnul. Je nutno ocenit rozsáhlý přehled literatury, z které hojně cituje; často těmito citacemi podporuje své názory, polemika s citovanými autory je však spíše výjimkou. Jelikož se jednotliví autoři významně ve svých přístupech liší, dostává se nám ke čtení bohatá mozaika názorů uspořádaných do sedmi kapitol, kde pouze sedmá odpovídá názvu knihy.

V úvodu čteme oprávněné varování profesionálním demografům, „že na stránkách této knížky nenaleznou žádné nové metodologické finesy a žádná nová překvapivá data. Věřím, že tímto varováním předejdu jejich případnému zklamání... mým cílem bylo napsat text pro širokou čtenářskou obec...“ (str. 13). Není jednoduché podobně zaměřenou práci recenzovat. Nemyslím si, že demografové očekávají v každé práci zabývající se demografickou tematikou nové metodologické finesy nebo nová překvapivá data a podle jejich přítomnosti ji posuzují. Autor se navíc hlásí k populárnímu charakteru své knihy. Kdybych přijal toto vlastní Rabušicovo hodnocení, omezil bych se na jedinou otázku a pochválil bych čtivost textu a množství pře-

vzatých informací, pokud bych se vůbec prací zabýval. Onou otázkou by pak byla problematika vhodnosti pronatalitní populační politiky, kde s přístupy autora v podstatě souhlasím. Zde bych jen podotkl, že demografové se populační politikou často zabývají a jaksi se od nich i očekává, že budou různá opatření této politiky doporučovat. Problém je ovšem v tom, že jde o dvě svou podstatou rozdílné disciplíny. Jestliže demografie se zabývá poznáváním demografické reprodukce jako výsledným procesem, populační politika tento proces hodnotí a formuluje postuláty, co by být mělo, resp. čeho by bylo žádoucí dosáhnout. Přitom může autor vycházet z demografického poznání, ale samotné toto poznání je pro formulaci populační politiky zcela nedostatečné. Musí být doplněno určitou ideologií vycházející ze zkušeností a představ, ale i předsudků a mýtů. Podobně jako každá politika musí i populační politika, ať ji chápeme relativně samostatně nebo jako součást politiky sociální ev. celé politiky daného státu, hodnotit současnou situaci, klást si určité cíle a hledat prostředky k jejich dosažení. Do demografie by patřila pouze teorie populační politiky, kde bychom posuzovali vliv různých opatření státní moci (přídavky, daně, slevy, zákony apod.) společně s vlivem ostatních podmínek na minulé demografické chování obyvatelstva.

Vztah demografie a populační politiky je obdobou vztahu ekonomie a hospodářské politiky, sociologie a sociální politiky, politologie a politiky atd. Je zajímavé, jak se oba tyto přístupy směřují a neoddělují se obory teoretické od praktických neboli aplikovaných, ač toto rozlišení lze vystopovat již u Aristotela. Tím nemá být řečeno, že demograf se nemůže zabývat populační politikou podobně jako ekonom politikou hospodářskou apod. Ostatně přímým vyjádřením tohoto spojení je politická ekonomie a podobně byl navržen i termín politická demografie, který se však neujal. V některých oborech zejména komplexnější povahy si odborníci existenci takového rozlišení vůbec neuvědomují; příkladem může být ekologie. Proč nemůže být

praktická disciplína založena jen na objektivním poznání? Protože žádné poznání samo o sobě nedává návod k jednání, neboť je vždy nedokonalé, je vždy dílčí a deformované (něco známe lépe a něco málo, mnoho toho neznáme vůbec) a naše poznatky o realitě nejsou nikdy jisté.

Recenzovaná práce je ukázkou spojení obou přístupů, pokusem o shrnutí dosaženého poznání vymezeného úseku reality i o jeho hodnocení. Jestliže s ideologií Rabuše v podstatě souhlasím, ač bych někdy použil jiných formulací (to je však v této oblasti přirozené, neboť je zde rozhodující subjektivní přístup; těžko bychom hledali dvě zcela shodná vyjádření), k jeho podání demografických poznatků mám však vážné připomínky. Struktura práce není příliš promyšlená. Spíše se zdá, že autor shromáždil bohatý materiál z velkého množství literatury a do datečně ho rozdělil do sedmi přibližně stejně velkých kapitol. Mezi jednotlivými názory, které vysvětlují demografické poznatky, autor nedělá významové rozdíly. Tak se vedle vysvětlování velmi podstatných skutečností ocitnou názory, které by bylo vhodné pro jejich naivitu vynechat. Tím se text přes svou nebo právě pro svou bohatost informací stává při čtení unavující. Není možno si všimnout všeho, neboť v tomto případě by recenze dosáhla rozsahu recenzované práce. Navíc jde o práci sociologickou (autor ji takto charakterizuje v podtitulu); proto se omezím pouze na několik připomínek z pohledu demografie.

V úvodu autor nastiňuje hlavní myšlenky jednotlivých kapitol, ke kterým se pak podrobněji vrací. Již zde je patrné jeho spojení poznávacího a politického přístupu. Podle něho ústřední téma knihy Kde ty všechny děti jsou „je dnes velkou a důležitou otázkou české demografie, sociologie a sociální politiky“ (str. 11). Prvních několik stran úvodu je ukázkou, jakým způsobem autor při probírání jednotlivých témat postupuje. Dozvíme se zde, že název knihy evokuje písničku zpívanou mladými revoltujícími hipíky (hippies) v Americe a v Evropě – Řekni, kde

ty kytky jsou. Autor ví, že původ písně je však mnohem starší. Vznikla jako inspirace na pasáže ze Šolochovova románu Tichý Don a ve třicátých letech ji v německém prostředí nesmírně proslavila Marlene Dietrich. V anglickém podání jí v šedesátých letech zaručila popularitu skupina Peter, Paul and Mary. U nás ji známe z podání Heleny Vondráčkové. Dále se zde dozvíme, že tito hipíci vyzývali heslo „milujte se a neválčete“ a že „tehdy byla také započata transformace intimity a párových vztahů, jejichž důsledkem je ... nízká porodnost. I česká společnost měla na konci šedesátých let svou revoltu proti establishmentu.“ Dále pak, že „jako součást hnutí hippies jsme i u nás zaznamenali prvky tehdejší sexuální revoluce, i u nás tehdy došlo k poklesu porodnosti na tak nízkou úroveň, která nebyla nikdy před tím zaznamenána. Českou revoltu tehdy rozbily tanky armád Varšavské smlouvy. Její generálové a politici s významnou domácí pomocí poté na dlouhých třicet let ustavili režim, v němž zakládání rodin a plození dětí bylo jediným možným (a vlastně do jisté míry nepřirozeným) výrazem autenticity. Nejen z politického, ale i z populačního hlediska se u nás zahnízdil východoevropský režim, který byl diametrálně odlišný od režimu západoevropského.“

Posouzení obsahu tohoto odstavce, kde jsem se snažil pokud možno přesně, i když v poněkud zkrácené formě vystihnout Rabušicův způsob výkladu, ponechávám na čtenáři. Poslední citovaná věta však není pravdivá. Úroveň demografické reprodukce u nás se v posledních padesáti letech po skončené demografické revoluci diametrálně nelišila od její úrovně v demograficky vyspělých zemích Evropy a světa. Oproti západní Evropě docházelo k určitému opožďování ve zlepšování úmrtnosti (jestliže hovořím o demografickém režimu, nemohu problematiku úmrtnosti vynechat), v úrovni plodnosti však byly rozdíly nevýznamné (jestliže docházelo k tomu, že se u nás a v ostatních zemích východní Evropy rodily děti mladším matkám a také sňatkový věk byl nižší, byl to odraz jiných sociálních podmínek, ale těžko lze mlu-

vit o diametrálně rozdílném populačním režimu).

Podobně by žádný demograf neoznačil populační vývoj v devadesátých letech za „radikální obrat nebo za paradigmatickou proměnu“. Podle Rabušice jsou proměny v české porodnosti, sňatečnosti, potratovosti a v menší míře i v úmrtnosti natolik hluboké, že pro ně můžeme použít označení druhá demografická tranzice. Mírné zlepšení úmrtnosti, které u nás proběhlo, bylo ve srovnání se změnami tohoto procesu, ke kterým došlo v průběhu demografické revoluce, relativně nevýznamné a autoři této koncepce o nich vůbec neuvažují. Jak hluboké jsou tyto změny ostatních procesů vzhledem k jejich změnám v průběhu demografické revoluce, je předmětem diskuse; k této problematice podobně jako k samotnému označení se ještě vrátím.

V úvodu se autor vyrovnává s otázkou, co to je demografie. Jelikož se omezil pouze na citování různých názorů, neinformovaný čtenář si udělá těžko představu o jejím předmětu. To však lze Rabušicovi stěží vytýkat, neboť názory na její vymezení se skutečně velmi liší; mohl se však pokusit o vlastní názor, když se touto otázkou vůbec zabývá (pod uvedeným názvem práce by nikdo odpověď na podobnou otázku nehledal). Jak by si však počínal, kdyby měl vymezit předmět sociologie? Také by se omezil na názory jiných? Výsledek by pak byl jistě obdobný. Z jeho komentáře je pouze patrné, že má zbytečný respekt k demografickým metodám, neboť jako charakteristiku demografie uvádí především její „velmi precizní metodologický aparát založený na exaktním měření a matematicko-statistických metodách analýzy dat“ (s. 14).

Velmi diskusní jsou v této souvislosti jeho úvahy o kvantifikaci a přesnosti. Jako příklad jednoduchého měření, které by přinášelo nespolehlivé výsledky, uvádí počet narozených dětí na území Česka v roce 1936 a 1939 (nechce se věřit, že vážně myslí, že tato nespolehlivost je otázkou měření, když se mezi oběma roky významně změnil počet obyvatelstva). Autor nepochopil rozdíl mezi

formální, matematickou a čistou demografií (což nejsou synonyma, i když je někteří autoři používají v poněkud odlišném významu). Podobně si čtenář asi těžko udělá z citovaných názorů představu o demografické statistice, sociální demografii, populačních studiích apod. Nesporně zábavně působí Rabušicova charakteristika demografů, kterou nemohu přejít: „Demografové vyškolení ve formální demografii jsou zdatnými matematiky a statistiky ... pracují často také v odvětvích pojišťovací matematiky, kde je využívají zdravotní, životní a úrazové pojišťovací agentury k nalezení takových pojišťovacích programů, v nichž by jejich klient zaplatil pokud možno co nejvíce, ale pojišťovna musela vyplácet co nejméně“ (s. 15). Z toho snad každý pochopí, jak jsou demografové důležití. Tolik snad k úvodu, který se zpravidla píše nakonec a čtenáři ho čtou spolu se závěrem většinou nejdříve. Charakteristiku podobných názorů autora jsem podal již výše.

Demografie je chudá na teorie; tím se liší od sociologie, která teoriemi různého dosahu naopak oplývá. V tom se většina demografů shoduje, tři z nich autor cituje již v úvodu. G. McNicoll si např. posteskl, „že demografové jako by věnovali celý svůj důvtip na otázky měření a statistické analýzy, což jde na úkor hlubších analýz procesů, které řídí lidské chování“ (s. 16). S tím by většina demografů souhlasila ve smyslu demografického, nikoliv neomezeného lidského chování (pakliže byl citát přeložen přesně). Z těch mála teorií, které v demografii existují, je pak nejdůležitější teorie demografické revoluce. Autor se domnívá, že tato teorie v klasické podobě byla vyvrácena její novou podobou, kterou nazývá demografická tranzice. Je to odvážné tvrzení, které pouze dokumentuje skutečnost, že autor má k chápání demografické problematiky hodně daleko. Zavádění nových termínů za termíny obecně přijaté nebývá ve vědě běžné, pokud pro to nejsou vážné důvody nebo pokud autorovi nejde o originalitu, které nemůže dosáhnout jinak. Nechci Rabušicovi podsouvat zdůvodnění, že je proti termínu revoluce z důvodů

ideologických. Marxisté u nás i v ostatních socialistických zemích termín demografická revoluce odmítali; revoluce však neměla sympatie ani v demokratických zemích, odkud se postupně jako synonymum rozšířil termín demografický přechod jako plně významově odpovídající anglickému výrazu „transition“. Termín demografická tranzice je naprosto nevhodný a nepotřebný novotvar. Co má autor proti revoluci? Výraz přechod má v češtině podle něho minimálně ještě tři další významy. K tomu lze pouze podotknout, že v angličtině také, a pokud jde o podstatu změn, ke kterým v průběhu demografické revoluce dochází, mají skutečně revoluční povahu. Autor např. běžně používá termín sexuální revoluce, proti kterému nemá výhrady. Ten mu nevadí? Celý charakter demografické reprodukce se během tohoto procesu mění z extenzivního typu, kdy se hodně dětí rodí a málo se jich dožívá věku dospělosti, na typ intenzivní, kdy se málo dětí rodí a téměř všechny se dožívají relativně vysokého věku. Současně je demografická revoluce obdobou podobných revolucí v jiných oblastech existence lidí (průmyslové, urbanizační, vzdělanostní, emancipační, zdravotnické, vědecko-technické apod.); společně s nimi je pak součástí globální revoluce moderní doby a jediné v tomto kontextu je jí možno vysvětlit. V jejím rámci se revolučním způsobem mění demografické chování lidí od individuálně neplánovaného počtu dětí (jejich počet je od Boha) k jejich počtu uvědoměle plánovanému (k uvědomělému rodičovství).

Problematicke demografické revoluce věnuje Rabušic celou druhou kapitolu. Také zde jde o mozaiku různých názorů. Při jejich podrobnějším čtení vynikne však zásadní význam tohoto procesu, pro který autor odmítá termín revoluce jako „poněkud silný“. Teorie demografické revoluce nebyla nikdy ve všech detailech a ve své složitosti jednoznačně formulována, ale její výklad dávající důraz na její různé a ve specifických podmínkách odlišné aspekty najdeme u celé řady autorů. Ostatně Rabušic jich sám mnoho uvádí a jejich názory cituje. Je zcela pochopi-

telné, že teorie demografické revoluce bude na základě nových poznatků dále doplňována, a to zejména pokud jde o její specifické projevy u jednotlivých populací, ale ve své obecné podobě je dostatečně jednoznačná; o tom svědčí její využívání k demografickým prognózám. Umožnila odmítnout různé katastrofické scénáře budoucího vývoje počtu světového obyvatelstva a žurnalistický výklad populační exploze. To se týká prací historických demografů i výsledků tzv. princeptonského šetření plodnosti, o kterém se autor zmiňuje. Je proto naprosto nepochopitelné, že Rabušic dochází k závěru, že „se klasická teorie demografické tranzice stala neudržitelnou“ (s. 64). Kterou její formulaci má na mysli?

Snad ještě několik slov k druhému demografickému přechodu. S touto koncepcí přišli společně Ron Lesthaeghe a Dirk van de Kaa. Rabušic jí věnuje pozornost v šesté kapitole. Oba tito autoři si v osmdesátých letech všimli, že v západních a severních zemích Evropy dochází k významnějšímu poklesu úrovně plodnosti. Až do té doby se předpokládalo, že po demografické revoluci nastane časově neomezené období prosté demografické reprodukce. Pokusili se najít vysvětlení a označili tento proces za druhý demografický přechod. Je nesporné, že se jim podařilo poukázat na některé nové podmínky, které k této situaci vedou. Jde však svou hloubkou a významem o něco zcela jiného, než čeho jsme byli svědky u demografické revoluce. Především se tento proces týká pouze procesu porodnosti (a do určité míry také sňatečnosti a rozvodovosti) a zcela nechává stranou proces úmrtnosti. Zatím také nemůžeme hovořit o univerzálnosti tohoto procesu, a to ani v rámci Evropy (zcela mimo naše současné úvahy zůstávají předpovědi budoucího demografického chování obyvatelstva rozvojových zemí). Otázkou je i naše situace. Je naše současná nízká úroveň plodnosti vysvětlitelná jako druhý demografický přechod, nebo je to důsledek sociální, ekonomické a politické transformace v devadesátých letech? V množství informací se o tom v knize nedo-

čteme nebo jsem alespoň odpověď autora na podobnou otázku v této mozaice názorů nenašel. Můžeme v budoucnu očekávat třetí nebo dokonce i čtvrtý demografický přechod? V této souvislosti dávám jednoznačně přednost termínu druhý demografický přechod na rozdíl od demografické revoluce (neboli prvního demografického přechodu).

Rabušic ve své práci shromáždil velké množství informací založených na obsáhlé literatuře a to je jeho nesporná zásluha. Kdyby toho však přečetl ještě více, kniha mohla být ještě o desítky nebo i stovky stran rozsáhlejší. Chápu, že mu bylo líto, aby nevyužil všeho, co z přečtené literatury shromáždil; pokud jde o jeho vlastní názory, byl na ně v textu velmi skoupý. Práci bych charakterizoval jako sociologii obyvatelstva. Omezil jsem se pouze na několik otázek také proto, že bych někdy musel diskutovat i s citovanými autory. Hlavním důvodem tohoto omezení byl však rozsah recenze, který by byl jinak neúnosný. Jeden známý nizozemský demograf provedl kritiku vlastních řad následujícími slovy: demografové příliš mnoho počítají, ale málo myslí. Napadla mě určitá obdoba o sociolozích: sociologové příliš mnoho mluví a příliš píší.

Zdeněk Pavlík

Karel Müller: *Industriální zdroje, ekonomický růst a sociální změna*
Praha, Sociologické nakladatelství 2002.
225 s.

Autor knihy *Industriální zdroje, ekonomický růst a sociální změna* Karel Müller, jenž v současné době přednáší na Fakultě humanitních studií UK, je čtenářům Sociologického časopisu znám především jako badatel, který se výrazně orientuje na problematiku transformačního a modernizačního procesu. I když je Müller původním vzděláním ekonom, během svého dlouholetého působení na pracovištích ČSAV (1966–1992) rozšířil posléze svou odbornou orientaci i na otázky sociálně filozofické a sociologické. To se pak nakonec

stalo i jedním z typických znaků jeho badatelského usilování, v němž jde často o zachycení a analýzu zkoumaných problémů v širším, multidisciplinárním pohledu. K hlavním autorovým zájmům patří v současné době problematika vědy, techniky a inovací. Jí věnoval příspěvky v řadě prestižních mezinárodních sborníků a nyní i poměrně rozsáhlou monografii, kterou v r. 2002 vydalo Sociologické nakladatelství v ediční řadě *Studie*.

Sám název recenzované publikace zřetelně naznačuje, na jaké dominanty se autor pokouší zaměřit především. Klíčovou se pro něj stává otázka, jakou úlohu hrají industriální zdroje v rozvoji moderních společností, zejména pak v zemích, které procházejí transformačním procesem. Kniha, která je formálně rozčleněna do pěti kapitol (I. a II. kapitola mají vstupní, úvodní charakter), postupně rozpracovává tři vzájemně propojené tematické okruhy. Nejprve je to diskuse o teoretickém pojetí pojmu „industriální zdroje“ ve filozofii, historii, ekonomii, sociologii a politice (kap. III.), dále otázka možností zobecnění poznatků z těchto diskusí pro potřeby syntetizujícího mezioborového přístupu (kap. IV.), a nakonec pokus o aplikaci tohoto mezioborového přístupu při interpretaci pramenů a dat vypovídajících o situaci postsocialistických zemí, především České republiky. Ze tří pojmů, které figurují v názvu studie, se tedy pro autora stávají jednoznačně nejdůležitějšími „industriální zdroje“ – ty také představují ve III. a IV. kapitole předmět rozsáhlé a velmi podrobné teoretické analýzy. Naproti tomu dva zbývající pojmy – „ekonomický růst“ a „sociální změna“ – v textu vystupují spíše jen v podobě kontextuálního rámce, který jako určitá danost není hlouběji teoreticky reflektován, ani explicitně vymezen.

Autor se snaží přistoupit k teoretickému zkoumání sledovaných otázek opravdu důkladně a z gruntu. Ve III. kapitole nazvané *Odborné diskuse a koncepce věnované povaze industriálních zdrojů* postupně střídá různé perspektivy pohledu, díky čemuž se před čtenářem rozvíjí široká škála myšlenkových proudů, jejich reprezentantů a konceptů:

Pohled historických a humanitních věd zastupují ideje J. Stuarta, A. Comta, H. Spencera, E. Durkheima, F. Tönniese, J. D. Bernala, S. Lillyho, R. Potera, A. J. O. Spenglera, A. J. Toynbeeho, frankfurtské školy a H. Schelskyho.

- Tradice ekonomické vědy přibližují koncepcce A. Smitha, D. Ricarda, J. M. Keynesa, J. A. Schumpetera.
- Modely strategií firem v podmínkách současného tržního prostředí jsou nastíněny prostřednictvím myšlenek M. Portera aj.
- Současné ekonomické koncepcce techniky reprezentuje neoklasická interpretace, tzv. pythagorejský koncept, systémové inženýrství a tzv. technické trajektorie či režimy.
- Ekonomické pojetí inovací je vztaženo k pojmům inovace, inovační firma a inovační systém.
- Sociologické reflexe industrializmu jsou dokumentovány na stanoviscích K. Marxe, M. Webera, T. Parsonse, T. W. Adorna, J. Habermase, R. Arona, R. K. Mertona, D. Bella, N. Luhmanna, Římského klubu a sociologie vědění a vědy.
- Hledisko vlivu politických a regulativních prostředků dokládají mj. aktivity OECD.

Následný pokus o demonstraci možnosti mezioborového přístupu ke zkoumanému problému, jež deklaruje následující IV. kapitola s názvem *Možnosti teoretického přístupu k analýze industrializmu, industriálních zdrojů a prostředí*, pak není ve své podstatě ničím jiným než jakýmsi volným pokračováním a rozvíjením předchozí III. kapitoly, kdy jsou do diskuse postupně začleňovány názory liberální a institucionální ekonomie, M. Foucaulta, U. Becka, A. Giddense, a akcent je nakonec položen na koncepci reflexivity a reflexivní modernizace.

Závěrečná V. kapitola *Stav a perspektivy restrukturalizace industriálních zdrojů v postsocialistických zemích*, v níž přicházejí ke slovu statistické datové zdroje, doplňuje převážně teoretickou práci o empirickou složku. Autor, který vychází zejména z poznatků obsažených v materiálech OECD a ČSÚ, se však na-

místo ohlašované aplikace mezioborového přístupu většinou spokojuje s úlohou pouhého tlumočnicka poznatků získaných nejrůznějšími výzkumnými týmy či agenturami (viz např. prezentace poznatků konzultační firmy Segal Quince Wicksteed na str. 202–203), a tak není divu, že kapitola, která by měla být završením celé práce, nepůsobí v celkovém kontextu dostatečně výrazně. Proto také asi jeden z nejvýznamnějších závěrů Müllerovy knihy lze najít již na straně 163. Je jím myšlenka, že „vývoj v bývalých socialistických zemích měl rysy jednoduché modernizace“ (jak ji vymezuje Ulrich Beck). V důsledku toho podle autora představuje základní charakteristiku industriálních prostředí, která se vytvořila v období pozdního socialismu a první vlny ekonomických reforem v 90. letech v postsocialistických zemích, „napětí mezi stále převažujícími formami jednoduché modernizace a pozvolna se prosazujícími zdroji reflexivní modernizace“ (str. 170).

Zdá se – a to je vlastně i jakýsi souhrnný dojem z recenzovaného díla – že autor, který čtenáře neustále zahrnuje ohromným množstvím odkazů na nejrůznější přístupy, koncepcce a poznatky, nedokázal dostatečně zřetelně a jasně vyjádřit základní poselství své knihy. Použijeme-li sportovní terminologii, chybí mu „tah na bránu“. V celé práci je obsaženo až překvapivě velké množství zajímavých informací a komentářů, jsou však poskládány do podoby dosti nesourodé mozaiky či koláže. Text občas připomíná valící se proud rozvodněné řeky, která sebere vše, co jí přijde do cesty. Za touto kypící směsí informací (autor si jistě ne náhodou oblíbil výrazy jako „shluk výzkumných poznatků“ či „seskupení poznatků“) se pak bohužel z velké míry ztrácí výkladová osa celého díla.

Ve studii, která je cele věnována industriálním zdrojům, ostatně chybí základní vymezení (nemluvě o operacionální definici) toho, co vlastně industriální zdroje z odborného hlediska představují. Autor hovoří o industrialismu, o průmyslové revoluci, průmyslových změnách, industriálním prostředí, inovacích, průmyslu, technice, vědě a jejich

institucích, aniž by vztahy mezi těmito pojmy blíže objasnil. I když si dosti zřetelně uvědomuje, že uplatnění zvoleného teoretického přístupu k analýze reálných sociálních procesů „vyžaduje jasnou specifikaci teoretických souvislostí“, končí jeho pokusy o toto projasnění mnohdy v dosti šroubovaných a téměř neproniknutelných formulacích, jako je např. ta ze str. 159: „Rámec uplatněného teoretického schématu lze formulovat následovně: jádrem *industriálních zdrojů* jsou abstraktní systémy (odborné vědění a symbolické znaky), které ve vztahu k očekávaným a diferencovaným způsobům života podněcují růst ekonomiky a vyžadují uplatnění kontrolní úlohy státu (v jeho ekonomické, sociální úloze i při kontrole prostředků násilí); v interakcích s těmito kontexty jsou industriální zdroje orientovány, strukturovány a podněcovány ve svém růstu; protože abstraktní systémy působí v kontextu laického (každodenního) vědění, je nutno rozšířit industriální zdroje o adaptační či rezistenční zdroje laického vědění, které jsou mobilizovány zejména sociálními hnutími (ve vztahu k industriálním, ekonomickým, politickým i vojenským cílům).“

Sociologické nakladatelství umístilo na zadní stranu obálky recenzované knihy jako upoutávku pro čtenáře několik provokativních otázek: „... Jsou současné společnosti „rukojmími“ industriálních zdrojů, nebo jsou prostředky jejich tržní a demokratické kontroly? Lze v moderní společnosti uskutečňovat demokratické ideály i za situace, kdy její instituce jsou převážně založeny na expertním vědění, jež je mimo kontrolu veřejnosti? ... Mohou domácí industriální zdroje usnadňovat vstup ČR do EU nebo dojde teprve vstupem do EU k jejich restrukturalizaci?“ Bude-li však čtenář v předložené knize hledat na tyto otázky zřetelně formulovanou odpověď, bude možná poněkud zklamán. Recenzované dílo žádné jednoznačné odpovědi na takové otázky nedává, a to nejspíš i proto, že takové odpovědi možná ani neexistují. Názor na věc si čtenář musí dotvořit sám. Autor mu v tomto případě podává pouze pomoc-

nou ruku a k tomu značné množství podnětného materiálu na přemýšlení. To však určitě není málo a je to i dobrý důvod k tomu, aby se tato kniha četla.

Jiří Šubrt

Martin Hampl a kol.: Regionální vývoj: Specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie

Praha, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta 2001, 328. s.

Knihla napsaná kolektivem autorů pod vedením profesora geografie Martina Hampla představuje hlavní výstup z třetí fáze dlouhodobého výzkumného projektu, který byl po celá devadesátá léta zpracováván na Katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Karlovy univerzity a který se soustředil na studium geografických aspektů společenské transformace v České republice. Martin Hampl v předmluvě knihy připomíná dvě hlavní priority prezentované třetí fáze výzkumného projektu, jimiž jsou hodnocení evropského kontextu vývoje České republiky a důraz na syntetizující hodnocení a provázání analytických a syntetických úrovní studia. Jak se autorům podařilo stanovené cíle dosáhnout?

Struktura knihy vychází důsledně z cílů projektu. První část z pera profesora Hampla se soustředí na celkové hodnocení regionálního vývoje České republiky v období transformace. Autor se opírá o rozsáhlou znalost empirických výzkumů zpracováváných průběžně po dobu celých devadesátých let a upozorňuje na některé obecné tendence v regionálním vývoji. Pro sociology je nejzajímavější zjištění, že se v průběhu transformace zvětšovaly spíše rozdíly mezi městy a venkovem a mezi městy různé velikosti a významu než rozdíly regionální. Dominance Prahy, jako města stojícího na vrcholu pomyslné pyramidy významu, se rychle zvětšovala. Posilování významu Prahy nemělo formu prostého růstu počtu obyvatel, jak to bylo typické v dobách průmyslové revoluce (samotné

město Praha ve svých dnešních administrativních hranicích naopak mírně obyvatelstvo ztrácelo), ale rostoucí koncentrace ekonomických aktivit, zvláště těch s nejvyšší přidanou hodnotou, růstu vybavenosti ekonomickou a technickou infrastrukturou, prudkého růstu počtu pracovních příležitostí i růstu mezd. V oblastech mimo Prahu docházelo především k odlišení úspěšných metropolitních oblastí (tvořených vybranými městy a jejich bezprostředním zázemím) od neúspěšných, zatímco v periferních oblastech docházelo spíše k homogenizaci. Druhou obecnou tendencí stojící za připomenutí je zjištění, že populační růst měst byl nahrazen růstem jejich vlivu. Jde nejen o to, že města zvětšovala svůj podíl na počtu pracovních příležitostí a hrubém domácím produktu, aniž by zvětšovala podíl na počtu obyvatel, ale i o koncentraci ekonomické a politické moci, projevující se lokalizací naprosté většiny institucí s rozhodujícím vlivem na ekonomiku a politiku do úzkého okruhu několika málo metropolí.

Druhá část knihy je věnována problematice vývoje obyvatelstva a osídlení. Pět kapitol různých autorů se postupně věnuje demografickému chování v regionálním a evropském kontextu, problému stárnutí populace, vývoji migrační mobility, mezinárodní migraci a změnám prostorové struktury Prahy. Dagmar Bartoňová upozorňuje na důležitý trend v demografickém chování populace – v průběhu 90. let se nejen postupně snižují rozdíly mezi regiony, mění se i dříve poměrně stabilní regionální obraz některých demografických charakteristik. Je kupříkladu poměrně překvapivé, že jihomoravské okresy s vysokým podílem katolické populace, které tradičně patřily mezi území s nejvyšší plodností, se za pouhých deset let zařadily mezi území, kde je plodnost nejnižší. Je zajímavé, že některé demografické jevy, které jsou silně kulturně podmíněny, například podíl dětí narozených mimo manželství, představují výjimku v tomto základním trendu. Na jižní Moravě sice podstatně klesla úroveň plodnosti, nemanželských dětí se zde ovšem rodí pořád relativně nejméně, tak jako to-

mu bylo dosud. Homogenizační tendence na úrovni okresů potvrzuje i Dagmar Džúrová, která studovala demografické stárnutí obyvatelstva. Zdeněk Čermák zdůrazňuje výrazný pokles celkového počtu postavených bytů a prudké snížení celkové migrační mobility po roce 1989 spojené s naprostou změnou cílů migrace. Minimálně od poloviny devadesátých let ztrácí obyvatelstvo nejen největší města, ale prakticky všechna města. Nejvíce migračně získávají obce do 2 tisíc obyvatel v zázemí velkých měst, což se dá přičíst počínajícimu vlivu procesu suburbanizace, ale také malá města o velikosti 5 až 10 tisíc obyvatel, což je jev dosti neobvyklý. Luděk Sykora ve své kapitole věnované proměnám prostorové struktury upozorňuje na další specifikum české migrace, totiž na skutečnost, že aktéry suburbanizace – stěhování obyvatel z měst do jejich zázemí – u nás nejsou jen bohatší lidé, kteří vyměnili život v městském bytě za život v nově pořízeném rodinném domě za městem, ale i lidé chudí, kteří se z města odstěhovali proto, že si nemohou dovolit platit vysoké tržní nájemné v bytech bez státní regulace. Dušan Drbohlav analyzuje různé aspekty mezinárodní migrace v období transformace a dokumentuje posun Česká republika od země emigrační přes zemi tranzitní k zemi cílové. Drbohlav ovšem upozorňuje, že ačkoliv je počet zahraničních migrantů přicházejících do České republiky relativně velký (řádově již srovnatelný s některými zeměmi Evropské unie, jako jsou Portugalsko, Řecko nebo Finsko), nemůže jejich příliv v žádném případě nahradit úbytek obyvatel způsobený poklesem porodnosti ani vyřešit problém stárnutí populace.

Třetí knihy část zahrnuje pět kapitol zaměřených na hodnocení současných tendencí vývoje regionální diferenciace ekonomiky v rámci Evropské unie i v rámci středoevropských postkomunistických zemí. Jiří Tomeš analyzuje současné tendence ve vývoji regionální diferenciace ekonomiky v Evropě. Polemizuje s „teorií konvergence“ – spočívající v tvrzení, že vývoj v Evropské unii, tržní i institucionální integrace a koordinace

aktivit a politik povede v dlouhodobém vývoji ke zmenšování meziregionálních ekonomických rozdílů – často prosazovanou jako oficiální stanovisko Unie. Na základě empirické analýzy rozsáhlých dat o ekonomickém vývoji regionů, která se autorovi podařilo shromáždit a upravit do podoby vhodné ke komparacím, dochází Tomeš k poněkud jinému závěru: regionální rozdíly uvnitř jednotlivých států se sice zmenšují, rozdíly mezi regiony v rámci celé Evropské unie se ovšem zvětšují. Zajímavý je také Tomešův postřeh, že ekonomicky nejúspěšnější regiony v Evropě patří zároveň mezi regiony s nejvyšším podílem průmyslu na HDP. Autor na základě tohoto zjištění koriguje představy o „překonání“ významu průmyslové výroby jako zdroje bohatství v postindustriální době a upozorňuje na to, že jednotlivá odvětví průmyslové výroby se v tomto ohledu významně liší – vedle úpadku „starého“ průmyslu pozorujeme i boom „nového“ průmyslu. Petr Dostál se ve své kapitole věnuje postojům obyvatel členských států Evropské unie k jejímu rozšíření a snaží se najít faktory, které tyto postoje ovlivňují. Dochází k závěru, že účinek postmaterialistických hodnot sehrává klíčovou pozitivní roli v podpoře obyvatel současných členských zemí Evropské unie jejímu rozšíření. Největší podporu nachází rozšíření unie ve skandinávských zemích, kde jsou postmaterialistické hodnoty sdíleny v největší míře. Jiří Blažek napsal dvě kapitoly, v nichž se zabývá velkými firmami jako aktéry regionálního rozvoje České republiky a analyzuje regionální důsledky vstupu České republiky do Evropské unie. Závěrečnou kapitolu třetí části věnoval Michal Illner analýze formování lokálních mocenských elit se zvláštním zřetelem k úloze starostů.

V závěrečné části knihy začíná Martin Hampl nové poznatky pocházející z projektu do teorie regionálního rozvoje. Nejprve diskutuje o pluralitě přístupů ke studiu regionálního rozvoje a podává přehled hlavních teoretických proudů. V následující kapitole se zabývá širším teoretickým rámcem studia problematiky regionálního vývoje. Ve třetí kapi-

tole závěrečné části dokumentuje současný stav a tendence změn regionálních nerovnoměrností na vybraných empirických příkladech. Poslední kapitola je pak věnována uspořádání podstatných výsledků z předchozích diskusí a jejich zařazení do obecné teorie diferenciace geografických a sociálních systémů. Ačkoliv může být Hamplův text dosti složitým pro ty čtenáře, kteří nejsou vzděláni v geografické teorii, obsahuje řadu pasáží, které budou nepochybně zajímavé i pro negeografy. Hampl především upozorňuje na to, že samotnou skutečnost, že existují regionální nerovnoměrnosti, nelze hodnotit normativně jako něco negativního. Jistá míra regionálních nerovnoměrností je přirozená a zdravá pro vývoj jakékoliv společnosti. Regionální politika nemůže být proto zaměřena jen na vyrovnávání rozdílů mezi regiony, respektive na pomoc nejchudším z nich. Systém státního plánování v době komunismu, který byl příkladem takové politiky zaměřené na homogenizaci regionů, nejen že nedokázal regionální rozdíly smazat, ale ve svém důsledku významně poškodil nejrozvinutější regiony, a tím i vývoj celé společnosti. Každá změna, každá inovace se totiž zákonitě šíří územně nerovnoměrně. V obdobích prudkých sociálních, ekonomických či technologických změn se regionální rozdíly mají tendenci spíše zvětšovat. Podpora inovací, která může v praxi nabývat podoby podpory nejrozvinutějším regionům, je z hlediska prosperity celku nanejvýš žádoucí. Příliš velké regionální rozdíly však mohou být také nebezpečné. Důvody pro tu část regionální politiky, která klade důraz na vyrovnávání rozdílů, vidí Hampl v nutnosti a potřebnosti zachovat šanci slabých regionů na účast v soutěži, udržení konkurence mezi regiony a zachování funkční integrace celku. Autor upozorňuje, že se procesy koncentrace a homogenizace ve společnosti vzájemně prolínají. V procesu vývoje se „společensky progresivní funkce“ nejprve regionálně koncentrují, čímž přispívají k polarizaci, posléze se stávají „standardními funkcemi“, které se procesy prostorové difúze rozšiřují do celé

společnosti a přispívají k homogenizaci regionů. Mezitím se „progresivními“ stávají jiné funkce, prostorově se koncentrují..., a tak se celý cyklus vývojových stádií opakuje. Během tohoto vývoje dochází k postupnému zvětšování prostorového rámce, v němž se vývoj odehrává, a také k růstu vzájemné provázanosti prvků systému.

Co říci závěrem? Kniha je dobrým zdrojem informací pro všechny, kdo se zajímají o regionální aspekty vývoje společnosti. Přináší řadu neotřelých myšlenek a je v mnoha ohledech inspirující. Zájemcům o geografickou teorii dává nahlédnout do její bohatosti i praktické použitelnosti. Doporučuji k přečtení.

Tomáš Kostecký

Pavel Barša: *Panství člověka a touha ženy (Feminismus mezi psychoanalýzou a poststrukturalismem)*

Praha, Sociologické nakladatelství 2002, 324 s.

Pokud jde o *gender studies*, český teoretický kontext zatím není nikterak připraven na to, aby se v něm objevovaly konkrétní a specializované studie o dílčích problémech a jednotlivých autorkách či autorech. To samozřejmě neznamená, že by nemělo smysl takové studie psát – právě naopak: nicméně skutečnost, že v češtině dosud chyběla fundovaná přehledová publikace, která by mohla posloužit jako jakési podloží pro konkrétnější vhledy do dané problematiky, je přinejmenším znepokojující. Fakt, že Baršova kniha tuto funkci beze zbytku plní, je o to více potěšitelná, že se nejedná o překlad, nýbrž o text napsaný přímo v češtině.

Panství člověka a touha ženy se snaží důkladně zmapovat velkou část proudů a koncepcí, které feministické myšlení ve druhé polovině dvacátého století přineslo, avšak zároveň je třeba zdůraznit, že vzhledem k interdisciplinárnímu přístupu, který si takový pokus ze samé své podstaty vyžaduje, teoretický

záběr této knihy výrazně přesahuje oblast feministického myšlení jako takového: mám zde na mysli zejména exkursy do politické filozofie (Locke, Hobbes, Rousseau a další) a do psychoanalýzy (Freud, K. Horney, M. Klein, Jacques Lacan). Nejde tedy jen o pozoruhodný a erudovaný úvod do feministické teorie, ale i do psychoanalýzy, filozofie a teorie kultury. Jeho široký záběr je dán samozřejmě i tím, že četba velké části teoretických textů, které v rámci feministického myšlení – a to zejména v poslední době – vznikly, vyžaduje důkladnou znalost určitého myšlenkového kontextu. Proto se v první části dostává ke slovu především jistá linie filozofického myšlení (Hobbesovo pojetí společenské smlouvy, Lockovy a Rousseauovy texty týkající se pohlavní difference, Hegelova analýza dialektiky pána a raba) a jeho kritika či reskripce ze strany genderových teoretiček, jakými jsou např. Nancy Fraser nebo Carole Pateman.

Druhá část se však již explicitně týká jednoho z hlavních témat Baršovy knihy, totiž psychoanalýzy. Freudův „kopernikánský převrat“, spočívající v decentraci subjektu, se přinejmenším od sedmdesátých let (kdy Juliet Mitchell vydala dnes již kanonickou knihu *Feminism and Psychoanalysis*) stal důležitým odrazovým můstkem pro jakoukoli reflexi ohledně statutu a povahy rodové difference. Je jistě pravda – a Barša tuto skutečnost samozřejmě neopomene zdůraznit –, že Freudova koncepce ženství je do značné míry poplatná jistému dobovému patriarchálnímu kontextu, a je zcela oprávněně říci, že „ženství je z Freudova patriarchálního hlediska zkomolenou, náhražkovitou identitou“ (str. 65). To však neplatí o Freudově metodě jako takové, neboť teoretický přístup, k němuž nám Freudův „objev“ otevírá cestu, umožňuje opustit onu verzi esencialismu, která pokládá rodovou diferencii za něco přirozeného a pevně daného, a klást si otázky ohledně procesu její konstituce. Jinak řečeno, rodová diferenciace nemá biologickou, nýbrž symbolickou povahu. Jacques Lacan, jemuž Barša věnuje následující kapitolu, tento fakt v rámci svého „návratu k Freudovi“ opakovaně zdůrazňo-

val a „uplatnil na problém konstituce subjektu strukturalistickou poučku o prvotnosti vztahů a diferencí před esencemi a identitami“ (str. 85). Stopu Lacanova důsledně drženého primátu relace před esencí nesou všechny jeho provokativní výroky ohledně neexistence Ženy, absence možnosti sexuálního vztahu atd. Dotyčná přednost vztahu před pevně danou identitou je u Lacana ještě zradikalizována tím, že v rámci saussurovské dichotomie označující/označované klade jednoznačně důraz na prvek označujícího: označující v rámci lacanovského pojetí symbolična doslova „pohlčuje“ označované, anebo přesněji, každé označované se v jakémsi nekonečném procesu stává novým označujícím. Lacan tento proces nazývá „podklouzáváním“ označujícího pod označované. U znaku se proto nikdy nelze dobrat nějakého definitivního, jednou provždy stanoveného významu (který by měl esenciální povahu), a v důsledku toho „jazyk a jeho znakové řetězy nemají konce“ (str. 92).

Mohlo by se zdát, že lacanovská koncepce symbolična souvisí s problematikou rodové difference pouze nepřímo. Pravdou je ovšem pravý opak: celá jedna generace genderových teoretiček vstřebala tuto teorii – umožňující novým způsobem sledovat problematiku geneze mužské a ženské identity – natolik důkladně, že bez znalosti Lacana se při jejich četbě nemůžeme obejít.

Po exkursu do winnicottovské verze psychoanalýzy a do teorií Nancy Chodorow a Jessicy Benjamin se Barša podrobně věnuje francouzskému feminismu, pro který byla určující především jistá rozdílnost pozic, reprezentovaných Julií Kristevou na jedné straně a teoretičkami jako Luce Irigaray či Hélène Cixous na straně druhé: jestliže Irigaray a Cixous dospívají na základě úvahy o lacanovské tezi, týkající se nepřítomnosti esence ženského subjektu, k obnovenému hledání specifických rysů ženské psychiky a ženského jazyka (a tedy svým způsobem k jakési důmyslnější podobě esencialismu), Kristeva této snaze vytýká iluzornost. Ze symbolična podle ní nelze tímto způsobem uniknout,

jakkoli do něj setrvale pronikají prvky předchozího stadia, které Kristeva označuje jako sémiotično (zdůrazněme ovšem, že Barša na str. 175 neopomene citovat Jane Gallop, která si všímá velmi podstatných rozdílů mezi lacanovským pojetím imaginárna a kristevovskou koncepcí sémiotična) a které je v psychické ekonomii subjektu spojeno s mateřskou instancí. Intervence sémiotična do symbolického systému ovšem podle Kristevy ani zdaleka není privilegiem ženské psychiky.

Specifickou reakcí na tento rozpor by potom byl kupříkladu onen koncept „subverse identity“, jak jej v devadesátých letech rozpracovávala Judith Butler. U ní již hlavním vodítkem není psychoanalýza jako taková, jakkoli je v jejích textech neustále přítomna, ale daleko spíše důsledná kritika jakéhokoli esencialismu, inspirovaná takovými autory, jakými jsou Foucault, Nietzsche, Althusser či Derrida: tělo a jeho neměnná identita nemají podle Butler žádný esenciální statut a nejsou ničím jiným než efektem performativních aktů, jejichž iterace vytváří dojem „přirozenosti“. Toto elementární násilí Barša charakterizuje velmi jasnou formulací: „Tělesné já získává svou subjektivitu pouze prostřednictvím svého podrobení (*subjection*) normám pohlaví“ (str. 273). Kulturní subverse by měla být právě procesem, který toto násilí neprolamuje, nýbrž zviditelňuje. Parodická nápodoba sexuálních rolí, známá z rituálů amerických homosexuálních a lesbických komunit, může tímto způsobem vynášet na světlo artificialitu ustavování sexuální identity obecně. Není ostatně divu, že tento koncept imanentní subverse byl u Butler velmi často a velmi důsledně kritizován. Seyla Benhabib kupříkladu namítá, že takovýto postoj s sebou nese nutnost „ustoupení od utopie“, která se jí zdá být nepostradatelnou podmínkou jakéhokoli politického boje. Jinak řečeno, prezentujeme-li své požadavky na politické rovině, nesmíme se pojmu identity vzdát (poznamenejme ovšem, že takové gesto jistě neznamená návrat k neproblematickému esencialismu – ohledně shrnutí polemiky mezi Butler a Benhabib viz str. 279–283).

Na závěr nemohu než zdůraznit, že toto krátké shrnutí samozřejmě nemůže obsah Baršovy knihy ani zdaleka vyčerpat. Tato kniha se recenzuje špatně; ne proto, že by jí bylo možno cokoli vytknout, ale z důvodu zcela opačného: kvůli jejímu věcnému stylu a mimořádné erudici, kterou její autor vykazuje, v podstatě nelze říci nic, co by v *Panství člověka a touze ženy* nebylo napsáno lépe (což ostatně platí i o všech předcházejících autorových knihách). Je tedy možno pouze opakovat to, co bylo řečeno na začátku: v českém kontextu se objevila vynikající přehledová publikace, která zde doposud jednoznačně chyběla. Předcházející řádky proto nelze číst jako pokus o recenzi, ale skutečně pouze jako doporučení k četbě.

Josef Fulka

Ladislav Holý: *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*

Praha, Sociologické nakladatelství 2001, 210 s.

Sociální antropologie zatím stále českou intelektuální veřejnost nijak zvlášť nezaujala. Domácí produkce téměř chybí, překladů ze zahraniční literatury je zatím poskrovnu. Vysokoškolským oborem je sociální antropologie pouze ve dvou nových regionálních univerzitách (Plzeň a Pardubice), a to ještě jen v posledních letech. Proto je třeba uvítat překlad Holého knihy, která tím, že pojednává o Čechách v přelomových letech mezi komunismem a postkomunismem, může být výraznou pomocí pro vznikající sociální antropologii v České republice.

Ladislav Holý (1933–1997) se řadí k významným britským sociálním antropologům minulého století. Pocházel z Prahy, kde také v 50. letech studoval národopis a prehistorii, a zde se i stal sociálním antropologem již dlouho před svým odchodem do Británie prostřednictvím intenzivního studia africké kulturní a společenské problematiky. Ve spolu-

práci se svým kolegou a přítelem Milanem Stuchlíkem Holý brzo pochopil, že sociální antropologie transcendovala nenávratným způsobem vlastivědně pojatý národopis tak, jak se tradičně pěstoval ve většině kontinentální Evropy. Pochopil také, že nikam nevede ani etnologie, která se sice zabývala kulturními dějinami komparativně, ale pouze o mimoevropské populaci. Sociální antropologie sice vyšla ze zkoumání příbuzenství, ekonomiky, politiky a náboženství v mimoevropských společnostech, dokázala si však vydobýt silnou pozici mezi sociálními vědami právě tím, že její metoda intenzivního stationárního terénního výzkumu byla aplikovatelná všude, v Evropě tak jako v Africe či Oceánii. Ostatně po většinu svého života se Holý věnoval sociální antropologii jako afrikanista. Jeho hlavní terénní výzkumy se odehrály v súdánském Dárfúru a v jihozápadní Zambii. Ovšem již od počátku působení na britských univerzitách se opět se Stuchlíkem snažil o teoretické zhodnocení svých terénních poznatků, které vyvrcholily knihou *Actions, Norms and Representations: Foundations of Anthropological Inquiry* (1983). Sociálněantropologické teorie, obsažené v tomto díle, a dále rozvíjené v editovaném sborníku *Comparative Anthropology* (1987), korespondují s pojetím kultury jako systému sdílených významů a symbolů, které lidem slouží jako prostředek k vytváření hodnotové orientace. Podle této teorie je chování lidí především řízeno jejich sdílenými kulturními hodnotami, tedy tím, v co věří, a tím, jak sami vidí a interpretují svoji činnost ve společnosti. Holý přiznává vliv amerických kulturních antropologů Geertze, Schneidera a Spira, ale snoubí jejich názory s Foucaultovým pojetím diskursu. Holý nechápe kulturu staticky, a tudíž by jeho teoretická pozice neměla být ztotožňována s postmoderním kulturalismem. Nicméně poslední Holého kniha je svědectvím o obrácení tohoto původního strukturního funkcionalisty na kulturní interpretismus. Holý však nikdy neopustil sběr dat jako hlavní zdroj antropologického poznání a řadí se k vynikajícím terénním pracovníkům.

Pro Holého přechod od komunistického socialismu k postkomunismu 90. let v české společnosti je příležitostí zkoumat „politiku jako kulturní systém“ (s. 10). Politika tedy nejsou jen zájmy, nýbrž výraz dané kultury. Proto se v této rozsáhlé studii zabývá především symboly, jimiž politici i ostatní občané dávají konkrétní politice smysl. Holý tedy sleduje použití symbolů, mýtů a tradic, jež v krizové situaci přechodu vytvářejí české národní vědomí. Konkrétně pak Holý analyzuje diskursy, dominující ve zjevné i zastřené formě v české společnosti období pádu komunismu a rané transformace. Tradice se mění a kulturní procesy obsahují jak kontinuitu, tak změnu. To však neznamená, že Češi chápou svou kulturu jako neměnnou a stálou tradici. Přece jen však Holý někdy podléhá příliš myšlence soběstačné a uzavřené české kultury. To je ovšem nebezpečí, které číhá na každého antropologa, který zkoumá skutečnost z hlediska kultury, tím spíše kultury, o níž se domnívá, že ji intimně zná z autopsie. Zejména kultura uprostřed Evropy je výslednicí mnoha vlivů a nic primordiálně českého v ní nenajdeme. To však neznamená, že ti, kteří o sobě věří, že jsou Češi, si nekonstruují českou kulturu jako uzavřený a prastarý celek.

Hlavním cílem Holého knihy je vypreparovat současnou českou národní identitu z množství diskursů. Je však dosti překvapující, že autor odmítá studium této identity ve vztahu k sousedním identitám, zvláště německé a slovenské, přestože nepopírá, že identita je konceptualizována vždy ve vztahu k „jiným“. Tuto záhadu je snad možné vysvětlit velkým rozsahem údajů a nemožností provádět terénní výzkum ve všech třech politických kulturách. Nicméně věnuje Holý jistou pozornost česko-slovenským vztahům, neboť Češi po odsunu Němců považovali Slováky za své nejvýznamnější sousedy. Problém je však v tom, že na tyto vztahy se dívá pouze z hlediska českého, ač se již plně s českou identitou neztotožňuje. Tvrdí totiž, že jeho hlavní srovnání je s britskou kulturou, neboť žil v Británii poslední čtvrtstoletí svého

života. Nepodává však žádné koherentní shrnutí o britské kultuře jako systému. Domnívám se, že právě unikulturní pojetí práce neumožnilo Holému nabídnout byt' rámcové vysvětlení rozpadu Československa, jednoho ze tří vícenárodních komunistických států. Rozpad ČSFR, SFRJ a SSSR přece zůstává jednou z hlavních otázek studia komunismu a nacionalismu.

Holý věří, že český nacionalismus existuje, ale je skryt i mnoha Čechům. Je totiž vyjádřen v automatickém a samozřejmém vědomí samostatné české identity, zakořeněném přesvědčení o existenci českého národa a identifikací s ním bez potřeby ji zvláště vyslovovat či bránit. I popírání českého nacionalismu samotnými Čechy je důkazem o existenci českého nacionalismu. Českost nemusela být po roce 1918 demonstrována, neboť Češi se plně identifikovali s Československem jako svým národním státem (přesto, že byl mnohonárodní). Slovenský nacionalismus je potom do značné míry výrazem toho, že vznikem Československa Slováci národního sebeurčení nedosáhli.

Hlavní koncepcí v Holého knize je český émický termín *národ*. Všech šest kapitol zvažuje a rozebírá různé aspekty národa, a to ve vztahu ke státu, k jednotlivci, české politice a české kultuře. Holého studie však není o českém národním charakteru. Holý zjevně nestudoval pro recenzovanou knihu dosti rozsáhlou literaturu o českém národním charakteru z pera sociologů, filozofů a spisovatelů. Ani ve své literatuře neuvádí reference ke světové antropologické literatuře o národním charakteru či kultuře a osobnosti. Ve skutečnosti Holý studoval český národ jako otázku identity přes diskurs o politické kultuře.

Jaká je tedy česká politická kultura v Holého interpretaci? Jeho vize politické kultury je nejspíše odvozena z jeho koncepce české kultury jakožto souboru mlčky sdílených znaků a symbolů, který všem členům českého národa umožňuje komunikovat mezi sebou. Tato kulturní identita přesahuje třídní rozdíly, variabilitu profesní a vzdělanostní.

Lze říci, že českou kulturu Holý chápe ve smyslu Gellnerově (Národy a nacionalismus, Nacionalismus a jiné práce). Česká společnost, což je pojem, který Holý používá jen velice zřídka a neanalyzuje jej, je zjevně moderní komplexní společnost, založená na vysoké kultuře. Česká politická kultura je podle Holého založena na sdílených hodnotách svobody a rovnostářství jakož i tradici demokracie (spíše snad toho, co Masaryk nazýval „demokratism“). Vedle toho se český národ považuje za kulturní v tom smyslu, že je kulturnější než ostatní srovnatelné národy. Paradoxně k tomuto vysokému hodnocení svého národa se však běžný Čech chová neambiciózně a nenápadně. Proto v individuálním chování obyčejných Čechů se vyjímá jejich malost. Ale jako národní kolektiv jsou Češi velcí, až větší než jiné národy (proto v překladu názvu knihy bylo asi použito spojení „skvělý český národ“). Zatímco „malý český člověk“ je émický výraz, používaný uvnitř českého národa, „skvělý český národ“ je Holého hodnocení (to, co je v sociální antropologii označováno slůvkem „etický“). To však neznamená, že by Češi nesouhlasili s takovýmto hodnocením svého národa. Podle Holého prakticky každá větší celospolečenská událost je hodnocena proti těmto sdíleným sebefikcím. Holého metodou nebylo tolik zúčastněné pozorování jako vyhodnocování nejrozumnějších publikovaných textů, obvykle napsaných intelektuály. Vážným metodologickým problémem je ovšem jeho deduktivismus. Přiznává totiž, že řada jeho závěrů byla učiněna ještě předtím, než jeho výzkum začal. Jako antropolog a osoba, socializovaná mezi Čechy, Holý znal odpovědi předem, než se začal ptát. I když se Holému podařilo šokovat své dřívější kolegy tím, že Čechy podrobil zkoumání, jako by byli Jiní (exotičtí domorodci!), nevyhnul se bohužel pasti intimní znalosti prostředí, protože v rozhovorech s informátory, kteří byli zároveň jeho přáteli a známými z období před rokem 1968, vystupoval jako jeden z nich a domníval se, že je zná (ve snaze o to, aby byl přijat jako domorodec, podcenil změny, které se udály

za více než dvacet let s ním, ale především s lidmi, kteří prožili například totalitní období).

Holý zručně využívá svá terénní data v kombinaci s citáty z úředních dokumentů, novin a odkazy na autoritativní odborné publikace o Česích a Československu (jeho kniha se už nedotýká vývoje v obnoveném samostatném českém státě). Výsledek je v podstatě přesvědčivý a poutavý text. První kapitola začíná popisem morální a celkové krize v pozdně socialistickém Československu. Zobrazuje dirigovaný kolektivismus socialismu v této zemi a odcizení národa od státu. Kapitola vrcholí popisem demonstrací, jež vedly k pádu komunistického režimu. Co Holý podtrhuje, je ten fakt, že lidé, kteří se zúčastnili demonstrací proti komunistické nadvládě, to dělali jako Češi a ne jako občané, demokraté či dělníci. Český nacionalismus, píše Holý, byl základnou, odkud byl veden odpor proti komunismu, a byl to on, který i komunismus svrhl. Toto zjištění koriguje obecně přijatý názor, že nacionalismus je následek pádu komunismu. Ale i zde Holý nečinil pokus o srovnávací analýzu a čtenář může pouze spekulovat o tom, zda jeho závěr platí o všech postkomunistických zemích.

Holého kniha je cenným příspěvkem k poznání poměrně jedinečnosti českého případu, což však je i její slabostí, neboť onu domnělou jedinečnost nepoměřuje s jinými případy. Měli bychom ji proto číst spolu s dalšími případovými studiemi o dalších postkomunistických zemích. Holý uplatnil interpretativní antropologický přístup, který preferuje hledání kulturního významu, metafor a symbolů. Tím odhaluje jiné rozměry politiky procesu transformace ve střední a východní Evropě, než jaké umožňuje například politologický, ekonomický či sociologický přístup. Češi by Holého měli číst už proto, aby se viděli jako méně samozřejmí a méně centrální. Na druhé straně je tato kniha cenná i pro ostatní zájemce, protože se z ní dozvědí více o specifice procesu vytváření identity.

Petr Skalník

Božena Buchtová: Nezaměstnanost. Psychologický, ekonomický a sociální fenomén

Praha, Grada Publishing 2002, 236 s.

Nezaměstnanost je, vzdor všeobecnému pocitu potřeby práce, průvodním jevem rozvoje tržních ekonomických systémů. Je fenoménem poznamenávajícím sílící měrou i naši ekonomiku prvních let třetího tisíciletí. Kolik toho však víme o mnohačetných dopadech nezaměstnanosti? Jakou úlohu sehrává osobní zkušenost se ztrátou zaměstnání v kontextu společnosti, která tradičně vidí v práci nezastupitelný aspekt životního směřování? Jak historicky vzato souvisí práce s daným kulturním kontextem a životním způsobem? Jaké historické zkušenosti má česká společnost s nezaměstnaností? A dále: Hraje nezaměstnanost nějakou roli v modelování hospodářské politiky? Má nezaměstnanost jako sociální fenomén svébytné psychologické aspekty? Co vůbec víme o autoreflexi dlouhodobé nezaměstnanosti? V jaké míře se může nezaměstnanost podílet na duševním a fyzickém zdraví? Jak se liší průběh nezaměstnanosti z hlediska vývoje osobnosti v jednotlivých věkových etapách? A konečně: Jak se odrážel fenomén nezaměstnanosti v klasické vědecké literatuře? To je suma otázek, rámujeji komplexnost problematiky řešené v kolektivní monografické práci, která vyšla trpce řečeno „v pravý čas“: v době, kdy míra nezaměstnanosti u nás nebezpečně atakuje desetiprocentní hranici. B. Buchtová, která se dlouhodobě problematikou nezaměstnanosti zabývá, shromáždila renomované odborníky na problematiku práce a nezaměstnanosti z oblasti filozofie, ekonomie, historie, medicíny, psychologie a psychiatrie a připravila tak vskutku užitečnou práci na téma, které v naší společenskovední produkci dosud nenašlo náležitou odezvu. J. Šmajš tak v úvodní kapitole *Práce – téma k zamyšlení* připomíná filozofickým pohledem skutečnost, že práce, vzdor namáhavosti, zajišťuje jedinci osobnostní rozvoj, pocit uspokojení a životního smyslu. Práce jako

přírodní i kulturní aktivita, jako jednota fyzické a duševní námahy, odpovídá hlubinné biologické potřebě člověka přiměřeně zatěžovat bytostné síly, konfrontovat je s rodově příbuznými silami a strukturami přírody. Práce uděluje lidskému životu řád, důstojnost a smysl. Člení den, týden, měsíc i rok, tvoří tradičně osu životního způsobu lidí a podílí se i na biologicky přirozeném a příjemném rytmu námahy a odpočinku. Proto i v globalizující se ekonomice je pro člověka jako vysoce konzervativní biologický druh práce rovněž ničím nenahraditelnou funkční slastí. Stále aktuálnějším imperativem se tak stává nutnost znovu vřazovat lidskou práci do ekonomiky i v případě těch, kteří bez vlastního zavinění práci ztratili či nedostali vůbec šanci normálně pracovat, a tedy i normálně žít.

Československá nezaměstnanost 30. let dvacátého století, téma z pera Z. Kárníka předznamenává, že určitý stupeň nezaměstnanosti byl příznačný pro všechny fáze výrobního cyklu rozvinutého kapitalismu. Historickým ohlednutím se konstatuje sílící dynamika vývoje globalizované techniky a technologie doprovázející nebývalý rozmach výroby po I. světové válce a následující Velká hospodářská krize a s ní spojená nezaměstnanost, jakou ještě svět nepoznal. Ta postihla ve třicátých letech asi tři miliony občanů ČSR, zejména v důsledku proexportního zaměření našeho průmyslu. V důsledku nerovnoměrného rozložení výrobních odvětví byla nezaměstnanost v německých okresech více než dvojnásobná: sociálně politické důsledky této skutečnosti byly děsivě zejména následným příklonem českých Němců k Henleimovi a Hitlerovi. Proto i nadprůměrná nezaměstnanost může mít v určitém historickém a společenském kontextu ničivé a dlouhodobé následky přesahující rámec individuálních osudů.

K. Fuchs v kapitole *Nezaměstnanost v ekonomické teorii* připomíná, že moderní ekonomie věnuje právě nezaměstnanosti zvýšenou pozornost. Mimo jiné i kvůli již zmíněné krizi třicátých let. Přitom se ukazuje, že tomuto

jevu se přikládá různá váha v souladu s konkrétním badatelským zaměřením. V ekonomii se za nezaměstnané považují osoby produktivního věku, které nemají placené zaměstnání a přitom aktivně hledají práci a jsou ochotny do práce nastoupit. Připomíná se teorie dobrovolné nezaměstnanosti, kdy je upřednostňován volný čas před konáním práce. Za frikční nezaměstnanost se považuje dobrovolné opouštění práce za účelem hledání vhodnější pracovní pozice, strukturální nezaměstnanost odráží poruchy v proporcionalitě jednotlivých výrob a cyklická nezaměstnanost reflektuje míru výkonosti ekonomiky. Kontext kategorie nedobrovolná nezaměstnanost navozuje téma teorie efektivních mezd. Vcelku se ukazuje, že nezaměstnanost je společností vnímána jako významná porucha představující sociální i politický problém, který je provázán i s mírou inflace.

Stěžejní kapitola *Psychologie nezaměstnanosti* z pera vedoucí autorského kolektivu B. Buchtové správně vychází ze skutečnosti, že práce není pouze nezbytným prostředkem výroby statků a výkonu služeb, nýbrž i prostředkem objektivace osobních schopností a získávání pocitu odborné kompetence a osobní identity. Navíc svou mentálněhygienickou funkcí umožňuje odvod přebytečné duševní a tělesné energie. V kontextu životní dráhy člověka práce určuje začátek i konec ekonomické aktivity, socializačním směřováním předznamenává platné hodnoty. Soudobá psychologie se v kontextu interdisciplinárního zkoumání zabývá zejména problémem psychické pohody, životního uspokojení, sebedůvěry, úzkosti, deprese, kvality života či pracovních hodnot. Stále platí, že jsou to právě finanční těžkosti, které i dnes provázejí ztrátu práce. I dnes je vzdor relativně lepší materiální situaci než v minulosti nezaměstnanost doprovázena vykořeněním ze zažitého životního rytmu střídání práce a odpočinku, vyřazením ze společenského pracovního procesu a hlubokým znejistěním životní perspektivy ve smyslu zkušenosti se sociální izolací, individuální závislosti a bez-

moci v jednání. Buchtová shrnuje celou širokou paletu důsledků vzestupu hromadné nezaměstnanosti, a to jak z širšího společenského pohledu, tak v kontextu individuálních dopadů. Přitom připomíná i důsledky obav z nezaměstnanosti ve smyslu konkurenčního zesílení tlaku na výkon zaměstnanců. Prezentace výzkumu autoreflexe aktuální a potencionální ztráty práce upozorňuje na výraznou subjektivní podmíněnost vnímání komplexu faktorů ztráty práce a regionální a individuální nepřipravenost na fenomén nezaměstnanosti. Odtud vyplývá nezbytnost zvýšení úrovně připravenosti společnosti na nezaměstnanost a s tím související imperativ výchovy k potencionální nezaměstnanosti. Přitom typy reakcí na ztrátu zaměstnání empiricky podloženými daty zabírají široké spektrum počínaje psychickým šokem, pasivní rezignací, přes obranný postoj až po výzvu k hledání nové práce. Neúspěšné pokusy sehnat práci vedou k apatii a vyvolávají negativní pocity marnosti a zbytečnosti. Střídání naděje a zklamání na trhu práce přispívá k emocionální labilitě a způsobuje depresi zejména u lidí bez perspektivy. Přitom se znovu potvrzuje, že právě nekvalifikovaní lidé snadněji přijdou o práci a obtížněji ji znovu nacházejí. Nezaměstnaní pociťují vyšší hladinu obecné psychické nepohody, deprese a ztráty sebeúcty. Přitom schopnost nezaměstnaného vyrovnat se se ztrátou práce závisí i na tom, jakou hodnotu připisoval ztracenému zaměstnání a jak mu byl oddán. Ke skupinám nejvíce ohroženým nezaměstnaností pak patří čerství absolventi středních a nověji i vysokých škol, starší lidé, ženy, zdravotně postižení lidé, osoby bez kvalifikace a romské etnikum. Dlouhodobá nezaměstnanost je často provázána s nezdavým životním stylem a zneužíváním návykových látek. V tomto smyslu se silně aktualizuje právě systém intervenčních programů pro nezaměstnané, který jim pomáhá neztrácet naději a aktivně čelit tlakům nepříznivé životní situace.

Vyřazení člověka z pracovního procesu se odráží na úrovních biologické, psychologické

ké a sociální. Z. Bolelucky příspěvkem *Nezaměstnanost a zdraví* připomíná, že ztráta profese či práce obecně může vést nejen ke ztrátě příjmu, ale také k narušení emoční pohody, rodinné rovnováhy, sociálních vztahů, kvality života, a dokonce i zdraví. A to jak v rovině somatické, tak z hlediska psychického. Přitom je ztrátu zaměstnání možné chápat jako událost, nezaměstnanost spíše jako stav. Konkrétně stav, který může vést k nekontrolovatelným změnám aktuálně cíleně zaměřených aktivit postiženého jedince. Deprese z nezaměstnanosti je zpravidla tím hlubší, čím více se cítí jedinec osobně vinen za svoji nezaměstnanost, čím méně může ovlivnit svoji situaci a čím menší má vyhlídky na nové profesní uplatnění. Přitom k ne zcela obecně známým skutečnostem patří autorovo sdělení, že nezaměstnaní jsou mj. jako „jiní nemocní“ léčeni farmaky a je jim v krajních případech nabízeno i psychologické poradenství.

Josef Švancara pojednává o tématu *Biodromální aspekty nezaměstnanosti* ve smyslu prožívání nezaměstnanosti z hlediska vývoje osobnosti v linii jednotlivých věkových etap. Mladí dospělí tak zpravidla prožívají ztrátu pracovního uplatnění afektivně s tendencí nacházet problémy mimo sebe, ve vnějších podmínkách. Střední dospělost pak v tomto ohledu přináší prohlubování anomie a frustrace již tím, že jde o ztrátu dlouhodobě budované specializace pracovních schopností. Starší dospělí si zpravidla přejí, aby se jejich životy opíraly o jistoty. Ztráta zaměstnání je proto silně dimenzována pocity osamocení, bezvýhodnosti, bezperspektivnosti a zbytečnosti.

Recenzovaná práce je obohacena pozoruhodným výběrem textů k fenoménu *nezaměstnanosti z klasické vědecké literatury*. Za zvlášť chválehodný počín lze považovat zařazení obšírného překladu z klasické práce týkající se kvalitativního výzkumu společen-

ství nezaměstnaných v obci Marienthal z 30. let minulého století (autoři M. Jahodová, P. Lazarsfeld, H. Ziesel). Jde o dílo známé pouze v německé či anglické verzi a přinášející neocenitelné postřehy z dobového života obce paralyzované totální nezaměstnaností. Přímo naturální vhléd do problematiky nabízí i prezentace studie G. Orwella *Na dně v Paříži a Londýně* ilustrující život „tuláků a vagabundů“. Sociologická studie B. Zwickera *K sociologii nezaměstnanosti* pak přibližuje život, starosti, problémy a očekávání brněnských dělnických domácností nezaměstnaných v době hospodářské krize 30. let.

Kolektivní práce o nezaměstnanosti nabízí široce koncipovaný, interdisciplinární, dlouhodobým systematickým studiem podpořený a poučený pohled na závažný sociální problém, kterému právě ve zvýšené míře čelí i naše společnost. Nepochybně představuje dobrý informační zdroj pro komplexní vhléd do problematiky. Dílčí příspěvky zjevně primárně využívají i tematicky aktualizované výsledky jednotlivých autorů v daném oboru. Ucelenějšímu pohledu na fenomén nezaměstnanosti by jistě prospěl důraznější aktuální empirický vhléd a prezentace statistických dat týkajících se nezaměstnanosti. Některé trpké zkušenosti se „sezónností“ působení globálně operujících výrobních společností by možná mohly být jedním z impulsů pro sociologicky relevantní rozbor nejednoznačnosti formování pracovních příležitostí a nezaměstnanosti v některých regionech naší země. Nejen z tohoto pohledu proto potěší, že B. Buchtová s dalšími odborníky připravuje novou práci, která obecnější rámec nezaměstnanosti obohacuje o výsledky aktuálních empirických šetření nejen nezaměstnanosti, ale i s ním spojeného fenoménu bezdomovství.

Aleš Sekot

**Konsolidace vládnutí a podnikání
v ČR a v Evropské unii**
Praha, 31. 10.–2. 11. 2002

Konferenci organizovala společně dvě pracoviště Univerzity Karlovy v Praze: Fakulta sociálních věd a Centrum pro otázky životního prostředí. Konala se ve dnech 31. 10.–2. 11. 2002. Pozváni byli vědci ze zahraničí a odborníci působící v oblasti právní vědy. V jejím průběhu zaznělo více než sto příspěvků. Na závěr konference byla v plénu přednesena resumé z jednotlivých sekcí a proběhla diskuse nad otevřenými problémy konference v rámci kulatého stolu zahraničních hostů (garant ing. Rychetník).

Jednalo se již o třetí podobně široce zaměřenou konferenci, kterou Fakulta sociálních věd s odstupem dvou let pořádá. První konference řešila otázky vizí českého státu (Potůček, M. (ed.): *Česká společnost na konci tisíciletí 1,2*, Praha, Karolinum 1999). Potom se těžiště zájmu přesunulo na problém institucionalizace (ne)odpovědnosti (Kabele J. a L. Mlčoch (eds): *Institucionalizace (ne)odpovědnosti: globální svět, evropská integrace a české zájmy 1,2*, Praha, Karolinum 2001). Odtud byl již jen krok k tomu, abychom si uvědomili, že naším klíčovým problémem je „umění vládnout sami sobě“. Proto jsme se rozhodli zaměřit se na problémy konsolidace vládnutí a podnikání. Nejedná se ovšem o konsolidaci pro konsolidaci, ale takovou, která zajistí pružnou reakci na měnící se svět. Měla by zvyšovat v dlouhodobém rozměru šance České republiky a Evropské unie, ale také předcházet a čelit objevujícím se vnitřním i vnějším rizikům.

Perspektiva spjatá s konsolidací vládnutí a podnikání se projevila na profilu příspěvků jednotlivých sekcí. Ve dvou případech vedla k jejich užšímu pojmenování: Sociologie, prognostika a správa (garant prof. Potůček) a Univerzita a vzdělání (garant prof. Pešek). K tradičním sekcím ekonomické (garant prof. Mejstřík), politologické (garant doc. Kučera), mediální (garant doc. Köpplová) a environmentální (garant prof. Moldan) navíc při-

byla ještě studentská sekce Analýza a tvorba veřejných a sociálních politik (garant Čabánová, CSc.).

Fakulta sociálních věd se v rámci výzkumného záměru „Česká společnost na přelomu druhého a třetího tisíciletí“ (AD MSM 112300001) zavázala studovat rizika a šance české společnosti spojené s jejím vrůstáním do proměn evropského regionu a zapojováním do procesu globalizace. Zvolená perspektiva shodou okolností odpovídá též prioritě zahájeného 6. rámcového programu Občané a vládnutí v evropské znalostní společnosti. S výhledem na možnost zapojení do tohoto programu byla také naše konference připravována.

Zlepšování „governance“ je podmíněno mnoha okolnostmi. Přípravou a výběrem „lídrů“, účinným otevřeným vstupem, ale též výstupem na ekonomických, politických i mediálních trzích, kritickým posuzováním poznatků atd. V epoše „postsuverénních států“, jejichž moci jsou omezovány globalizačními a integračními procesy, je konsolidace vládnutí „u nás doma“ těsně svázána s cestami evoluce vládnutí ve sjednocující se Evropě i v multinacionálních korporacích. Pro tržní ekonomiku stejně jako pro demokratickou politiku a mediální komunikaci je typická vysoká dynamika a soutěživá dravost. Vyžadují podnikavost přinášející adaptabilitu a pružnost. Současně se ale jedná o rychle se proměňující systémy, které jsou samy o sobě i ve vzájemném postavení inherentně vnitřně nestabilní. Hrozba destabilizace je vyvolávána všudypřítomným rizikem morálního hazardu, narušováním integrity a „férovosti“ soutěže i vznikem stále nových forem institucionalizace neodpovědnosti. Nepříznivým účinkům globalizace musíme čelit starostí o udržení naší vnitřní integrity, která je ovšem integritou uvnitř širších integračních celků zapojených do globálních forem podnikání a formování mezinárodních vztahů.

S ohledem na značný počet příspěvků, které v některých případech byly navíc zaměřeny na vyhraněná témata, jsme příspěvky z konference vydali v pěti oddělených

sbornících se společným názvem *Konsolidace vládnutí a podnikání v ČR a v Evropské unii* (Sborníky, vydané nakladatelstvím MatfyzPress, distribuuje Oddělení vědy a výzkumu FSV). První sborník (editoři Kabele, Mlčoch, Pscheidt) tematicky vymezuje podtitul *Umění vládnout, ekonomika a politika*. Soustřeďuje příspěvky, které byly předneseny v plénu a vystoupení členů ekonomické a politologické sekce. Druhý sborník (ed. Köpplová) přináší příspěvky ze sekce *Sociologie, prognostika a správa* a ze sekce *Média* (internet jako mediální prostředí a vztahy médií k politice). Třetí sborník *Univerzity a vzdělání* (ed. Pešek) mapuje rozsáhle proměny vysokého školství v USA a na evropském kontinentě (Anglie a Skotsko, Irsko, Rakousko, Německo, Itálie, Francie, Polsko a Lotyšsko). Čtvrtý sborník, jak naznačuje jeho podtitul *Environmentální daňová reforma – Optimální fiskální politika nebo efektivní politika životního prostředí*, se monotematicky věnuje postupu daňových reforem na evropském kontinentě a šancemi na jejich uplatnění v České republice. Poslední sborník *Analýzy veřejné a sociální politiky – případové studie studentů* představuje práce vzniklé v praxi Metody analýzy politik. Zabývá se problematikou zaměstnanosti, sociální politikou a obecně problémy české společnosti.

Konference – jak čtenář případně nahlédne v představených sbornících – více mapovala, formulovala a do souvislostí uváděla problematiku „dobré“ vlády s odpovědným vlastnictvím, mediální komunikací a poznáváním, než že by přicházela s návody, jak ji řešit. V tomto smyslu vytvářela zadání pro dlouhodobý koordinovaný společenskovední výzkum týkající se integrace české společnosti do EU a jejího dalšího otevřeného rozvoje.

Jiří Kabele, Lubomír Mlčoch

Zasedání CESSDA v Praze a integrace datových služeb

V dubnu tohoto roku se v Praze sešlo Generální shromáždění Rady evropských datových

archivů sociálních věd (CESSDA, Council of European Social Science Data Archives). CESSDA sdružuje evropské národní archivy sociálních dat a je jednou z vůdčích mezinárodních organizací v oblasti infrastruktury sociálního výzkumu. Jejím cílem je podpora akvizice, archivace a distribuce elektronických dat pro účely výuky a výzkumu v oblasti sociálních věd. Organizace se zaměřuje na podporu tvorby a aplikace nových technologií pro výměnu, distribuci a zpracování dat, vytváří zázemí pro integraci datových služeb v Evropě, podporuje nové a málo rozvinuté aktivity v oblasti datových služeb a koordinuje spolupráci s datovými organizacemi mimo Evropu. CESSDA má v současnosti 21 členských organizací¹.

Generální shromáždění CESSDA je pravidelné každoroční pracovní zasedání ředitelů a vedoucích pracovníků členských archivů. V letošním roce jej pořádal Sociologický datový archiv Sociologického ústavu AV ČR, který je českým zástupcem v této organizaci. Vedle členských organizací z Evropy se pražského jednání zúčastnil též zástupce Inter-university Consortium for Political and Social Research (ICPSR), mezinárodní infrastrukturní organizace sídlící v Michiganu v USA. Součástí agendy byly otázky organizace činnosti CESSDA, příprava expertních seminářů, spolupráce při vývoji a prosazení mezinárodního dokumentačního standardu, informace o vývoji technologií pro datové služby (IDC a IDC 2, Nesstar), prezentace evropských projektů (Nessie, Madiera, MetaDater, EDAN), informace o mezinárodních výzkumných programech International Social Survey Programme (ISSP), European Social Survey (ESS), Eurobarometer a dalších a možnosti účasti v grantových programech.

Infrastruktura pro sociální výzkum se díky novým technologiím a rozvoji mezinárodní spolupráce v posledních letech výrazně proměnila. Vzrostla poptávka i nabídka služeb a vzrostl význam mezinárodních projektů. CESSDA patří k organizacím, které formují budoucí vývoj infrastruktury. Jaké jsou tedy hlavní současné trendy a aktivity v oblasti datových služeb?

Dokumentační standard DDI

Datové služby mají velký význam pro mezinárodní komparativní výzkum. Od počátků existence prvních archivů je proto živá myšlenka na jejich mezinárodní propojení. To se odrazilo ve vzájemné spolupráci archivů a v existenci systémů mezinárodní výměny dat. Rozvoj internetových technologií nyní dává naději, že se podaří realizovat myšlenku společného integrovaného systému pro přístup k datům v různých archivech a udělat pořádek v nepřehledném množství zdrojů dat. To má dvě základní podmínky: standardizaci metadat (dokumentace dat) a vytvoření integrovaného datového katalogu.

Vývoj a prosazení univerzálního standardu pro dokumentaci dat, který by integroval metadata s datovými soubory a zajistil vzájemnou kompatibilitu informací v jednotlivých archivech, patří k prioritám CESSDA. Snaha o jeho vytvoření se soustředila v iniciativě DDI (*Data Documentation Initiative*).

Standard DDI představuje uspořádaný univerzální systém položek dokumentace sociálních dat zahrnující pět hlavních oblastí: popis dokumentu, popis šetření, popis datového souboru, popis proměnných a reference na další materiály. Východiskem pro jeho vytvoření byl obdobný systém Dublin Core, který slouží pro bibliografickou dokumentaci v knihovnách. Formát archivovaných informací by měl být maximálně imunní vůči překotnému vývoji počítačových technologií a software. DDI je založeno na formátu XML, tj. eXtensible Markup Language, kde je informace zapsána v prostém textu a pomocí tzv. tagů je specifikován její obsah. Takto pořízená metadata lze používat v různých programech a systémech a dále je zpracovávat a propojovat.

Vývoj standardu DDI ještě není zcela dokončen, není propracován systém povinných prvků a doporučení. Podstatné ale nyní bude jeho prosazení a aplikace v praxi. I když většina klíčových institucí na iniciativě spolupracuje a snaží se standard zavést, převod množství dříve archivovaných údajů do DDI znamená velké náklady.

Integrované katalogy

Datové organizace v USA mají při vytváření integrovaného katalogu oporu v archivu zmíněného ICPSR, které je organizováno na členské bázi a shromažďuje data a údaje z katalogů svých členů. Prvním viditelným krokem v této oblasti v Evropě bylo vytvoření *Integrovaného datového katalogu IDC (Integrated Data Catalogue)* v rámci CESSDA. Internetový katalog IDC umožňuje vyhledávání v knihovnách několika archivů zároveň. V době jeho největší slávy bylo na systém napojeno 13 archivů. Nyní má ale již problémy, které vyplývají z jeho dnes již zastaralé a neflexibilní technologie, nekompatibility vstupů z různých archivů a ze způsobu financování. Uživatel dostává informace pomalu, vyhledávání je obtížné – různé archivy na stejné zadání reagují odlišně a informace se často duplikují. V současné době běží projekt IDC 2, který by měl přinést zcela nový systém, vhodnější pro potřeby uživatelů i distributorů dat, a rozšířit služby katalogu.

Podstatně vyšší komfort nyní nabízí systém NESSTAR (*Networked Social Science Tools and Resources*), který propojuje různé datové knihovny, umožňuje kontrolu přístupu k datům pro různé typy uživatelů, vyhledávání datových souborů, studium podrobné dokumentace, on-line analýzy dat včetně grafických výstupů, propojení na další zdroje informací a možnost stáhnout datové soubory. NESSTAR je již založen na standardu DDI, zatím však propojuje pouze několik archivů.

Další projekty integrace datových služeb

Množství dat a přístupových cest k nim je čím dál větší. Nastává problém, jak se v kolekcích dat vyznat. Projekt *Nessie (Network of Economic and Social Science Infrastructures in Europe)* by měl přispět k harmonizaci a přehlednosti datových služeb v oblasti komparativního výzkumu. Jeho cílem je identifikovat soubory komparativních dat v Evropě a přístupy k nim, harmonizovat nabídku služeb vzhledem k potřebám výzkumníků a vytvořit internetové centrum poskytující přehledné informace a sloužící k výměně informací. Sou-

částí projektu je organizace řady kulatých stolů k tématu komparativního výzkumu v Evropě.

Na systém NESSTAR navazuje projekt *Madiera* (*Multilingual Access to Data Infrastructures of the European Research Area*), který chce překonat jazykové bariéry v přístupu k datům. Vyhledání všech dostupných dat ke zvolenému tématu často brání různost jazyků, v nichž je pořízena dokumentace. Hlavním cílem projektu je vytvořit mnohojazyčný thesaurus a napojit jej na internetové systémy vyhledávání a distribuce dat.

Projekt *MetaDater* směřuje k producentům a distributorům dat a vytváří ucelený systém pro management a produkci metadat ve standardu DDI. Budovaný model systému je zaměřen na komparativní a longitudinální výzkumy. Projekt zahrnuje též vývoj nástrojů pro zpracování a publikaci dat a metadat a transformace do standardu DDI.

O budoucí využití systému NESSTAR by se mohl postarat též *projekt sítě středo- a východoevropských archivů EDAN*, který v současnosti žádá o podporu v rámci 6. rámcového programu. Jeho cílem je vytvořit integrovanou kolekci srovnatelných dat ze sociálních výzkumů ve střední a východní Evropě, posílit strukturu datových služeb, přispět k vývoji a rozšíření mezinárodních standardů a podpořit mezinárodní spolupráci. Důraz je kladen na integraci datových služeb, aplikaci mezinárodních standardů a moderních technologií pro kvalitní zpracování a dokumentaci dat a vytvoření snadného a levného přístupu k datům.

Výzkumná centra, výuka a spolupráce na komparativních projektech

Činnost archivů se neomezuje pouze na budování datových knihoven, jejich deklarovaným cílem je všeobecná podpora pro sekundární analýzu dat. K jejich aktivitám proto patří vytváření kvalitních podmínek pro řešení projektů založených na sekundární analýze a spolupráce na školících programech, zejména v oblasti pokročilých metod statis-

tické analýzy dat, managementu dat a informačních technologií v sociálních vědách. Při datových organizacích byla například v rámci programu EU pro budování výzkumných center „Large Scale Facilities“ založena čtyři pracoviště, která poskytují komfortní podmínky pro hostující sociální vědce. Jedná se o *European Centre for Analysis in the Social Sciences* (ECASS) při Univerzitě v Essexu (UK Data Archive), *Integrated Research Infrastructure in the Socio-economic Research* při CEPS/INSTEAD v Lucembursku, *NSD Access* při norském archivu NSD a *ZA-EURO-LAB* při německém archivu ZA. Značnou popularitu, dnes již i v České republice, si vybudovaly například jarní semináře metod statistické analýzy dat archivu ZA v Kolíně nad Rýnem nebo letní škola centra ECASS v Essexu.

Od počátku své existence archivy vytvářejí zázemí pro komparativní výzkum. Rozvinutá mezinárodní spolupráce v oblasti datových služeb vytváří vhodné prostředí pro integraci společného úsilí i při samotné organizaci komparativních šetření. Německý archiv ZA se již dlouhodobě aktivně podílí na Mezinárodním programu sociálního výzkumu (ISSP, *International Social Survey Programme*). Výrazný podíl mají archivy při organizaci Evropského sociálního výzkumu (ESS, *European Social Survey*). Na výzkumném programu se v současnosti podílí 23 zemí a první šetření proběhlo na konci roku 2002 a v některých zemích v prvním pololetí roku 2003. Cílem je pravidelný monitoring sociální změny v Evropě založený na náročných metodologických standardech a vytvoření rozsáhlé databáze sociálních indikátorů, která by byla snadno přístupná pro sekundární výzkum. Datový soubor má být volně přístupný přes internet bezprostředně po jeho dokončení, tj. pravděpodobně v srpnu 2003.

Internetové odkazy:

CESSDA a integrovaný katalog IDC:

<http://www.cessda.org/>

CEPS/INSTEAD (IRIS): <http://www.ceps.lu/>

DDI: <http://www.icpsr.umich.edu/DDI/>
 ECASS: <http://www.iser.essex.ac.uk/ecass/>
 EDAN: http://www.gesis.org/en/cooperation/data_service/eastern_europe/
 ICPSR: <http://www.icpsr.umich.edu/>
 Madiera: <http://www.madiera.net/>
 MetaDater: <http://www.metadater.net/>
 Nessie: <http://nessie.essex.ac.uk/>
 NESSTAR: <http://www.nesstar.com/>
 Semináře ZA: <http://www.gesis.org/Veranstaltungen/>

¹ Členové CESSDA: ADP – Archiv Družboslovnih Podatkov (Slovinsko), ADPSS-SOCIODATA – Archivio Dati per le Scienze Sociali (Itálie), ARCES – Archivo de Estudios Sociales (Španělsko), BASS – Belgian Archives for the Social Sciences (Belgie), BDSP – Banque de Données Socio-Politiques (Francie), CEPS/INSTEAD – Centre for Population, Poverty and Public Policy Studies (Lucembursko), DDA – Danish Data Archive (Dánsko), ESSDA – Estonian Social science data Archives (Estonsko), FSD – Finnish Social science Data Archive (Finsko), ISSDA – Irish Social Science Data Archive (Irsko), NSD – Norwegian Social Science data services (Norsko), RODA – Romanian Social Data Archive (Rumunsko), SDA – Sociologický datový archiv (Česká republika), SDB – Social Data Bank (Řecko), SIDOS – Swiss Information and Data archive Service for the Social Sciences (Švýcarsko), SSD – Swedish Social science Data Service (Švédsko), Steinmetz Archive / NIWI (Nizozemí), TARKI – Social Research Informatics Centre (Maďarsko), UK Data Archive (Spojené království), WISDOM – Wiener Institut für Sozialwissenschaftliche Dokumentation und Methodik (Rakousko), ZA – Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung (Německo).

Jindřich Krejčí

Seminář „Prevence kriminality a dalších sociálně patologických jevů“

Velké Karlovice 14.–16. 5. 2003

Ve dnech 14.–16. 5. 2003 se již podruhé v hotelu Tatra ve Velkých Karlovicích u Vsetína uskutečnil pravidelný každoročně konaný seminář sekce sociální patologie Masarykovy české sociologické společnosti. Pro letošní setkání bylo zvoleno jako základní téma „Prevence kriminality a dalších sociálně patologických jevů“ a jako další témata „Gender studies a sociální patologie“ a „Varia“. Semináře se zúčastnilo téměř šedesát účastníků, především sociologů, ale také právníků a psychologů, a dále pracovníků z oblasti sociální praxe. Z hlediska institucionálního pak byly nejpočetněji zastoupeny Institut pro kriminologii a sociální prevenci (IKSP) a pedagogická a vědecká pracoviště některých fakult českých a slovenských vysokých škol, nechyběli ani pracovníci městských úřadů, občanských sdružení a nadací, Policie ČR a státního zastupitelství. Tato rozmanitost účastníků semináře přispěla k pestrosti příspěvků a k šíři pohledů a přístupů v navazující diskusi.

Jednání semináře postupovalo po jednotlivých tematických blocích s diskusí po odeznění několika příspěvků. Konferenci zahájil PhDr. Kazimír Večerka, CSc., předseda sekce sociální patologie MČSS, který poukázal na aktuálnost témat semináře a návazně se ujal i řízení jednání celého semináře.

První tematický blok, věnovaný otázkám *Prevence*, otevřela PhDr. Ivana Dostálová (odbor prevence MV) referátem na téma Program prevence kriminality na místní úrovni, ve kterém rozebrala metodiku prevence vypracovanou MV pro větší města nad 10 000 obyvatel s vyšší kriminalitou. Mgr. Jakub Holas (IKSP) pak rozvedl poznatky, které vyplývaly z provedeného výzkumu pocitu bezpečí ve vybraných městech ČR. PhDr. Stanislav Jabůrek (Magistrát města Brna) rozebral chronologii vzniku koordinovaného centra prevence kriminality v Brně. První tematický blok uzavřel Mgr. Zdeněk Jančařík (Portál, Praha), který ukázal možnosti preventiv-

ního systému zaměřeného na využití volného času mládeže.

Další blok semináře k tématům *Kriminalita a právo*, *Kriminalita a psychologie* a *Kriminalita a policie* otevřel JUDr. Zdeněk Karabec (IKSP) příspěvkem zaměřeným k novým perspektivám pro trestní justici při zacházení s pachateli, kdy principy restoratorní justice vyjadřují snahu překlenout státní monopol trestání navozením stavu mezi pachatelem a obětí před spácháním trestného činu. Ing. Josef Drlík (Praha) ve svém vystoupení vyslovil úvahu, že komplexy méněcennosti jsou nezbytným předpokladem kriminality a dalších sociálně patologických jevů. Doc. Josef Zapletal (Policejní akademie ČR) na pozadí výzkumu názorů studentů PA ČR jako budoucích policistů na kriminalitu a jejich reakcí na ni ukázal přístupy veřejnosti a policie ke kriminalitě. JUDr. Kamil Klášterský (Policie ČR) ve svém příspěvku hledal příčiny nárůstu sebevražedných tendencí u příslušníků Policie ČR.

K bloku *Penologická problematika* vystoupila Mgr. Kateřina Nedbálková (FSS MU Brno) s analýzou subkultur v ženských věznicích studovaných kvalitativními metodami hloubkových rozhovorů. PhDr. Markéta Štěchová (IKSP) se zabývala problematikou mladistvých žen ve věznicích.

Ve druhém dni pokračoval seminář blokem věnovaným tématu *Gender*. JUDr. Karin Brzobohatá (PrF MU Brno) se zaměřila obecně na otázku právní úpravy diskriminace, kdy právo vystupuje jako nástroj měření. Příspěvek PhDr. Ing. Jana Neumanna (IKSP) byl poznámkou k feminismu a feministické kriminologii. PhDr. Marina Luptáková (IKSP) se věnovala pojetí osobnosti v antice, patristice, islámu a křesťanství. Doc. Jiří Buriánek (FF UK Praha) ve svém vystoupení ukázal, jak některé oblasti banální deviance souvisí s gender. Mgr. Lucie Jarkovská (IKSP) ukázala dynamiku časopiseckých diskursů rodiny v dlouhodobé perspektivě od roku 1900 do současné doby. Mgr. Kateřina Ivanová (LF UP Olomouc) rozebrala vliv gender na úmrtnost a charakterizovala faktory dožití se určitého

věku. JUDr. Simona Diblíková (IKSP) seznámila s výsledky finského reprezentativního výzkumu o roli dívky z hlediska gender problematiky, sociální identity a delikventního chování.

Další blok semináře věnovaný *Kriminalitě žen* otevřela PhDr. Gabriela Lubelcová (FF Uko Bratislava) příspěvkem věnovaným stavu kriminality žen na Slovensku. Ukázala trendy nárůstu této kriminality do úrovně 6–8 %. Mgr. Silvia Capíková (FF Uko Bratislava) porovnávala stav polské kriminality žen a seznámila s nejpodstatnějšími polskými kriminologickými studiemi věnovanými danému tématu. PhDr. Martina Urbanová (PrF MU Brno) seznámila s prvními výsledky reprezentativního výzkumu odsouzených žen v ČR. Na její vystoupení navázal doc. Miloš Večeřa (PrF MU Brno) a k uvedenému výzkumu charakterizoval závěry týkající se hodnotových orientací a postojů k právu u odsouzených žen v porovnání s ostatní populací. Doc. Pavel Hungr (PrF UP Olomouc) pak v rámci uvedeného výzkumu informoval o hloubkových rozhovorech na užším vzorku respondentek daného výzkumu provedených pro komparaci výsledků. PhDr. Martin Cejp (IKSP) prezentoval studii o působení žen v oblasti organizovaného zločinu.

V bloku věnovaném *Prostituci* se Bc. Petr Matoušek (Plzeň) z pohledu pracovníka nadace zabýval problémy terénní sociální práce v oblasti pouliční prostituce. PhDr. Hana Malinová (nadace Rozkoš bez rizika) seznámila se svými zkušenostmi získanými ze sociální práce mezi prostitutkami na Ukrajině.

V devátém bloku posledního dne jednání k tématu *Bezdomovectví* Ladislav Varga (občanské sdružení Naděje) charakterizoval subkulturu bezdomovců, jejich původ a jejich hodnotové orientace a životní styl, z čehož je dána i vyšší míra kriminality.

V závěru jednání semináře proběhla obšírlá závěrečná shrnující diskuse ke všem tématům semináře a uskutečnila se volba vedení sekce sociální patologie MČSS. Jednání semináře uzavřel opětovně zvolený předseda sekce sociální patologie PhDr. Kazimír

Večerka (IKSP) shrnutím celého jednání semináře.

Celkově lze proběhlý odborný seminář hodnotit velmi příznivě, a to jak z hlediska aktuálnosti tématu konference, tak zejména z hlediska výměny informací, názorů a stanovisek účastníků semináře k problematice sociálně patologických jevů z hlediska teorie a výzkumu i sociální praxe, při zapojení i interdisciplinárního přístupu. Dvacet šest odeznených příspěvků bude publikováno v samostatném sborníku.

Miloš Večeřa

Střední vrstvy v českých zemích od 18. století do současnosti

Praha, 11.–12. září 2002

Konference, která si dala za cíl seznat všechny zájemce z různých vědních oborů, kteří by mohli přispět k vymezení pojmu „střední vrstvy“, se konala v Praze 11.–12. 9. 2002 v prostorách Fakulty humanitních studií UK. Pozvání na toto setkání přijalo mnoho odborníků z řad historiků, sociologů, etnologů a dalších disciplín. Program byl sestaven tak, aby poskytl co nejširší úhel pohledu na přítomnost středních vrstev v českých zemích. Přednášející měli za úkol svými příspěvky přítomně seznámit s tím, jak se utvářely střední vrstvy v historii, jakou měly roli a postavení ve společnosti, a také jakým způsobem se s tímto pojmem pracuje dnes, především při realizaci terénních výzkumů a sběru dat.

Zahájení prvního dne konference se ujal Jana Macháčová ze Slezského ústavu Moravského zemského muzea a hned na úvod ve svém příspěvku „Pojem, význam a skladba středních vrstev a jejich výzkum v české historiografii“ poznamenala, že začátky systematického výzkumu středních vrstev spadají až do 19. století, přestože tato sociální skupina tvořila vždy velmi důležitou vrstvu společnosti. Byla jakýmsi spojovacím článkem mezi vedoucími a horními vrstvami a mezi dolní-

mi („výkonnými“) vrstvami a skupinami společnosti. Výsledkem nepřiliš velkého zájmu historiografů o tuto problematiku je, že se kategorie „střední vrstva“ dodnes vymezuje. Středním vrstvám se připisuje střední úroveň sociální moci, prosazování svých politických zájmů, průměrné příjmy, majetek, vzdělání, bohatá spolková činnost, společenská vážnost na úrovni středních měst a vesnic apod. Často jsou ztotožňovány pouze s buržoazií, naopak v rámci lokálních společností zase jen se sedláky. V některých případech jsou popisovány jako vrstvy malovýrobců a řemeslníků, ale patří sem i svobodná povolání, úředníci, zaměstnanci ve službách atd. Význam středních vrstev je spatřován převážně v tom, že jejich příslušníci zastávali kvalifikované, řídicí funkce, a tak ovlivňovali funkčnost společnosti především v rámci kultivace lokálních společností. Střední vrstvy byly vždy nositeli toho, o co se opírá moderní společnost – tím je individualismus, který je jako jediný schopen překročit hranice mezi kulturami.

Profesní chování středních vrstev se vyznačovalo hlavně odborností a solidností. Řemeslníci a obchodníci si uvědomovali sílu konkurence, a tak pro ně každodenní a kvalifikovaná práce byla samozřejmostí – zdrojem finančních prostředků, upevňování sociální pozice a společenské vážnosti. Uspěť v konkurenčním prostředí, získat si klienty nebo udržet si své postavení v zaměstnání, to vše se týkalo i svobodných povolání a úředníků ve státních službách. V rámci malých měst však probíhala stratifikace společnosti podle odlišných kritérií než ve velkoměstech. Proto zde Miloslava Turková předložila otázku: „Tovární dělníci – střední vrstva malého města?“ Připomněla, že mezi základní kritéria postavení ve společnosti patří moc, majetek, zaměstnání a prestiž, přičemž příslušníci středních vrstev ve všech těchto kategoriích zaujímají střední pozici. Tovární dělníci pracující v kovoprůmyslu splňovali většinu kritérií pro zařazení do středních vrstev ve struktuře malého města: ve srovnání s ostatními obyvateli měli až nadprůměrné

příjmy, muž byl schopen uživit rodinu z jednoho platu, velký počet z nich obýval vlastní rodinné domky, osobní prestiž byla dokazována okázalostí svatebních obřadů a slavností, a také při volbě manželského partnera, rodiče si zakládali na kvalitním vzdělávání svých dětí.

Jak byl postupem doby umožňován snadnější přístup ke vzdělání, hlavně díky církvi, upevňovalo se i postavení příslušníků středních vrstev ve společnosti, neboť si význam vzdělanosti plně uvědomovali. Některým se dostalo kvalitního všeobecného vzdělání, což většinou představovalo absolvování městské hlavní školy, popřípadě i prvních ročníků gymnázia nebo jiné střední školy. Tito lidé potom vynikali ve svém prostředí znalostmi, společenským rozhledem a zájmem o četbu. Využití znalostí odborného vzdělání se odráželo hlavně při zavádění nových technologií v „moderních“ oborech a při vzestupu středních tříd na sociálním žebříčku. V této souvislosti Jan Janko ve svém příspěvku „Střední vrstvy a přírodní vědy“ zmínil, že výzkum v přírodních vědách také úzce souvisel s profesionalizací intelektuálů 2. pol. 19. století, a tudíž upevňováním důležitosti středních vrstev, do kterých patřili právě přírodovědci, lékaři, profesori přírodních věd a další.

Význam středních vrstev rostl spolu s posilováním jejich vlastenectví a sebevědomí, což dokazuje četné zakládání spolků a zájmových organizací. Byly zakládány kulturní, tělovýchovné a hospodářské spolky, které pak při různých společenských příležitostech reprezentovaly úroveň kultury v dané lokalitě. Některé významnější spolky byly propojeny s místními samosprávami (díky členství jejich činitelů), a tím získávaly vliv i na politické dění v dané lokalitě, jak doložila příspěvkem „Vznik a vývoj prvních spolků v Jablonci nad Nisou“ Jana Nová.

Postavení ve společnosti a materiální zajištěnost do jisté míry ovlivňovaly i sňatkové chování v prostředí středních vrstev, což svou historicko-sociologickou studii „Sňateční preference tzv. středních vrstev v Čechách

na přelomu 19. a 20. století“ naznačil Tomáš Weiser. Sňatky se většinou uzavíraly uvnitř sociální vrstvy a mezi tradičními skupinami. Určujícím faktorem pro sociální status rodiny a jejich příslušníků bylo povolání muže. Postavení žen ve středních vrstvách bylo víceméně dané – velmi málo se mohly uplatnit ve veřejných funkcích (ať už v rámci středního města, nebo vesnice), jejich role měla těžiště hlavně v pečování o děti a domácnost. Občas také pomáhaly v rodinách živnostníků s živností nebo v selských rodinách na statku. Celou rodinu živil muž a ženy výdělečnou práci vykonávaly převážně v případě neúplné rodiny.

Z historického pohledu měly střední vrstvy často významný vliv na společenské a politické dění ve společnosti. Od 30. a 40. let 20. století ale nastal zlom, postupně začalo docházet k jejich likvidaci a zániku. Tyto jevy pak byly spojeny s rasovými motivy, s ničením tradičních společenských pozic, s rozbíjením provázanosti živnostenského podnikání atd. Na to navázala doba zakládání státních podniků a družstev. Krajské národní výbory prováděly převody majetku a v 50. a 60. letech byl dokončován proces znárodnování. Většina živnostníků byla nucena rezignovat na svůj dosavadní způsob života. Společenským jevům, které vedly k vytěsnění středních vrstev z veřejné sféry života, věnovala pozornost Nina Pavelčíková v příspěvku „Střední vrstvy v éře totalitních režimů 20. století“ a Pavel Marek „K periodizaci městských středních vrstev od roku 1948 do 60. let 20. století“.

Poznatky ze současných terénních výzkumů však potvrzují, že k úplnému rozpadu životních hodnot středních vrstev nedošlo. Příkladem toho je prezentace některých poznatků z výzkumu „Socialistické střední vrstvy v biografické optice“, který provádí spolu s dalšími odborníky František Zich v euroregionu Nisa. Předběžné výsledky analýzy biografického materiálu ukazují, že někteří potomci příslušníků středních vrstev navazují na tradiční „kapitál“ svých předků (většinou prarodičů) a pokračují v jejich původních so-

ciálních vlastnostech a vzorcích chování (vyšší sociální citění, tendence angažovat se v kultuře a sportu, vzdělávat se, dbát na výchovu a vzdělání svých dětí atd.).

Střední vrstvy v českých zemích vždy do jisté míry ovlivňovaly funkčnost společnosti, zvláště pak na lokální úrovni. V kulturní rovině a v rovině životního stylu se přimkly k ražení evropských trendů a kultury, přičemž stále posilovaly své vlastenectví a sebevědomí. Zahrnovaly v sobě příslušníky vyšších i nižších středních vrstev, znamenaly pro společnost spojení města s venkovem.

Sborník z konference, který bude obsahovat všechna témata a přednesené referáty, bude vydán Slezským ústavem Slezského zemského muzea v Opavě.

Lucie Procházková

Reprodukční zdraví a sexuální život z genderové perspektivy

Stejně jako v roce 2002, bude i na konci tohoto roku uspořádán na Amsterodamské univerzitě v Nizozemí mezinárodní intenzivní dvoutýdenní certifikovaný výukový kurs s názvem *Gender, Reproductive and Sexual Health and Fertility*. Výuka probíhá v anglickém jazyce. Jeho účastníky tvoří studenti, studentky a další odborníci či odbornice z oblasti sociálních věd, medicíny a ošetrovatelství, kteří mají ukončený minimálně bakalářský stupeň vzdělání nebo jeho ekvivalent. V minulém roce probíhal kurs pod vedením Rosalie Sciortino, ředitelky zdravotní sekce regionální kanceláře Rockefellerovy nadace. V tomto roce bude probíhat pod patronací Diany Gibbon, která se na Amsterodamské univerzitě podílí na vedení magisterského programu antropologie medicíny.

Kurs je zaměřen na studium problematiky reprodukčního zdraví, reprodukčních práv a sexuálního života. Koncepty „sexuálního“ a „reprodukčního zdraví“ jsou představeny genderově senzitivně a kulturně specificky. Z hlediska aktivismu ve sledované oblasti

jsou řešeny otázky ženské participace v lobbyistických, neziskových a svépomocných organizacích, zabývajících se reprodukcí, reprodukčními právy a sexualitou. V neposlední řadě je sledována genderová senzitivita populačních politik v kontextu nadnárodních procesů globalizace a rozšiřování či vytváření nadnárodních organizací a dalších struktur vlivu.

Celý studijní program je postaven na heterogenitě výukových metod – od klasických přednášek se závěrečnou diskusí, kriticky laděných seminářů, pracovních tvůrčích skupin studentů a studentek, divadelních forem výuky, jejichž cílem je dosažení porozumění problému pomocí vcítění se do hrané situace, až po exkurse nevládních organizací, řešících některý ze studovaných problémů. Na začátku kursu každý ze zúčastněných studentů a studentek obdrží svazek ke studiu doporučených a požadovaných odborných textů, o nichž je během výuky diskutováno. Celkově vede výuka spíše k vytváření společného rámce k diskusi, otevření základních otázek studované problematiky a zamyšlení nad nimi než k nabídce odpovědí na tyto otázky.

Celý intenzivní kurs se skládá ze čtyř modulů. V prvním z nich je hledán vztah mezi „reprodukčním“ a „sexuálním zdravím“, a to nejdříve z perspektivy mezinárodních organizací, a poté v kontextu antropologických případových studií z perspektivy kulturní. Představeny a projednávány jsou populační teorie a důsledky populačních opatření ve vybraných neevropských zemích.

Posluchači a posluchačky jsou také seznámeni s historickým vývojem přístupů ke studované problematice z hlediska nadnárodních organizací. Zdůrazněn je především posun těchto organizací od zaměření na regulaci plodnosti a rodinné plánování k otázkám zlepšování reprodukčního zdraví, sexuálního života a reprodukčních práv. Tento posun je spojován s mezinárodní konferencí v Káhiře, zaměřené na problematiku světového a populačního rozvoje, která se konala v roce 1994. Během ní se poprvé dostala do středu

mezinárodního zájmu vedle regulace fertility, snižování mateřské, perinatální a kojenecké mortality i morbidity, také problematika bezpečného a uspokojujícího sexuálního života bez nechtěných těhotenství, sexuálně přenosných nemocí, HIV/AIDS a v neposlední řadě násilí.

Druhý modul je zaměřen na hledání vztahů mezi genderovou perspektivou a problematikou reprodukčního zdraví či uspokojujícího sexuálního života. Modul se skládá z úvodu do feministických teorií, zabývajících se problematikou sexuality, reprodukčních práv a reprodukčního zdraví. Na semináři jsou pak na základě ukázek několika případových studií probírány výhody a limity tří různých strategií pro podporu žen: Zveřejňování faktu znevýhodnění žen; Podpora ženských svépomocných skupin jakožto nositele změn v oblasti ženských práv a svobod; Důraz na aktivní začleňování mužů mezi nositele strategií podpory ženských práv a svobod.

Třetí modul, kterým začíná druhý výukový týden kursu, je zaměřen na studium sexuální diverzity, sexuálních orientací a práv. Zkoumány jsou kulturně heterogenní koncepty sexuality a kulturní významy homosexuálních svazků. Diskutuje se o vlivu globalizace, migrace, obchodu se ženami, prostituce, konzumerismu, zdravotnických reforem a genderových vztahů na problematiku sexuálně přenosných nemocí. Analyzovány jsou přechody epidemiologických studií mezi koncepty rizikových skupin, rizikově se

chovajících skupin a nakonec skupin náchylných k rizikovému chování.

Celý modul je uzavřen přednáškou v Informačním centru pro prostituci v Amsterdamu, která přináší jeden z možných pohledů na migrující prostituující v Evropě. Během ní je řešena především otázka jejich ochrany, a to jak z hlediska postihu nelegálních pobytů obchodovaných prostituujících, tak i z hlediska ochrany jejich zdraví.

Poslední modul kursu je zaměřen na problematiku násilí. Analyzovány jsou různé formy sexuálního obtěžování až po znásilnění. Představeny jsou kulturní významy různých forem ženské a mužské obřízky, studována je míra rozsahu provádění různých forem obřízky v neevropských populacích, jejich důsledky pro sexuální chování a reprodukční zdraví, ale především je řešena problematika udržování kulturní tradice obřízky v rodinách migrujících do evropských zemích.

Účast na tomto kursu lze ukončit jednak zkouškou, jednak získáním certifikátu o aktivní účasti na kursu. Minimální podmínkou je odevzdání dvou esejů na zadané téma.

Vzhledem k obsazení vyučujících, formě výuky a tematické náplni lze účast na kursu vřele doporučit všem absolventům a absolventkám bakalářského stupně studia v oblasti sociálních věd či ošetrovatelství, kteří se chtějí seznámit a zamyslet nad problematikou reprodukčního zdraví, sexuálního života a fertility v kontextu současných socio-kulturních a politických procesů i genderové perspektivy.

Hana Hašková

Sociologický časopis Czech Sociological Review

4

CONTENTS

Editorial (Marek Skovajsa)	444
GENDER	
Alena Křížková: The Career Patterns of Women in Management. The Strategies of Women within the Gender Regime of Organisation	447
Kateřina Nedbálková: Does Prison Have a Gender? Masculinity and Femininity in Prison Subcultures	469
EMPIRICAL RESEARCH	
Klára Vlachová: The Dynamics of Positive and Negative Party Identification in the Czech Republic	487
Blanka Řeháková: Friendship Patterns in Czech Society	509
METHODOLOGY	
Tomáš Kostecký, Daniel Čermák: Surveys and Aggregate Data Analysis – A Discussion of the Usability of Different Approaches in a Comparative Analysis of Political Behaviour	529
REVIEW ARTICLE	
Stein Ringen: Europe on the Brink of Decline: Where Its Population Crisis Can Take Us	551
DOCUMENTS	
REVIEWS	
INFORMATION	



OBSAH

Editorial (Marek Skovajsa)	444
GENDER	
Alena Křížková: Kariérní vzorce žen v managementu. Strategie žen v rámci genderového režimu organizace	447
Kateřina Nedbálková: Má vězení střední rod? aneb Maskulinita a femininita ve vězeňských subkulturách	469
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Klára Vlachová: Dynamika pozitivní a negativní stranické identifikace v České republice	487
Blanka Řeháková: Vzorce přátelství v české společnosti	509
METODOLOGICKÁ RUBRIKA	
Tomáš Kostecký, Daniel Čermák: Výběrová šetření a analýza agregátních dat – diskuse na téma použitelnosti různých přístupů v komparativních analýzách politického chování	529
RECENZNÍ STATĚ	
Stein Ringen: Evropa na pokraji úpadku: kam až může vést populační krize	551
DOKUMENT	
Miloslav Petrušek: Jaroslav Kapr (*5. prosince 1933 – †6. března 2003)	561
RECENZE	
ZPRÁVY A INFORMACE	